

УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української географії

ВИПУСК

18

2008

ТЕРНОПІЛЬ

ББК 26.890 (4 Укр) Г
І-90

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)

Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Жупанський Я. І. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)

Мельничук І. В. – д. з. н., проф. (Київ)

Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)

Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)

Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)

Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)

Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)

Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)

Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

Дітчук І. Л. – **відповідальний секретар** (Тернопіль)

Заставецький Т. Б. – к. з. н. (Тернопіль)

*Друкується за рішенням Вченої ради Українського географічного товариства,
Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою Президії ВАК України № 1-03/8 від 11.10.2000 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань зі спеціальності “Географічні науки”.

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. —
Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. — Випуск 18. — 134 с.

ISBN 978-966-07-0845-7

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

***Це число часопису редколегія присвячує
100-літньому ювілею доктора географічних наук,
відроджувача та організатора
львівської суспільно-географічної школи,
професора Опанаса Ващенка (1908-1984)***

Зміст

Постаті

- Олег Шаблій.* Професор Опанас (Афанасій) Трохимович Ващенко (До 100-річчя від дня народження)8
- Мирослав Білецький.* Штрихи до портрета професора Опанаса Ващенко.....10

Наукові школи та центри

- Олександра Чубрей.* Становлення та основні напрямки наукової діяльності Чернівецького відділу Українського географічного товариств.....16

Раритети

- Опанас Ващенко.* Розвиток економіко-географічної думки в Україні (1917–1977).....19

Крає- і країнознавство

- Степан Пушкар.* Для чого необхідно вивчати мікротопоніми та про особливості топоніміки Рогатинського району Івано-Франківської області.....28
- Олександр Лаврик.* Поширення млинів на Побужжі та їх вплив на трансформацію річища і заплави Південного Бугу.....35
- Сергій Коротун.* Географія поширення релігійних громад різних конфесій в Рівненській області.....42
- Оксана Рунців.* Історичний та меморіальний туризм в Тернопільській області.....47

Натургеографічні та геоекологічні студії

- Йосип Свинко, Петро Дем'янчук.* Історія дослідження та сучасні уявлення про геологічну будову міста Тернополя і його околиць.....52
- Любов Янковська.* Дослідження стійкості геосистем (історія та сучасний стан).....59
- Надія Козак.* Історія геолого-геоморфологічних досліджень Закарпатської області.....64
- Юрій Ющенко, Ольга Паланичко.* Особливості функціонування системи потік-русло під час проходження катастрофічних паводків.....67
- Алла Некос.* Співставлення наявності важких металів у ґрунтах та городній рослинній продукції Лівобережної України.....71
- Алла Потапова.* Агрокліматичні ресурси Волинської області та їх вплив на вирощування сільськогосподарських культур.....74

Антропогеографічні дослідження

<i>Ірина Гудзеляк.</i> Демографічна ситуація в Україні: глобальні та регіональні порівняння.....	78
<i>Наталія Годісь.</i> Суспільно-географічні аспекти аналізу демографічної безпеки регіону.....	81
<i>Мирослава Книш.</i> Інтегральна оцінка процесів економічної глобалізації в країнах, що розвиваються.....	86
<i>Анатолій Мельничук.</i> Підходи до визначення історико-географічних зрізів формування та розвитку суспільно-географічного комплексу України.....	90
<i>Ярослав Штокало.</i> Класифікація чинників формування рівня життя населення у регіоні.....	97
<i>Леся Заставецька, Тарас Заставецький.</i> Кластерний підхід у формуванні нових локальних систем розселення.....	100
<i>Наталія Смочко.</i> Міграційна ситуація у Закарпатській області в умовах переходу до нових ринкових відносин: проблеми і перспективи.....	102
<i>Надія Копер.</i> Основні аспекти впливу промислового розвитку регіону на його соціальний розвиток.....	108

Хроніка. Факти. Проекти

Науковий семінар з нагоди 125-річного ювілею професора Володимира Ґеріновича.....	113
Відзначення 100-літнього ювілею професора Опанаса Ващенко.....	115

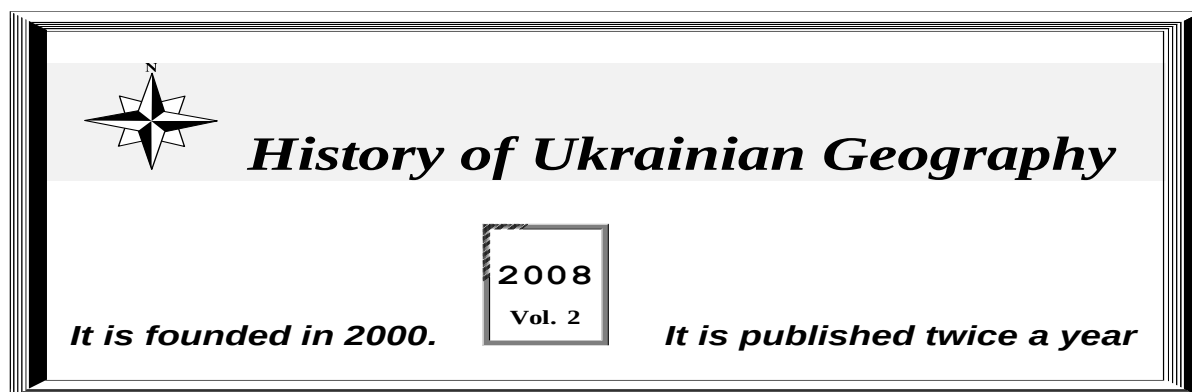
Ювілеї та номінації

Миколі Даниловичу Пістуну – 75.....	117
<i>Степан Позняк.</i> Професору Мирону Кіту – сімдесят.....	118
До 50-річчя доктора економічних наук Василя Степановича Кравціва.....	123
Нові почесні члени Українського географічного товариства, обрані на X з'їзді УГТ: Віктор Корнеєв, Володимир Нудельман, Іван Половина, Олександр Топчієв.....	124

Втрати

Світлої пам'яті Олександра Мефодійовича Маринича.....	128
---	-----

Наші автори	131
--------------------------	-----

Contents

Personalities

- Oleh Shablii*. Professor Opanas (Aphanasiy) Trokhymovych Vashchenko (upon the centennial of his birth).....8
- Myroslav Bilets'kyi*. The features of the portrait of professor Opanas Vashchenko.....10

Academic Schools and Centres

- Olexandra Chubrey*. The establishment and the main trends of scientific activity of the Chernivtsi Department of the Ukrainian Geographic Society.....16

Rarities

- Opanas Vashchenko*. The development of economic and geographical Thought in Ukraine (1917–1977).....19

Regional Ethnography and Country Studies

- Stepan Pushkar*. Why should we study microtoponymy and special features of toponymy in the Rohatyn region of Ivano-Frankivsk area.....28
- Olexandr Lavryk*. The diffusion of mills in Pobuzhzhya and their influence on transformation of the river bed and the floodplain of the Southern Buh.....35
- Serhiy Korotun*. The geography of different religious communities spread in Rivne region.....42
- Oksana Runtsiv*. Historical and memorial tourism in Ternopil region.....47

Natural-Geographical and Geocological Studies

- Yosyp Svyenko, Petro Demyanchuk*. The history of exploration and modern idea about geological structure of Ternopil city and its environment.....52
- Lyubov Yankovs'ka*. The research of geosystem resistance (the history and the current development).....59
- Nadiya Kozak*. A history of geological and geomorphological research in the Transcarpathian region.....64
- Yuriy Yushchenko, Olha Palanychko*. Peculiarity function the System Flow-Riverbed during the Catastrophic Floods.....67
- Alla Nekos*. Comparison of presence of heavy metals in soils and garden vegetable products of left-bank Ukraine.....71
- Alla Potapova*. Agroclimatic resources of Volyn' Region and their impact on the growing of agricultural plants.....74

Anthropogeographical Researches

<i>Iryna Hudzelyak</i> . Demographic situation in Ukraine: global and regional comparisons.....	78
<i>Nataliya Hodis'</i> . Human-geographical aspects of analysis for demographic safety of a region.....	81
<i>Myroslava Knysh</i> . An assessment of economic globalization in developing countries.....	86
<i>Anatoliy Melnychuk</i> . Approaches to the determination of historic-geographical cross-sections in the study of the formation and development of the human-geographical complex of Ukraine.....	90
<i>Yaroslav Shtokalo</i> . A classification of factors in the formation of a standard of living of a population.....	97
<i>Lesya Zastavets'ka, Taras Zastavets'kyi</i> . Cluster approach in developing new local settlement systems.....	100
<i>Nataliya Smochko</i> . Migratory situation in the Transcarpathian region under the conditions of new market relations transition: problems and perspectives.....	102
<i>Nadiya Koper</i> . Basic aspects of the industrial development influence of the region on its social development.....	108

Chronicle. Facts. Projects

A scientific seminar dedicated to 125 th anniversary of professor Volodymyr Gerynovych	113
Celebration of the 100 th anniversary of professor Opanas Vashchenko.....	115

Jubilees and nominations

75 th anniversary of Mykola Danylovych Pistun.....	117
<i>Stepan Poznyak</i> . Professor Myron Kit is seventy.....	118
To the 50 th anniversary of Vasyl Stepanovych Kravtsiv the Doctor of Economics.....	123
New honorary members of the Ukrainian Geographic Society elected at the 10th congress of the UGS: Viktor Korneyev, Volodymyr Nudelman, Ivan Polovyna, Olexandr Topchiyev.....	124

Losses

In commemoration of Olexandr Mefodiyovych Marynych.....	128
---	-----

Our Contributors	131
-------------------------------	-----

Постаті

УДК 91 (477.5)(09)

Олег Шаблій

ПРОФЕСОР ОПАНАС (АФАНАСІЙ) ТРОХИМОВИЧ ВАЩЕНКО (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)*

Подано коротку біографію визначного українського економіко-географа Опанаса Ващенко (1908–1984). Наведено бібліографію його найважливіших суспільно-географічних праць, а також перелік публікацій про його наукову творчість.

Oleh Shabliy. Professor Opanas (Aphanasiy) Trokhymovych Vashchenko (upon the centennial of his birth). *A short biography of a prominent Ukrainian economic geographer, Opanas Vashchenko (1908–1984), is presented. A bibliography of his most important contributions in human geography and a list of publications about his scientific work are adduced.*

ВАЩЕНКО ОПАНАС (АФАНАСІЙ) ТРОХИМОВИЧ (1908–1984) – відомий український учений: економіко-географ і картограф, почесний член Українського географічного товариства, організатор і довголітній керівник кафедри економічної географії Львівського університету ім. І. Франка, організатор та лідер Львівської суспільно-географічної школи, доктор географічних наук, професор.

Народився О. Ващенко 18 грудня 1908 р. у селі Капустинці Липово-Долинського району Сумської області (тоді село належало до Гадяцького повіту Полтавської губернії). Коли йому виповнилося 9 років, померла мати. Батько помер у 1947 р.

Перша світова війна, большевицький переворот, бурхливі події під час становлення української державності завадили Опанасові вчасно здобути освіти. Лише у 1921 р. 12-літній хлопець закінчив земську початкову школу. У 1921–1928 рр. О. Т. Ващенко працював у господарстві свого батька, а у 1928 р. навчався на тримісячних кооперативних курсах.

З грудня 1928 р. по липень 1929 р. був головою Капустинцівського кредитного сільськогосподарського товариства. А далі – до листопада 1930 р. – завідувачем податкового відділу Синявського райвиконкому. З кінця 1930 по вересень 1932 р. служив у Червоній Армії в Чернігові. Звідси його скерували на навчання в Український комуністичний інститут радянського будівництва і права у Харкові, який він закінчив у 1935 р. У 1935–1938 рр. О. Ващенко – аспірант кафедри економічної географії Харківського університету ім. М. Горького.

У 1938 р. О. Т. Ващенко захистив кандидатську дисертацію з економічної географії Київської області (тема була актуальна, бо з 1934 р. Київ став столицею

України). У 1939 р. одержав наукове звання доцента кафедри економічної географії Харківського університету, де викладав дисципліни “Економічна географія СРСР” та “Історія географії”. Працював також помічником проректора з наукової роботи. У вересні 1939 р. брав участь у т. зв. “визвольному поході” у Західну Україну.

Ще до війни О. Т. Ващенко опублікував свої перші наукові праці. Зокрема, “Економічні підрайони Київської області і перспективи їх розвитку” (1938) та “Закон народонаселення при капіталізмі і соціалізмі”.

Із перших днів війни О. Т. Ващенко перебував у діючій армії, брав участь у протиповітряній обороні Харкова, Донбасу і Сталінграда. У липні 1942 р. був важко поранений і до серпня 1943 р. перебував у різних військових шпиталях (Фергана, Ташкент). Після демобілізації О. Т. Ващенко працював доцентом у Ташкентському текстильному інституті (Узбекистан). У серпні 1945 р. Народний комісаріат освіти Української РСР скерував О. Ващенко на роботу у Львівський державний університет ім. І. Франка.

Тут він утвердився як творча наукова особистість і невтомний організатор географічної науки й освіти. Завдяки йому у Львові відродилася і розвинулася наукова економіко-географічна школа. О. Ващенко організував кафедру економічної географії (1945) і незмінно керував нею протягом 39-ти років, виховав плеяду вчених (випускники кафедри захистили близько двох десятків докторських і семи десятків кандидатських дисертацій). Він також стояв біля витоків географічного факультету Львівського університету, був його деканом у 1946–1951 рр. Одночасно О. Ващенко заснував Львівський відділ Українського географічного товариства і на тривалий

час (у 1946–1954 та 1976–1984 рр.) обирався його Головою. У 1971 р. вчений захистив докторську дисертацію (Ленінград).

Саме у Львівському університеті професор О.Т. Ващенко зробив вагомий внесок у різні галузі економіко-географічної науки і практики. Він досліджував історію, теорію, методологію і методику науки; географію природних ресурсів і проблеми їх раціонального використання у західній частині України; географію поселень регіонів; географію окремих сфер

економіки західних областей України – сільського господарства, промисловості, будівельної індустрії та рекреації; комплексний розвиток різних територій — Українських Карпат, окремих областей, регіонів меншого порядку (Львівсько-Волинського басейну, промислових та економічних вузлів тощо). Значні здобутки мав учений у галузі картографічного моделювання Західного регіону України.

Помер Опанас Ващенко 2 травня 1984 р. Похований на Янівському цвинтарі м. Львова.

НАЙГОЛОВНІШІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРАЦІ ПРОФЕСОРА О. ВАЩЕНКА

1. Сільськогосподарське районування Львівської області та його основні принципи // Геогр. зб. — 1951. — Вип. 1.
2. К вопросу о естественно-историческом районировании территории западных областей Украинской ССР // Доп. та повідомл. Львів. держун-ту. — 1952. — Вип. 3. — Ч. 2.
3. Львовско-Волинский угольный бассейн // География в школе. — 1956. — № 1.
4. Краткая аннотация на картографические работы по вопросам размещения и специализации сельского хозяйства западных областей Украинской ССР. — Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1955.
5. Земельные угодья западных областей УССР, их районирование и хозяйственная оценка // Второе совещание по ландшафтоведению: Тез. докл. — Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1956.
6. Некоторые вопросы развития Львовского экономического административного района // Плановое хозяйство. — 1958. — № 11.
7. Підсумки і завдання географічного вивчення Західних областей Української РСР // Геогр. зб. — 1959. — Вип. 5 (у співавт. із К.І. Геренчуком, П.М. Цисем).
8. Важнейшие черты развития и географического размещения сельского хозяйства западных областей Украинской ССР // Науч. докл. высш. шк. Геол.-геогр. науки. — 1959. — № 1.
9. Основні риси географії промисловості будівельних матеріалів Львівської області // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. — 1959. — № 1.
10. Основні риси географії промисловості та економічне районування території західних областей Української РСР // Геогр. зб. — 1959. — Вип. 5.
11. Природні ресурси західних районів УРСР (економіко-географічний нарис). — Львів: Книжк.-журн. вид-во, 1959.
12. Торфові ресурси Львівського економічного адміністративного району та їх господарське використання // Доп. та повідомл. Львів. ун-ту. — 1961. — Вип. 9. — Ч. 2 (у співавт. із Ф.Д. Заставним).
13. Методика складання економічної карти Львівського економічного адміністративного району // Ювіл. наук. сес. Львів. ордена Леніна держ. ун-ту ім. І. Франка: Тез. доп. секції геол. і геогр. — Львів, 1961.
14. Розвиток географії у Львівському університеті (до 300-річчя з дня заснування університету) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. — 1962. — № 1 (у співавт. із К.І. Геренчуком, Г.А. Зільбером, П.М. Цисем).
15. Торфяные ресурсы Юго-Западного экономического района Украинской ССР и их хозяйственное использование // Геогр. сб. — 1963. — Вып. 7.
16. Питання формування внутрірайонних виробничих комплексів Львівського економічного району // Школи Львівщини в боротьбі за виконання закону про школу: Тез. доп. і виступів на обл. наук.-практ. конф. — Львів, 1964.
17. Природні ресурси Українських Карпат та шляхи їх господарського використання // Прикладні питання географії Української РСР. — К: Наук. думка, 1964.
18. Деякі питання методології і методики дослідження виробничих комплексів західної частини Української РСР // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. — 1965. — Вип. 3.
19. Природні ресурси Львівського промислового вузла та їх господарське використання // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. — 1966. — Вип. 4 (у співавт. з Є.М. Михайловою).
20. Економіко-географічна класифікація міських поселень Закарпатської області // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. — 1966. — Вип. 4 (у співавт. із Г.М. Анісімовою).
21. Двадцятиріччя кафедри економічної географії Львівського університету (1945–1965 рр.) // Економічна географія. — 1966. — Вип. 1.
22. Прикарпатський виробничий комплекс і його територіальна структура // Економічна географія. — 1966. — Вип. 1 (у співавт. з М.М. Паробецьким).
23. Система основних міжгалузевих виробничих комплексів на території західної частини Української РСР // 40-ва наук. конф., присв. підсумкам наук.-дослід. роботи ун-ту за 1965 р.: Тез. доп. — Львів, 1966.
24. Основные направления комплексного развития хозяйства Украинских Карпат // Основные проблемы изучения и использования производительных сил Украинских Карпат: Материалы к научн. конф. — Львов: Каменяр, 1967.
25. Географічний факультет Львівського університету за роки радянської влади // Вісн. Львів. ун-ту. Сер.

- біол., геогр. і геол. — 1968. — Вип. 4 (у співавт. із М.С. Андріановим, К.І. Геренчуком, В.В. Луговим, П.М. Цисем).
26. Економіко-географічна класифікація міських поселень Прикарпатського господарського комплексу // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол., геогр. і геол. — 1968. — Вип. 4.
 27. Место и роль городских поселений в формировании региональных хозяйственных комплексов Юго-Западного экономического района СССР // Проблемы развития малых и средних городов и использования трудовых ресурсов Юго-Западного экономического района СССР / Материалы к научн. конф. — Львов: Каменяр, 1968.
 28. Територіальні системи міських поселень Українських Карпат // Економічна географія. — 1968. — Вип. 4.
 29. Закарпатський господарський комплекс, його виробнича і територіальна структура // Питання географії Українських Карпат. Геогр. зб. — Львів, 1969. — Вип. 9.
 30. Львовско-Волынский край // Советский Союз. Географическое описание: В 22-х т. — Москва: Мысль, 1969 (у співавт. із К.І. Геренчуком).
 31. Украинские Карпаты // Советский Союз. Географическое описание: В 22-х т. — Москва: Мысль, 1969.
 32. Основні підсумки і завдання економіко-географічного вивчення Українських Карпат // 2-й з'їзд геогр. тов-ва УРСР: Тез. доп. К.: Наук. думка, 1970 (у співавт. із М.М. Паробецьким, О.І. Шаблієм).
 33. Система економіко-географічних наук // 2-й з'їзд Геогр. тов-ва УРСР. Тез. доп. — К.: Наук. думка, 1970.
 34. Атлас развития хозяйства западной части Украинской ССР (с древнейших времён по 70-е годы XX в.). Автореф. дис. д-ра геогр. наук. — Ленинград, 1971.
 35. Актуальні проблеми економіко-географічної науки на сучасному етапі // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. — 1972. — Вип. 7.
 36. Моделювання економічних вузлів (на прикладі Чернівецького економічного вузла) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. — 1975. — Вип. 9 (у співавт. із С.М. Писаренко).
 37. Економічний вузол і його місце в системі комплексного економічного районування // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. — 1976. — Вип. 10 (у співавторстві із С.М. Писаренко).
 38. Поняття територіальної рекреаційної системи та її економіко-географічне вивчення // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. — 1978. — Вип. 11 (у співавт. із Н.Ю. Недашківською).
 39. Развитие экономико-географической мысли в Украинской ССР (1917–1977 гг.) // Экономическая география. — 1979 — Вип. 26 (у співавторстві).
 40. До історіографії питання про предмет економіко-географічної науки // Экономическая география. — 1980. — Вип. 29.
 41. Система общенаучных категорий в экономической географии // IV съезд Географического общества СССР. — К.: Наук. думка, 1980 (у співавторстві).
 42. Моделирование территориально-производительных комплексов (методология, теория, метод). — Львов, 1981 (у співавторстві).
 43. Професор Опанас (Афанасій) Ващенко / За ред. проф. О. Шаблія. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001.

ЛІТЕРАТУРА ПРО ОПАНАСА ВАЩЕНКА

1. Шаблій О. І. Ващенко Афанасій Трохимович // Географічна Енциклопедія України. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1989. — Т. 1. — С. 148.
2. Шаблій О. І. Професор Опанас Ващенко: вчений та організатор географічної науки й освіти // Професор Опанас (Афанасій) Ващенко. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — С. 7–23.
3. Шаблій О. І. Опанас Ващенко — вчений і педагог // Історія української географії. — 2003. — Ч. 8. — С. 39–44.

Стаття надійшла 15.09.2008 р.

Рецензент О. Заставецька

УДК 913 (477) (091)

Мирослав Білецький

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПРОФЕСОРА ОПАНАСА ВАЩЕНКА

Подано власні спогади про завідувача кафедри економічної географії Львівського університету імені Івана Франка Опанаса Ващенко (1908–1984). Висвітлено внесок ученого у становлення і розвиток кафедри економічної географії, у науку – економічну географію, картографію, історію землезнання, а також його педагогічну діяльність.

Myroslav Bilets'kyi. The features of the portrait of professor Opanas Vashchenko. *The personal recollections of the work carried out by the head of the Department of Economic geography in Ivan Franko*

University of Lviv Opanas Vashchenko (1908-1984) have been described in the article. Moreover, the contribution made by this scientist to the development of the Department of Economic geography, to the economic geography as a science to the cartography and to the history of the Earth science has been explained. And, certainly, his pedagogical work has been considered in this article.

18 грудня 2008 року минає сто років від дня народження професора Опанаса Ващенко. Багато часу минуло відтоді, як його не стало у 1984 році. Чимало видатних науковців творили економіко-географічну науку, однак чи не найважче давалось ученим, яким долею судилося жити і працювати у радянські часи. Страждали всі по-різному: одні фізично та морально, і через свою громадську позицію втрачали роботу (О. Степанів та багато ін.), зазнавали політичних репресій; інші – морально, бо змушені були йти на компроміс із своїм сумлінням, писати не завжди те, що хотіли. Засуджувати останніх – некоректно і неетично. Це означає заперечувати неперервність українських географічних традицій, не розуміти складних процесів розвитку наукової думки, на які тоталітарна система наклала своє тавро. Але люди, незважаючи ні на що, творили науку. Вони назавжди залишаться в історії української економіко-географічної науки завдяки своїй творчій і натхненній праці.

До таких постатей належав доктор географічних наук, професор О.Т. Ващенко. Найповніше розкрито життєвий шлях, наукову й організаційну діяльність видатного українського вченого, економіко-географа О. Ващенко у першому томі книгозбірки «Постаті українського землезнання» під назвою «Професор Опанас (Афанасій) Ващенко» (Упоряд. О. Шаблій. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 233 с.). У цій книзі професор О. Шаблій подає короткий життєпис, творчий шлях, найважливіші наукові праці професора О. Ващенко із загальних питань методології і теорії економіко-географічної науки, методики економіко-географічних досліджень, вивчення Західного регіону України, історії географії у Львівському університеті та бібліографію його праць.

Мені пощастило слухати лекції О.Т. Ващенко з курсу «Вступ до економічної географії», спецкурси «Економічна картографія» і «Основні проблеми економічної географії». Лекції професора були змістовними, у них відчувався життєвий інтерес до різних проблем і галузей географічної і економічної науки, філософії та політекономії тощо, господарського життя країни.

Це була людина виняткової відповідальності і точності. Він не дозволяв собі спізнитися на лекцію чи теоретичний семінар (яким керував тривалий час), різні засідання, збори тощо. Тематичні географічні карти були завжди на заняттях. Уже в той час було запроваджено машинне опитування студентів у спеціалізованій аудиторії в головному корпусі університету. Мені як старшому лаборанту, а потім і асистенту доводилося разом з професором контролювати і слідкувати за цим процесом.

Добре запам'яталися нам, студентам, лекції і практичні заняття з «Економічної картографії», де ми досить детально вивчали різноманітні методи та

прийоми картографування, які потім застосовували під час виконання карт до дипломної роботи на тему «Економіко-географічна характеристика Мукачівського району Закарпатської області», а згодом – і до серії карт дисертаційної роботи на тему «Формування міжгалузевого комплексу обслуговування населення регіону (на матеріалах Львівської області)». Керівником моїх дипломної і дисертаційної робіт був О. Ващенко. Він ретельно перечитав перший варіант дисертації, вніс слушні зауваження. Професор схилився до виділення у сфері послуг двох підсфер – соціально-побутової і соціально-культурної. На жаль, дисертацію було захищено мною через три роки після його смерті.

Тяжке поранення у 1942 році коштувало О. Ващенко правої ноги. Після тривалого лікування і демобілізації він працював на посаді доцента у Ташкентському текстильному інституті, а у 1945 р. Народний комісаріат освіти Української РСР його відкликав і скерував на роботу у Львівський університет, у якому доцент О. Ващенко організував відкриття кафедри економічної географії, якою незмінно керував майже 40 років.

Тут він утвердився як науковець економіко-географ, віродив і розвинув львівську суспільно-географічну науку, організував роботу географічного факультету, Львівського відділу Українського географічного товариства. Тут він написав і у 1971 р. захистив докторську дисертацію на тему «Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР (з найдавніших часів до 70-х років XX ст.)». На прохання О. Ващенко мені довелося взяти примірник дисертації офіційному опонентові і автореферати для розсилання у Ленінградський університет. Зрозуміло, що йому було важко це зробити, а ще у зимовий час. На захист докторської дисертації у Ленінград його супроводжувала аспірантка Л. Коротун.

За методикою Ващенко О.Т. під його керівництвом студенти 50-х років (1950-1957 рр.) збирали статистичні і картографічні матеріали для виконання серії карт атласів сільського господарства Дрогобицької, Львівської, Закарпатської та Івано-Франківської (тоді Станіславської) областей.

Найповніше науково-картографічна діяльність професора О. Ващенко проявилася у створенні «Атласу розвитку господарства західної частини Української РСР (з найдавніших часів до 70-х років XX ст.)», який став його докторською дисертаційною роботою. Автор розробляв легенди кожної карти, створював макети карт, а чистові варіанти карт завершував ст. лаб. кафедри Богдан Думін, технічні (математичні) розрахунки проводив ст. лаб. М. Білецький.

У 1978 р. вийшов том «Львівська область» із серії «Історія міст і сіл Української РСР». У зборі матеріалів і виготовленні «Економічної карти Львівської області» та карти «Соціально-культурного будівництва на Львівщині», картосхем адміністра-

тивних районів області до тому брали участь члени нашої кафедри: проф. О. Ващенко, доц. В. Луговий, ас. М. Білецький, Н. Бикова, С. Максимова, ст. лаб. Б. Думін. О. Ващенко займався тематичним економіко- і соціально-географічним картографуванням.

Оскільки він був прихильником теорії міжгалузевих комплексів, системного підходу до їх вивчення, саме ним започатковано створення карт промислових комплексів (машинобудівного, паливно-енергетичного, будівельного, хімічного та ін.). Продовжувачем цієї справи став О. Шаблій (лісовиробничого, агропромислового, транспортного комплексу), О. Недашківська (рекреаційного), М. Білецький (сфери послуг), торгового (М. Мальська), агропромислового (М. Пушкар, М. Білик, Л. Коротун, М. Книш, М. Влах), курортно-туристичного (С. Кузик), соціально-економічного (Л. Шевчук, О. Заставецька), систем розселення (Б. Заставецький). Учень О. Ващенка О. Шаблій створив концепцію міжгалузевих територіальних комплексів і захистив з цієї проблеми докторську дисертацію (1978 р.).

Слід відзначити заслуги О. Ващенка в освіті і науково-організаційній діяльності. Він є одним із засновників географічного факультету Львівського університету, кафедри економічної географії, якою керував близько 40 років – більше половини свого життя. Він брав провідну роль у всіх видах кафедральної і факультетської діяльності: складанні педагогічного навантаження, програм курсів і спецкурсів, проведення лекцій, семінарів і практичних занять, організації навчальних, виробничих і переддипломних практик, наукової роботи, студентських наукових гуртків, аспірантури. Колишні аспіранти професора О. Ващенка М. Білецький, М. Книш, М. Влах захистили дисертації вже після його смерті і нині є доцентами кафедри.

Професор О. Ващенко неодноразово обирався головою Львівського відділу Географічного товариства України. Він організовував роботу багатьох секцій Львівського відділу ГТУ: економічної географії, медичної географії, топонімічної комісії тощо, географічного лекторію, який регулярно працював у Будинку вчених. Учений був науковим редактором «Доповідей і повідомлень» Львівського відділу УГТ, Вісника Львівського університету, серія географічна (ряд номерів), членом редколегії міжвідомчого збірника «Економічна географія» (м. Київ). Він був членом Ученої ради Географічного товариства України, почесним членом Географічного товариства СРСР. Наукові статті Ващенка були опубліковані в матеріалах багатьох наукових конференцій, конгресів, з'їздів географів, що відбувалися у Львівському університеті, Львові, Києві, Ростові-на-Дону, Москві, Ленінграді та інших містах. Частина робіт виконана у співавторстві з професорами факультету, аспірантами.

У працях Ващенка 50-60 рр. ХХ ст. висвітлювались головні риси розвитку і розміщення сільського господарства та принципи сільськогосподарського районування Львівської області, західних областей України, земельні угіддя, основні риси географії промисловості, будівельної індустрії, виробничих комплексів.

Немало праць Ващенка стосувалися вивчення

природних умов і ресурсів західних районів України (включаючи і торфові ресурси) та природних ресурсів Українських Карпат, Львівського промислового вузла та еколого-географічних проблем використання природних ресурсів.

Значну увагу у 60-70 рр. автор зосереджував на питанні місця і ролі міських поселень, їх класифікації, територіальних систем розселення нашого регіону.

Вагомим внеском в економіко-географічну науку стали його публікації з районування: природно-ресурсного, сільськогосподарського, природно-історичного, економіко-географічного, економічного аж до виділення економічних вузлів, виробничих та господарських вузлів (у співавторстві з Г. Анісімовою).

Займався професор О. Ващенко вивченням історії географічної науки, української економічної географії та економічної географії у Львівському університеті. У періодизації розвитку економічної географії Української РСР з 1917 до 1977 року помітною була її заідеологізованість. О. Ващенко виділяє також періоди науково-дослідницької роботи кафедри з 1945 до 1968 р.

Не втратили наукової цінності і праці О. Ващенка з питань теорії, методології та методики економіко-географічних досліджень. І в наш час всі економіко-географи розпочинають свої дослідження з визначення об'єкту дослідження, його предмету. Автор висвітлює різні погляди на предмет нашої науки, подає класифікацію науки з виділенням у ній економіко-географічних дисциплін. На той час ця класифікація відображала реальну дійсність у радянській науці.

В останні роки життя професор розробив теорію територіально-виробничих комплексів різних типів і масштабів, уперше вжив в Україні поняття «міжгалузевий територіальний комплекс», разом зі своїми аспірантами (С. Писаренко, Н. Недашківською) впровадив поняття «економічний вузол», «рекреаційна територіальна система».

Серед методів в економічній географії він чітко виділив традиційні і нові (модерні). Особливе місце у його працях займав метод картографічного моделювання.

Професор О.Т. Ващенко виявляв життєвий інтерес до різних проблем економічної географії. Його науковий здобуток – це близько 100 праць із різних галузей економічної і соціальної географії.

Можливо, талант ученого не міг розкритися повною мірою з об'єктивних причин. Він змушений був проводити наукові дослідження у галузі економічної географії на такому фактичному матеріалі, який не суперечив марксистській ідеології, не дратував ідеологів епохи “застою”.

Професор Ващенко здійснював керівництво курсовими, дипломними і дисертаційними роботами, переддипломною практикою студентів. Він підтримував зв'язки з учителями географії м. Львова та західних областей України, регулярно зустрічався з випускниками кафедри і факультету, брав участь у роботі методоб'єднань вчителів географії, читав лекції в обласному інституті підвищення кваліфікації учителів (тепер обласний інститут післядипломної освіти).

О. Ващенко започаткував наукові зв'язки з ученими Польщі (Люблінський університет). Викладачі, доценти кафедри на чолі з О. Ващенко підтримували зв'язки з Ленінградом, де львів'яни захищали докторські і кандидатські дисертації (Ф. Заставний, О. Шаблій, П. Штойко, М. Мальський), Московським університетом, де на курсах підвищення кваліфікації побувало багато наших доцентів і асистентів, Київським та Одеським університетами, де також очолили відповідні кафедри учні О. Ващенко – М. Пістун і О. Топчієв, Мінським і Тартуським університетами.

Учнями і продовжувачами наукової діяльності є сьогодні на кафедрі проф. О. Шаблій (завідувач кафедри), доценти М. Білецький, М. Влах, М. Книш, С. Кузик, І. Ровенчак, ас. Я. Івах, ст. лаб. М. Пелех).

Професор О. Ващенко був науковим керівником кандидатських дисертацій аспірантів, пошукувачів (випускників кафедри економічної географії): В. Лугового, О. Шаблія, М. Гонака, М. Паробецького, Н. Недашківської, Л. Коротун, М. Мальського, Г. Анісімової, М. Білецького та ін.

Багато учнів О. Ващенко працювали і працюють на посадах професорів, доцентів, старших наукових працівників у вищих навчальних і наукових закладах Києва, Тернополя, Ужгорода, Луцька, Львова, Рівного, Одеси, Вінниці, Івано-Франківська, у

школах міст і сіл багатьох областей України, на адміністративних керівних посадах, у відділах статистики, освіти тощо.

Він відзначався розсудливістю, виваженістю, принциповістю, був добрим організатором кафедри. Щоб працювати в таких складних умовах, очолювати кафедру, потрібна була мужність і велика сила волі.

Мені професор неодноразово натякав вступати в лави КПРС, що було в той час важливим атрибутом переважної більшості викладачів. Я цієї рекомендації не приймав.

Професор Ващенко цікавився і особистим життям працівників кафедри, умовами їх проживання, навчанням їх дітей, любив розповідати про успіхи своєї дочки, а згодом і внучки.

І в наш час не втрачають актуальності думки економіко-географа О. Ващенко, висловлені в його працях. Усі свої наукові концепції він вибудовував у струнку і чітку систему.

Широке коло проблем, висвітлених у науковій спадщині О. Ващенко, їх аналіз і теоретичне осмислення в поєднанні з умінням використати свої наукові праці у викладацькій (педагогічній) практиці – це те, що дає право говорити про гідне місце професора в когорті тих учених, які назавжди вписали свої імена в історію української суспільної географії.

Стаття надійшла 6.10.2008 р.

Рецензент О. Шаблій

Молодий Афанасій Ващенко
(Ромни, лютий 1929 р.)

А. Ващенко (у третьому ряду третій справа) серед учасників курсів підвищення кваліфікації Ташкентського текстильного інституту (травень, 1944 р.)

На засіданні кафедри економічної географії Львівського університету (1957 р.). Сидять зліва навколо столу: асист. В. Луговий, ст. лаб. Н. Бикова, доц. С. Луцький, доц. Ф. Заставний, доц. А. Ващенко (завідувач кафедри), ст. викл. Т. Павелко, ст. викл. І. Сваричевський, ст. лаб. Б. Думін

Завідувач кафедри економічної географії доц. А. Ващенко з випускниками 1959 року. Стоять зліва направо: Олег Шаблій, Степан Волос, Афанасій Ващенко, Людмила Макаренко, Степан Іщук

Проф. А. Ващенко (ліворуч) знайомить гостя з Люблінського університету (Польща) проф. Ф. Угорчака з картографічною продукцією кафедри економічної географії Львівського університету (1961 р.)

На захисті дипломної роботи студентки географічного факультету Ірини Шевців (1960 р.). Сидять зліва направо: проф. Афанасій Ващенко, проф. Петро Цись (декан факультету), проф. Каленик Геренчук

Засідання кафедри економічної географії (1967 р.). Сидять зліва направо: ст. лаб. Б. Думін, доц. М. Паробецький, доц. В. Луговий, доц. Г. Зільбер, проф. А. Ващенко (стоїть), доц. О. Шаблій, доц. І. Сваричевський, ст. лаб. Н. Бикова, ст. лаб. Є. Максимова, ст. лаб. С. Марич

На III з'їзді Географічного товариства України (Харків, 1975 р.). Зліва направо: акад. М. Паламарчук, проф. А. Ващенко, проф. І. Старовойтенко

У творчих роздумах. Професор Афанасій Ващенко

Наукові школи та центри

УДК 55 (477. 85) (09)

Олександра Чубрей

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ВІДДІЛУ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

У статті висвітлено основні напрями наукової діяльності Чернівецького відділу Українського географічного товариства в період його становлення, дано детальний аналіз його роботи на сучасному етапі. Автор розглянула і проаналізувала основні наукові доробки вчених географічного факультету Чернівецького національного університету за останні роки, охарактеризувала внесок видатних науковців-географів у створення і розвиток Чернівецького відділу Українського географічного товариства.

Olexandra Chubrey. The establishment and the main trends of scientific activity of the Chernivtsi Department of the Ukrainian Geographic Society. *The article highlights the main trends of scientific activity of the Chernivtsi Department of the Ukrainian Geographic Society during the period of its establishment. It gives the detailed analysis of its current work. The author has examined and reviewed the main scientific works of the Geography Department scientists of Chernivtsi National University within the last years. The article describes the contribution of prominent geographers to the establishment and development of the Chernivtsi Department of the Ukrainian Geographic Society.*

Географічна думка в Чернівецькому національному університеті зароджувалася на засадах значного природничого потенціалу та високого інтелектуального рівня, що у свій час зумовлювалося близьким географічним положенням до країн Західної Європи та високим культурно-освітнім рівнем регіону.

Першоосновою в університеті був географічний відділ (секція), де проводились заняття з палеонтології і стратиграфії, кристалографії, мінералогії, петрографії, загальної геології, загальної географії, антропології, етнографії. У серпні 1940 р. румунський університет реорганізовано в Чернівецький державний університет з українською мовою викладання. Серед 6 факультетів був і геолого-географічний. Рік його заснування відзначився підготовкою "Наукових записок" з проблем вивчення корисних копалин області. Факультет очолював доцент Г.А. Ваньков.

У жовтні 1944 р. Чернівецький державний університет поновив свою роботу, відкрив геолого-грунтознавчий факультет. Починаючи з 1940-х років на факультеті сформувалася низка напрямків наукових досліджень, зокрема: 1) створення фізико-географічної характеристики території Чернівецької області; 2) аналіз природи, населення та господарства карпатських областей; 3) картографування окремих місцевостей Буковини; 4) топоніміка регіону. Значний науковий доробок належить Чернівецькому відділу Всесоюзного географічного товариства, який був організований у 1947 році і затверджений Вченою

радою ВГТ 20 квітня 1948 року. Базою для організації відділу стало Наукове географічне товариство при Чернівецькому державному університеті, створене 1946 року [2].

Одним із засновників і активних його членів був Каленик Іванович Геренчук. У вересні 1945 року він переведений з Кам'янець-Подільського учительського інституту до Чернівецького державного університету на посаду доцента кафедри фізичної географії, а з 1946-1947 рр. став завідувачем цієї кафедри на геологічному факультеті. В особовій справі Каленика Івановича, що зберігається в Чернівецькому університеті, є витяг з наказу Ректора за № 198 від 18 вересня 1947 р. про те, що його призначено деканом географічного факультету. Саме в період керівництва К.І. Геренчука відбулось становлення Чернівецького відділу Географічного товариства і його розвиток. Він багато зусиль приклав до відновлення роботи багатьох навчально-наукових підрозділів, проводив польові дослідження на Поділлі, в Передкарпатті й Українських Карпатах, виступав на всесоюзних конференціях і на Другому з'їзді Географічного товариства СРСР, його наукові праці друкувалися у Всесоюзних виданнях. Варто зауважити, що це були нелегкі роки праці. У час війни чимало університетських структур залишилися зруйнованими, в тому числі такі як метеорологічна та сейсмічна станції, роботу яких прийшлося відновлювати саме Каленику Івановичу. Свої перші повоєнні геоморфологічні праці К.І. Геренчук

присвятив річковим перехопленням в Прикарпатті, асиметрії долин Подільського плато, генезису Подільських Товтр, геоморфології Поділля, оротектоніці території України і тектонічній зумовленості орогідрографії Руської рівнини загалом. К. Геренчук уперше дав вичерпне пояснення походження унікальної геоморфологічної споруди Подільських Товтрів. Він установив інверсійний характер оротектоніки Західної частини Поділля, пов'язавши її з глибоким палеозойським корінням. У працях вченого знайшли переконливе пояснення такі складні проблеми геоморфології регіону як лівостороння асиметрія річкових долин, походження врізних меандрів лівих приток Дністра, деформація поздовжнього профілю подільських річок, а також генеза річкових перехоплень у верхів'ях допливів приток Дністра, Західного і Південного Бугу. Теоретичне і практичне значення мають тектонічне пояснення ерозійної мережі краю, її інтенсивність, густота та просторове розміщення [4].

9 листопада 1948 року було затверджено вчену раду ВГТ. До неї увійшли науковці: професор, доктор геолого-мінералогічних наук, заслужений діяч науки С. А. Ковалевський, професор, доктор геолого-мінералогічних наук П. М. Каніboloцький, доцент, кандидат сільськогосподарських наук П. А. Кучинський, доцент, кандидат географічних наук Б. Н. Іванов, доцент, кандидат географічних наук К. І. Геренчук, доцент, кандидат географічних наук Б. Б. Богословський, доцент, кандидат біологічних наук І. В. Артемчук, старший викладач П. С. Курилов.

Знаменно, що протягом лише року дійсними членами ВГТ стали доценти Б. Б. Богословський, Г. А. Ваньков, К. І. Геренчук, Б. Н. Іванов. І вже на 1 січня 1949 року географічний відділ нараховував 21 наукового співробітника. Почали працювати новостворені комісії: геоморфологічна (керівник – доц. К. І. Геренчук); економіко-географічна (керівник – доц. Г. А. Ваньков); шкільної географії (керівник – доц. К. І. Геренчук); комісія сприянню агролісмеліорації області (керівник – доц. П. А. Кучинський).

ВГТ ЧДУ мало свою бібліотеку, яка значною мірою залежала від можливостей центральної бібліотеки ВГТ. На початку його діяльності Чернівецькому відділу ВГТ коштів для експедицій та наукових досліджень не виділялось. Проте це не завадило вченим працювати. Основними результатами їх наукових розвідок були: дослідження в складі експедиції АН УССР геологічного профілю середньої і південної частини УССР з метою встановлення умов розвитку нафтових і газоносних структур (проф. Ковалевський); дослідження північної частини Чернівецької області і суміжних районів з метою виявлення умов морфогенезу (доц. Геренчук); дослідження окремих районів міських територій для встановлення умов виникнення і розвитку давнього і сучасного зсувного рельєфу та геологічної будови. (доц. Геренчук, доц. Іванов, доц. Мартиненко); маршрутні дослідження гірських районів області з метою вивчення екологічних умов фауни і особливостей флори Карпат (доц. Геренчук, доц. Артемчук); проведення гірськолижний похід на вершину українських Карпат – Говерлу з метою маршрутних спостережень за характером снігового покриву і проведення снігозйомки. На чолі з К. І. Геренчуком та Г. А. Ваньком проведені маршрутні поїздки до ряду адміністративних районів

Чернівецької області, щоб поповнити матеріали з опису природних і господарських умов області для науково-популярного видання “Советская Буковина”.

Науковці ЧДУ брали участь у польових дослідженнях експедиції МДУ з вивчення гідрологічного режиму Сарпинських озер в Заволжжі (доц. Богословський), В. А. Лівенталь провів польові і камеральні геологічні дослідження мікрофауни з метою встановлення стратиграфії Прикарпаття.

Ряд поїздок для збору геоморфологічних та ґрунтових даних по долинах великих приток річки Прут здійснили доценти П. О. Кучинський, К. І. Геренчук, Б. Н. Іванов, М. С. Кожурина. Г. А. Ваньков дав економіко-географічну характеристику районів і населених пунктів Чернівецької області.

Окремі науково-дослідницькі роботи із вище представлених викликають великий теоретичний інтерес і мають практичне значення. До них слід віднести звіт проф. Ковалевського про південь УРСР, робота доц. К. І. Геренчука про асиметрію долин Подільських річок та звіт доц. Богословського про гідрологічні особливості Сарпинських озер [5].

На своїх засіданнях 1948 року відділ заслухав ряд наукових доповідей і повідомлень ВГТ: “Робота Московської конференції з нових рухів земної кори” (Іванов Б. Н.), “Товтри Поділля” (Геренчук К. І.), “Геологічні фації і деякі питання геоморфології” (Каніboloцький П. М.).

Слід відзначити консультативну роботу відділу в місті та області, надану 1948 року з різних проблем геології, кліматології, геоморфології, гідрології і т. д. для встановлення особливостей природних умов області й окремих районів, з'ясування кількісних і якісних характеристик, консультації по картографічних матеріалах, з питань економіки.

Також слід відзначити деяких членів ВГТ, а саме: К. І. Геренчука, П. А. Кучинського, І. В. Артемчука за плідну роботу у справі популяризації досягнень географії, розвитку вітчизняної науки, біології зокрема. Такі рукописні праці, як-от: “Ґрунти області” П. А. Кучинського, “Клімат області” К. І. Геренчука, “Водні ресурси області” В. Н. Іванова використовувались керівництвом області і різними організаціями для вирішення ряду питань господарського спрямування [1].

Організаційна діяльність відділу в 1948 році була направлена, перш за все, на його закріплення, кінцеве формування на розвиток різних сторін діяльності. Відділ складався з комісій, кожна з яких займалася своїми питаннями. Наприклад, звіти геоморфологічної комісії, керівником якої був доц. К. І. Геренчук, “Асиметрія Подільських долин” і “Палеоліт Чернівецької області” викликали великий інтерес у слухачів. Фенологічна комісія, очолювана доц. І. В. Артемчуком, вибрала базу для проведення фенологічних досліджень і розробляла їх програму. Комісія шкільної географії під керівництвом К. І. Геренчука розробляла інструкції спостережень за гідрографією, кліматологією, метеорологією для шкіл області [3].

Створено карту (масштаб 1 : 200 000) фізико-географічних умов сільського господарства Чернівецької області, на якій показано основні ландшафти району, типи ґрунтового покриву, засоленості і заболочення, а також головні показники клімату: опади та напрямки вітрів, райони та ділянки зсувів,

обвали і осипища гірських схилів, закарстовані ділянки, а також заходи щодо боротьби з ерозією ґрунтів.

Відділ проводив регулярну допомогу місцевим організаціям по деяких напрямках: консультації, обслуговування вчительських конференцій, проведення окремих досліджень [6].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що Чернівецький відділ Всесоюзного географічного товариства в період його становлення займався все-загальним вивченням Чернівецької області, а особливо природними умовами, тому дослідження носили фізико-географічний характер.

На сучасному етапі при Чернівецькому відділі Українського географічного товариства функціонують такі комісії:

- економічної географії та екологічного менеджменту, голова – проф. Руденко В.П.;
- географії України, голова – проф. Джаман В.О.;
- фізичної географії та раціонального природо-користування, голова – проф. Круль В.П.;
- географії та менеджменту туризму, голова – Явкін В.Г.;
- гідрології, водопостачання та водовідведення, голова – проф. Ющенко Ю.С.

Протягом звітного періоду співробітниками факультету розроблялися такі наукові теми: “Оцінка географічної різноманітності та типологія природно-ресурсного потенціалу природних регіонів України”, “Дослідження процесів еволюції наукових ідей та напрямів чернівецької географічної школи”, “Комплексна характеристика фізико-географічних регіонів України”, “Географо-краєзнавчі дослідження України”, “Структурні зміни господарського комплексу Карпатсько-Подільського регіону України в сучасних умовах”, “Дослідження басейнових систем Карпато-Подільського регіону в контексті сталого розвитку”, “Природно-господарська різноманітність регіону України” тощо.

У 2007 році затверджена спільна українсько-словацька наукова тема “Оцінка ресурсного та естетичного потенціалів розвитку екологічного туризму в Карпатському регіоні”. Окрім того, науковці географічного факультету плідно співпрацюють у міжнародних проєктах: “Румунсько-український проєкт забезпечення управління якістю повітря”, “Румунсько-український проєкт Інфо-Буковина — туристичної промисловості в транспортному контексті”. На 2008–2009 рр. прийнято новий спільний українсько-словацький проєкт “Оцінка та картографічне

моделювання природно-ресурсного потенціалу регіонів України та Словаччини”. Факультет плідно співпрацює з гуманітарним факультетом Варшавського аграрного університету ВАУ, з інститутом географії Румунської АН, університетом Штефан-чел-Маре.

У травні 2007 року кафедра фізичної географії та раціонального природокористування ЧНУ ім. Ю. Федьковича провела міжнародний українсько-польський семінар “Ландшафти річкових долин”. Разом із Катовіцьким відділом Польського географічного товариства в травні 2007 року проведена науково-практична конференція “Річкові долини. Природа – ландшафти – людина”.

Членами Чернівецького відділу УГТ були захищені дві докторські дисертації: “Геодіоморфологічні закономірності самоформування русел у різних природних умовах” (Ющенко Ю.С.), “Ретро-спективно-географічний аналіз поселень в Західній Україні” (Круль В.П.).

На основі наукових доробок вчених географічного факультету за звітний період видано монографії:

- Руденко В.П. Географическое разнообразие природно-ресурсного потенциала регионов Украины. – Красноярск, 2007.
- Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України. – Чернівці, 2005.
- Кілінська К.І. Еколого-прогнозна оцінка природно-господарської різноманітності Карпато-Подільського регіону України. – Чернівці, 2007.

Видано понад 20 навчально-методичних посібників, понад 200 наукових статей і тез доповідей. Окрім того, науковці факультету беруть активну участь у наукових конференціях, семінарах, що проходили як за межами України (Сучава, Брянськ, Слупськ, Сосновець), так і на її теренах (Харків, Тернопіль, Ніжин, Вінниця тощо).

В останні роки старання товариства спрямовані на посилення ролі географії в інформаційному суспільстві, утвердження в Україні принципів регіонального розвитку, удосконалення територіальної системи державного управління, формування державної регіональної політики, проведення комплексних досліджень регіонів, їх природних, соціально-економічних умов та ресурсів, стихійних лих та катастроф, оновлення географічної освіти, розвиток картографії та геоінформаційних систем.

Література

1. Годовые отчеты о работе факультетов и кафедр за 1948–1949 учебный год. – Державний архів Чернівецької області – Ф. 82. – Оп. 5. – Спр. 66.
2. Джаман В., Жуланський Я., Кілінська К., Руденко В. До питання про розвиток географічної думки в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – Випуск 5 (1). – С. 15–17.
3. Докладная записка заведующего кафедрой эконом. географии о научной работе. – Державний архів Чернівецької області – Ф. 82. – Оп. 4. – Спр. 59.
4. Кукурудза С.І. Професор Каленик Геренчук: особистість, вчений, організатор наук // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – Випуск 8 (2). – С. 32–38.
5. Обзор о деятельности Черновицкого отделения Всесоюзного Географического общества – Державний архів Чернівецької області – Ф. 82. – Оп. 4. – Спр. 77. – Арк. 1–8.
6. Отчет докладов научных работников ЧГУ, представленных на первую межобластную конференцию. – Державний архів Чернівецької області – Державний архів Чернівецької області – Ф. 82. – Оп. 4. – Спр. 196. Арк. 1–12.

Стаття надійшла 17.09.2008 р.

Рецензент В. Руденко

Раритети

УДК 913.3

Опанас Ващенко

РОЗВИТОК ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (1917–1977)

[Друкується за статтею: Ващенко А.Т., Горленко І.А. Развитие экономико-географической мысли в Украинской ССР (1917–1977 гг.) // Экономическая география. – 1979. – Вып. 26. – С. 3–24.]

У статті проф. О. Ващенко розкрито головні риси розвитку економічної географії в Україні у період 1917–1977 рр. в умовах советської влади. Із зрозумілих причин опущено аналіз внеску репресованих учених: С. Рудницького, К. Дубняка, В. Гериновича, Ф. Матвієнка-Гарнаги, О. Степанів та ін. Поза тим стаття має історико-пізнавальне значення, відображаючи стан економічної географії у застійний період.

Opanas Vashchenko. The development of economic and geographical Thought in Ukraine (1917–1977). In this paper Prof. Vashchenko reveals the main aspects of development of economic geography in Ukraine from 1917 to 1977 under conditions of the Soviet rule. For understandable reasons, he omitted the analysis of the repressed scholars: S. Rudnytskyi, K. Dubniak, V. Gerynovych, F. Matviyenko-Harnaha, O. Stepaniv and others. Moreover, the paper has historical-cognitive value, reflecting the condition of economic geography during the period of stagnation.

Досить складний і багатогранний процес становлення і розвитку економіко-географічної думки в Українській РСР відбувався в органічному нерозривному зв'язку з формуванням і розвитком радянської економіко-географічної науки. Формування економічної географії визначалось логікою розвитку самої науки і насамперед — потребами суспільства. Напрямок і зміст наукових досліджень узгоджувався з народногосподарськими завданнями, які вирішувала країна у цей період.

У 60-річній історії становлення і розвитку економіко-географічної думки в Україні можна, на наш погляд, виділити три головних етапи: перший — приблизно 1917–1933 рр. (до прийняття постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) „Про викладання географії у початковій і середній школі СРСР”); другий — 1934–1961 рр. (до прийняття Програми партії, яка поставила нові завдання перед усією наукою, в тому числі перед економічною географією); третій — 1962–1977 рр.

Становлення економіко-географічної думки в Україні у 1917–1933 рр. У перші роки радянської влади в Україні найбільш поширеним в економічній географії був галузево-статистичний напрям, який виник ще в дореволюційний час (В.Е. Ден¹,

В.В. Кістяківський та ін.). “Підручник економічної географії”, написаний у 1911 р. В.В. Кістяківським, належно оцінив М.М. Баранський, який відзначив високий загальний рівень викладу і охарактеризував його як “найкращий в науковому відношенні на той час” (Баранський Н.Н. Исторический обзор учебников географии (1876–1934). – М., 1954. – С. 313, 315).

Ідеї традиційного галузево-статистичного напрямку в перші роки пропагував проф. К.Г. Воблий. У 1919 р. він опублікував навчальний посібник, “Економічна географія України”, де (в галузево-статистичному напрямку) зробив спробу визначити предмет економічної географії. “Економічна географія, — писав К. Г. Воблий, — вивчає сучасний стан окремих галузей господарського життя народу — сільського господарства, гірничозаводської і обробної промисловості, торгівлі, шляхів сполучення і засобів зносин в їх географічному розповсюдженні” (К., с. 173). Даючи добру оцінку цьому посібнику, М.М. Баранський зазначає, що проф. Воблий — це український Ден, його книга — ґрунтовний, по-професорськи складений у галузево-статистичному плані опис “економічного життя України”, чи, говорячи доступніше, економічна статистика України... Порайонний огляд повністю відсутній, так що

¹ Перша кафедра економічної географії в Російській Імперії була організована в 1902 р. на економічному факультеті Санкт-Петербурзького інституту. Завідувачем кафедри був

обраний В. Е. Ден, який опублікував у 1908 р. посібник для вищих навчальних закладів «Очерки по экономической географии».

просторової сукупності галузей не виявляється. Загальної характеристики господарства України в цілому не подається, викладення здійснюється лише за окремими галузями” (Баранський Н.Н., 1954, с. 372-373).

У 1922 р. Я. Пілецький видав посібник для учнів середньої і вищої школи, який мав п’ять розділів: I. Територія і населення; II. Сільське господарство; III. Промисловість; IV. Транспорт; V. Торівля. Визначаючи предмет економічної географії, Я. Пілецький писав: “Економічна географія вивчає стан народного господарства і його зміни шляхом співставлення різноманітних країн чи різних районів однієї і тієї ж країни” (Економічна географія. – Харків, 1922. – С. 40).

Щодо методології представники традиційного галузево-статистичного напрямку в економічній географії стояли на метафізичних позиціях. Вони не приховували корінних відмінностей між соціалістичним і капіталістичним господарством, не виявляли глибоких взаємозв’язків між галузями народного господарства, їх просторовими сукупностями в різних частинах країни. В процесі викладення курсу економічної географії велику увагу приділяли економічним таблицям за окремими галузями господарства. Тому навчальні посібники з економічної географії були лише короткими викладами господарської статистики за галузями господарства, охоплюючи деякі питання техніки, історії й аналогії з іншими країнами.

Видатною подією у становленні економіко-географічної науки, в тому числі і в розвитку економіко-географічної думки в Україні, було видання (1926) відомої праці М.М. Баранського “Економічна географія Радянського Союзу. Огляд по областях Держплану”. М.М. Баранський став одним із фундаторів районного напрямку в російській економіко-географічній науці, який виник у перші роки Радянської влади на противагу пануючому галузево-статистичному напрямку. В своїй праці М.М. Баранський ґрунтувався на методологічних положеннях плану ГОЕЛРО, роботах Держплану з питань економічного районування країни на початку 20-х років. Молоді українські економіко-географи, які пізніше стали відомими вченими, виховувались по книжці М.М. Баранського. Вони стали його учнями-послідовниками.

У ході публічних наукових дискусій, що проходили наприкінці 20-х – на початку 30-х років, традиційний галузево-статистичний напрямок в економічній географії зазнав повної поразки. Запечеруючи цей напрямок як домінуючий в економічній географії, треба відзначити і його позитивну сторону: застосування в роботах його представників статистико-математичних методів дослідження.

У процесі становлення економіко-географічної науки були усунені так звані теорії “штандарту”, вульгарного географізму й індетермінізму, глибокої наукової критики зазнали буржуазно-націоналістичні концепції. В результаті радянська економіко-географічна наука, в тому числі й економіко-географічна думка в Україні, стала розвиватись на методологічній основі – теорії марксизму-ленінізму.

Основні риси розвитку економіко-географічної думки в Україні в 1934–1961 рр. Другий етап у розвитку економіко-географічної науки проходив у складних умовах подальшої побудови соціалістичного суспільства, Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини, післявоєнного відновлення сильно розваленого народного господарства і будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. Все це зумовило характері особливості розвитку економіко-географічної думки.

В умовах завершення реконструкції народного господарства, бурхливого розвитку продуктивних сил та ускладнення територіальної організації виробництва непомірно виникла потреба в розвитку і поглибленні географічних знань. Публічні дискусії на початку 30-х років привернули увагу суспільства до питань викладання географії у загальноосвітній і вищій школі. У результаті 15 травня 1934 р. була прийнята важлива для географічної науки постанова ЦК Союзу РСР і ЦК ВКП(б) “Про викладання географії у початковій і середній школі СРСР”. У світлі цієї постанови партії і уряду 14 липня 1934 р. Президія Комітету з Вищої технічної освіти при ЦВКу СРСР видала постанову про викладання економічної географії у вузах і втузах. Ці дві постанови мали надзвичайно важливе значення для подальшого розвитку економічної географії як науки, для підвищення методологічного і теоретичного рівня викладання економічної географії у вищій школі.

Розвиваючи основні ідеї, викладені в постанові від 16 травня 1934 р., Президія Комітету з Вищої технічної освіти при ЦВКу у своїй постанові зазначала: “Програми з економічної географії недопустимо дублюють теорію імперіалізму, економічну політику, галузеві економіки і т. д. У той же час конкретний економгеографічний матеріал подається недостатньо і карта ще не стала одним із найважливіших посібників у викладанні економічної географії”. Далі в цій постанові вказувалося, що “центр ваги у викладанні економгеографії повинен бути зосереджений на вивченні великого конкретного економгеографічного матеріалу, систематично відображуваного на карті. Специфіка економгеографії, розміщення продуктивних сил, економічне районування повинні бути у центрі уваги професорсько-викладацького складу... Основний зміст економгеографії повинен подаватись в районному викладі” (Экономическая география в СССР. История и современное развитие. – М., 1965. – С. 87-88).

Постанови партії та уряду від 16 травня 1934 р. і Президії Комітету з Вищої технічної освіти мали визначальне, програмне значення для розвитку економіко-географічної думки в Україні. М.М. Баранський, будучи редактором нового журналу “Географія в школі”, виступав у Харкові й інших географічних центрах з доповідями і лекціями перед учителями і студентами, давав консультації молодим економіко-географам.

В університетах і в педагогічних інститутах значно розширилась підготовка викладачів-географів для середньої школи і навчально-педагогічних кадрів для вищої школи. В Україні перші дисертації на

здобуття вченого ступеня кандидата географічних наук були присвячені переважно економіко-географічному вивченню областей (Дніпропетровської, Київської, Донецької, Полтавської та ін.). У цих економіко-географічних дослідженнях розроблялись науково-методичні питання внутрішньообласного районування, які мали широке поширення в економіко-географічній науці. В економіко-географічних дослідженнях почав широко застосовуватись картографічний метод. Серед молодих учених, які працювали в галузі економічної географії, першими кандидатами наук в Україні стали О.Т. Діброва (1936), Ф.Н. Трипілець (1938), А.М. Смірнов (1938), А.Т. Ващенко (1939), К.Я. Пятлі (1939), М.М. Білогуб, Б.Г. Бабаєв, І.Ф. Мукомель (1940) та ін.

У системі АН УРСР на початку 30-х років не було географічного центру. Однак в Інституті економіки АН УРСР провідні вчені проводили дослідження на межі економіки й економічної географії: А.Г. Шліхтер – з проблем Великого Дніпра, Л.М. Яснопольський – Донбасу, К.Г. Воблий – цукрової промисловості. Вони стали ініціаторами створення в системі АН наукових центрів з економіко-географічних досліджень.

У 1934 р. була створена Рада з вивчення продуктивних сил Української РСР. Її очолив акад. АН УРСР А.Г. Шліхтер, який ще в 1933 р. виконав велике економіко-географічне дослідження “Проблеми Великого Дніпра в соціалістичному будівництві”. В ньому у зв’язку з використанням багатих гідроресурсів ріки широко і взаємопов’язано розглядаються питання розвитку господарства, використання мінеральних і трудових ресурсів басейну Дніпра. Велике теоретичне значення мали сама постановка і комплексність питання складної територіально-господарської проблеми, визначення методичних підходів до її розв’язання.

У 1936 р. у системі Інституту економіки АН УРСР був створений відділ економічної географії. Його очолив акад. АН УРСР К.Г. Воблий, за ініціативою якого була розроблена цілеспрямована програма економіко-географічного вивчення республіки. Вона широко обговорювалась на кафедрах економічної географії вищих навчальних закладів і після відповідної доробки стала проспектом колективних економіко-географічних досліджень.

Це колективне видання з економічної географії України має велике значення у розвитку економіко-географічної думки. Економіко-географічне вивчення природних умов і ресурсів, населення і господарства у галузевому і територіальному аспектах стало в цей час значним науковим досягненням українських економіко-географів та економістів, які працювали у галузі розміщення продуктивних сил та економічного районування. У другому томі видання висвітлюється предмет і місце економічної географії України у системі економічної географії; велика увага приділяється питанням територіального поділу праці, економічному, в тому числі внутрішньообласному районуванню території республіки. Частково висловлені цікаві думки про внутрішньореспубліканське економічне районування. На підставі врахування спільності економіко-географічного положення, особ-

ливостей процесу формування господарства в минулому і сучасної його спеціалізації у республіці було виділено п’ять груп областей, які формуються в економічні внутрішньореспубліканські райони (Центральна, Південно-Східна, Північно-Східна, Південно-Західна, Західна).

Питання методології та методики економічного районування території України досліджувались також у відомій праці. О.Т. Діброва “Географія Української РСР” (К., 1958). Питання співвідношення адміністративно-господарського й економічного районування розглядались також в праці М.М. Паламарчука “Адміністративно-господарський поділ і економічне районування СРСР” (Ленінград, 1955). Методологічні і методичні питання економічної географії зарубіжних країн висвітлені у праці К.Л. Пятлі (Нариси методології і методики економічної географії капіталістичних країн. – К., 1941).

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років у зв’язку з подальшим удосконаленням управління і планування народного господарства проблема економічного районування країни набуває особливої актуальності. Питаннями економічного районування займаються і українські економіко-географи й економісти. Опубліковано працю С.Л. Луцького “Про генеральне економічне районування СРСР і про особливий Північний економічний район” (1957). І.А. Кугукало, Л.М. Корецький, І.О. Величко науково обґрунтували нову схему внутрішньореспубліканського економічного районування з виділенням Донецько-Придніпровського, Південно-Західного і Південного районів. Схема була викладена в доповіді “Про економічне районування Української РСР”, підготовленій до III з’їзду Географічного товариства СРСР (1959). У ній висвітлювались важливі методологічні питання, які стосувались сутності економічного району як важливої економіко-географічної категорії і співвідношення економічного й адміністративно-господарського районування. Автори розглядали економічні адміністративні райони УРСР (стосовно до адміністративно-господарського поділу з урахуванням рівня розвитку промисловості, виробничих зв’язків, спеціалізації та інших ознак), що мають економічну й адміністративну єдність і є складовими частинами трьох економічних районів, виділених як одиниці економічного районування. Дослідження з мезорайонування вів О.Т. Ващенко.

У 40-х і 50-х роках в економічній географії поряд із комплексними науковими дисциплінами (“Економічна географія СРСР” і “Економічна географія зарубіжних країн”) почали формуватись галузеві наукові дисципліни: географія промисловості, сільського господарства, транспорту. Цим питанням були присвячені теоретичні і методичні праці О.Т. Ващенка, І.Ф. Мукомеля, М.М. Паламарчука та ін. Важливі економіко-географічні дослідження проводились у Раді з вивчення продуктивних сил АН УРСР під керівництвом акад. П.Н. Паршина. Були виконані роботи “Природа і господарство південних районів Української РСР” (1953-1955) і “Питання господарського освоєння зрошуваних земель півдня Української РСР” (1957). В економіко-

географічних дослідженнях широко розпочали застосовувати картографічний метод (Вашенко А.Т. Коротка анотація на картографічні роботи з питань розміщення і спеціалізації сільського господарства західних областей Української РСР. – Львів, 1955).

Розвиток економіко-географічної думки в Україні у 40-х і 50-х роках викликав необхідність підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів у галузі економіко-географічної науки. Основною формою їх підготовки стала аспірантура. Багато викладачів і наукових співробітників, які працювали в економічній географії, виконали дисертаційні роботи без відриву від основної роботи.

Цими роками економіко-географи захистили десятки кандидатських дисертацій і стали відомими вченими в галузі економічної географії (О.М. Григор'єв, І.А. Кугукало, А.С. Куц, М.М. Паламарчук, І.Т. Твердохлебов, І.М. Рибачок, Г.Л. Градов, Б.М. Яремчишин та ін.). У багатьох дослідженнях розглядалися теоретичні і методологічні аспекти розвитку комплексних і галузевих економіко-географічних наукових дисциплін, переважно на конкретних матеріалах республіки. Тоді ж були захищені і перші докторські дисертації з економічної географії: А.Т. Дібровою – з географічних наук; М.М. Паламарчуком – з економічних наук.

Підготовка науково-педагогічних і наукових кадрів, розвиток економіко-географічних досліджень стали основою подальшого комплексного розвитку економіко-географічної науки в Україні.

Найважливіші напрямки розвитку економіко-географічної думки в Україні у 1962-1977 рр.

У цей період перед економічною географією як суспільною географічною наукою виникли важливі методологічні, теоретичні, методичні і прикладні завдання, зумовлені ходом науково-технічної революції і зростаючими потребами суспільства. Це викликало інтенсивний розвиток економіко-географічних досліджень; різко посилювався процес їх диференціації і синтезу. В результаті економіко-географічна наука перетворилася в складну систему. Основними структурними елементами цієї системи є підсистеми: комплексних (синтетичних) наукових; галузевих аналітичних; науково-методичних і загальноосвітніх економіко-географічних дисциплін.

За цих умов значно розширились наукові економіко-географічні дослідження в Україні, що зумовило значний розвиток економіко-географічної думки.

Комплексні, синтетичні дослідження. Розвиток економіко-географічної науки, ускладнення системного характеру досліджуваних нею об'єктів викликали необхідність широкого застосування системного підходу в економіко-географічних дослідженнях. Методологічні і теоретичні питання в цьому аспекті розглядаються в працях О.Т. Вашенка, С.С. Мохначука, М.М. Паламарчука, І.М. Рибачка, І.Т. Твердохлебова, О.І. Шаблія та ін. Системний підхід був покладений і в основу комплексної загально-географічної карти як просторової моделі формування продуктивних сил західних областей України (вперше створеної в республіці в 1964 р. колективом львівських економіко-географів).

Для третього періоду розвитку економіко-географічної думки в Україні характерним є інтенсивний розвиток теоретичних висновків, що поєднуються з важливими практичними розробками. Певний методологічний і теоретичний інтерес викликають дослідження з питань спеціалізації і комплексного розвитку економічних районів різних рангів. У колективній монографії “Напрямки спеціалізації і комплексного розвитку Київського економічного адміністративного району” (К., 1962) І.А. Кугукало зробив одну з перших спроб теоретично осмислити ці важливі поняття. Теоретичним і методичним проблемам спеціалізації і комплексності присвячена праця М.М. Паламарчука “Основні напрямки наукових досліджень спеціалізації і комплексного розвитку великих економічних районів” (К., 1964). Проблеми спеціалізації і комплексного розвитку господарства Південного економічного району розглянуті у праці Г.Л. Градова. Питання спеціалізації і комплексного розвитку господарства республіки глибоко проаналізовані в монографії П.В. Волобою і В.А. Поповкіна “Проблеми територіальної спеціалізації і комплексного розвитку народного господарства Української РСР” (К., 1972). Науковий інтерес викликають дослідження М.М. Паламарчука і С.І. Бажана, П.В. Волобою і В.А. Поповкіна, В.О. Білозерової з питань вирівнювання рівнів розвитку економічних районів і областей республіки на підставі узагальнюючих та часткових показників.

У теоретичних економіко-географічних розробках, що проводились в останнє десятиріччя, центральне місце посідає проблема формування виробничо-територіального комплексу (ВТК) і територіальної організації виробництва в цілому. На початку цього періоду активні теоретичні дослідження проводились у декількох вузькоспеціалізованих напрямках. Найперспективнішими з них, які перетворилися пізніше в широкі дослідження процесів виробничого комплексоутворення, були: виявлення сутності, типів і напрямків структурного аналізу ВТК (М.М. Паламарчук, М.І. Шраг, Ф.Д. Заставний та ін.); розробка теоретичних проблем розміщення продуктивних сил (О.Т. Вашенко, Л.М. Корецький, І.А. Кугукало); перші спроби обґрунтування правомірності системного підходу в економіко-географічних дослідженнях (О.М. Смирнов, М.М. Паламарчук).

Останніми роками в Україні значно розширились теоретичні економіко-географічні дослідження, які розвиваються настільки цілеспрямовано і взаємопов'язано, що є всі передумови вважати головним результатом розвитку економічної географії цього періоду розробку першого варіанта наукової концепції формування ВТК. У її створенні активну участь взяли провідні економіко-географи: акад. АН УРСР М.М. Паламарчук, д-ри географічних та економічних наук О.Т. Вашенко, Л.М. Корецький, Ф.Д. Заставний, М.Д. Пістун, Н.Г. Ігнатенко, проф. І.Т. Твердохлебов, канд. геогр. наук Н.Л. Процько, О.І. Шаблій та ін.

На підставі глибоких аналітичних та узагальнюючих досліджень процесів комплексно-

утворення в промисловості й аграрно-промислової інтеграції значно розширена і вдосконалена система головних понять і категорій економіко-географічної науки; розроблені нові методичні прийоми дослідження, виявлені і вивчаються нові об'єкти дослідження, які формуються в результаті процесів виробничого комплексотворення.

Для розвитку теорії економічної географії особливе значення має створення стрункої системи головних категорій і понять, розроблення чіткого, науково обгрунтованого понятійного апарату. Українські вчені зробили спроби відзначити систему головних економіко-географічних категорій і понять у їх ієрархічній співвідпорядкованості (статті: Смирнов О.М. Про систему економіко-географічних понять, 1955; Твердохлебов І.Т. Система основних категорій економічної географії, 1969; книга Рибачка І.М. Вступ до економічної географії, 1973). Зважаючи на суттєву відмінність у складі наукових категорій, які пропонується як головні, що пояснюється передусім різницею у загальному рівні розвитку економічної географії в період написання першої (1955) та останніх (кінець 60-х - початок 70-х років) праць, провідними економіко-географічними категоріями в кожній із зазначених систематизацій виступають: територіальний поділ праці, територіальна організація виробництва, економічний район, комплексність та ін. Значні успіхи, досягнуті теоретичною економічною географією, насамперед у галузі виробничого комплексотворення, дали змогу суттєво доопрацювати відповідний понятійний апарат, надати йому строгої логічності і наблизити до реально існуючої різноманітності об'єктів та явищ, які вивчаються економічною географією. До нових наукових категорій, які виявлені та вивчаються економіко-географами України, відносять „функціональну структуру” і „галузеву інтеграцію” (М.М. Паламарчук, Н.Л. Процько), „аграрно-виробничу територіальну систему” (М.М. Паламарчук), аграрно-територіальний комплекс (М.Д. Пістун), „економічний вузол” (О.Т. Ващенко, С.М. Писаренко), „територіально міжгалузевий виробничий комплекс” (О.Т. Ващенко), „міжгалузеву територіальну систему” (О.І. Шаблій) та ін.

Глибокий аналіз процесів комплексотворення в промисловості, проведений українськими економіко-географами, дав змогу глибше розкрити його основні рушійні сили й особливості. Були визначені нові риси усупільнення виробництва; в умовах розвинутого соціалізму і взаємовідношення цього процесу з процесами комплексотворення, у загальних рисах проаналізований механізм формування єдиного народногосподарського комплексу країни (Паламарчук М.М. Економічна спільність радянського народу // Комуніст України. — 1972), вивчені особливості формування локальних ТВК (Ващенко А.Т. Деякі питання методології і методики дослідження виробничих комплексів Західної частини Української РСР // Вісн. Львів. ун-ту. — Сер. геогр. — 1965. — Вип. 3; Система основних міжгалузевих виробничих комплексів на території західної частини УРСР. — Львів, 1966; Заставний Ф.Д. Економічні проблеми розвитку

територіально-промислових комплексів (нарис території). — Львів, 1969; Проблема розміщення промисловості і формування індустріальних комплексів в СРСР. — Львів, 1972; Шраг Н.І. Промислові комплекси (теоретичні нариси). М., 1969). Ф.Д. Заставний одним з перших вивчав особливості процесів комплексотворення в різних галузях промисловості. Він запропонував оригінальний метод визначення рівня ефективності функціонування ВТК з розрахунком коефіцієнта глибини „вакууму комплексування”. Глибокий аналіз лісопромислового комплексу республіки і міжгалузевих територіальних систем у цілому виконав О.І. Шаблій у монографіях „Лісопромислові комплекси Української РСР” (питання теорії і моделювання) (Львів, 1973) і „Міжгалузеві територіальні системи” (Львів, 1976).

До найбільших досягнень українських економіко-географів у сфері теоретичних досліджень можна віднести розробку системно-структурних методів застосування до економіко-географічних об'єктів і створення методологічних основ структурного аналізу ВТК, теорії територіальної і функціональної структури.

Необхідність багатогалузевого структурного аналізу виробництва і головні його напрямки обгрунтовані М.М. Паламарчуком в монографії „Географія промисловості Української РСР” (К., 1966). Якщо дослідження галузевої структури були віддавна традиційними для економіко-географів, а важливість аналізу територіальної структури в той час вже визнавалась багатьма, то функціональний аспект дослідження із розкриттям головних його положень у цій праці був розглянутий уперше.

Детально методика і механізм дослідження функціональної структури вперше викладені в праці М.М. Паламарчука і Н.П. Процько „Теоретичні основи методики дослідження функціональної структури промислового комплексу економічного району” (К., 1970), а згодом у колективній монографії „Теоретичні основи функціональної структури промислового комплексу економічного району” (К., 1972). У цих працях не лише детально описано суть, структурні особливості і методичні основи аналізу районних циклів виробництва, що являють собою модифікацію енерговиробничих циклів М.М. Колосовського, але й розкривається сутність функціональної структури, її основні елементи: вводиться нова наукова категорія „міжрайонна функція”, яка повніше, ніж спеціалізація, відображає участь економічного району в територіальному поділі праці.

Різнманітні аспекти дослідження функціональної структури промисловості розробляють Т.Є. Ясюнок та С.І. Ішук та ін.

Важливою складовою концепції виробничого комплексотворення є теорія територіальної структури районного промислового комплексу, викладена М.М. Паламарчуком і К.О. Ташуком у монографії „Територіальна структура промислового комплексу економічного району” (К., 1974) та інших працях. Особливо суттєвими є розроблені в процесі створення теорії територіальної структури промисловості положення про співвідпорядкованість елементів територіальної структури, про характер меж економічних

районів та ін. (М.М. Паламарчук).

Останніми роками в республіці проводяться інтенсивні теоретичні розробки з проблем територіальної структури господарських комплексів; визначені методичні основи такого дослідження і виділені основні структурні елементи (Жупанський Я.І., Ташук К.О., Ігнатенко М.Г. До питання про інтегральні господарсько-територіальні комплекси // Економічна географія. — 1975. — Вип. 19), а також науково-методичні основи дослідження економічного вузла (Ващенко А.Т., Писаренко С.М. Економічний вузол і його місце в системі комплексного економічного районування // Теоретичні та прикладні питання географічних наук. — Львів, 1976).

Комплексні дослідження з економічної географії зарубіжних країн проводяться у Київському, Львівському і Чернівецькому університетах; їх результати опубліковані в працях В.М. Юрковського, М.І. Гонака, Б.Я. Яценка й ін.

Важливим проблемам методологічного характеру присвячена праця О.Т. Ващенка (Актуальні проблеми економіко-географічної науки на сучасному етапі // Вісн. Львів. ун-ту. — Сер. геогр. — 1972. — Вип. 7), а також праці М.М. Паламарчука (Завдання економіко-географічних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXIII з'їзду КПРС // Економічна географія. 1966. Вип. 1; Ленинские идеи общественной организации производства // Коммунист Украины. — 1970. — № 1; Системно-структурный анализ в экономико-географических исследованиях Украинской ССР // Изв. АН СССР. — Сер. геогр. — 1972. — № 6; Основные направления экономико-географических исследований в свете решений XXV съезда КПРС // Экономическая география. — 1977. — Вип. 23). Висунута в праці М.М. Паламарчука і І. Старовойтенко („Методологічні основи економіко-географічних досліджень народногосподарського комплексу Української РСР” // Проблеми географічної науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу. К., 1976) ідея про створення великої галузі економіко-географічної науки — економічної комплексології — потребує додаткового теоретичного переосмислення.

Галузеві аналітичні дослідження. Відносно глибока диференціація економіко-географічної науки зумовила в Україні бурхливий розвиток галузевих аналітичних досліджень у різних напрямках.

На початку 60-х років почав формуватися новий науковий напрямок — економічна географія природних ресурсів (мінеральних земельних, лісових та ін.). У процесі економіко-географічних досліджень був застосований принцип поділу природних ресурсів на дві групи: природні ресурси засобів праці (засобів виробництва); природні ресурси засобів життя (засобів існування) — О.Т. Ващенко, С.М. Михайлова, М.М. Паробецький. Розроблені науково-методичні основи дослідження мінеральних ресурсів як важливого чинника комплексоутворення у промисловості (Паламарчук М.М., Горленко І.О. Мінеральні ресурси і структура районного промислового комплексу. — К., 1972; Паламарчук М.М., Горленко І.А., Яснюк Т.Е. Минеральные ресурсы и формирование

промышленных территориальных комплексов. — К., 1978). Вивченню природних ресурсів та їх територіальних сукупностей в економіко-географічному аспекті присвячені праці К.А. Суходольського, Ф. Щербини та ін.

У 60-х роках в Україні розгорнулись дослідження з географії населення і систем розселення. У 1966 р. у Львові відбулася перша у республіці наукова конференція з проблем розвитку міст і сіл західних областей. Проблеми обмеження зростання найбільших і великих міст, активізація розвитку малих і середніх міст і корінної реконструкції сільських поселень викликали необхідність досліджень формування систем розселення, особливо систем міських поселень. Були опубліковані праці Д.І. Богорада (Типы и размещение городских поселений Украинской ССР (вопросы географии расселения). К., 1964), Н.І. Блажко (Система городских поселений Донецкого производственно-территориального комплекса // Вестн. Моск. ун-та. Сер. геогр. 1963. № 6); О.Т. Ващенка (Територіальні системи міських поселень Українських Карпат // Економічна географія. 1968. Вип. 4); Ю.І. Пітюренка (Розвиток міст і міського розселення, типологія, територіальні системи і перспективи. К., 1972); (Территориальные системы городских поселений Украинской ССР. К., 1977). Українські економіко-географи стали активними учасниками підготовки до видання 25-томної праці „Історія міст і сіл Української РСР”.

Широке застосування отримав системний підхід у вивченні географії міських поселень. Проведена функціонально-системна типологія міст, ієрархічно-структурна типологія систем поселень, а також визначені такі наукові поняття, як „система” і „підсистема” міських поселень та ін. Глибоко досліджуються питання взаємозв'язків формування виробничо-територіальних комплексів і систем розселення (Л.М. Корецький, Ю.І. Пітюренко та ін.). Інтенсивні дослідження проводили з географії промисловості — провідної галузі господарства. Комплексні дослідження з географії промисловості відображені у працях О.Т. Ващенка, Ф.Д. Заставного, М.Г. Ігнатенка, Л.М. Корецького, М.М. Паламарчука, Н.П. Процько, К.А. Ташука, О.І. Шаблія, М.Л. Шрага та ін. Зокрема, крім вище зазначених, праця О.Т. Ващенка (Атлас развития хозяйства западной части Украинской ССР (с древнейших времен по 70-е годы XX ст.). Львів, 1971). Поширились дослідження також у галузі географії сільського господарства — другій основній галузі господарства України. Питанням районування і територіальної організації сільськогосподарського виробництва присвячена монографія І.Ф. Мукомеля „Сільськогосподарські зони Української РСР” (К., 1971) і низка його статей. Оригінальні дослідження з проблем аграрно-територіальних комплексів (АТК) виконані М.Д. Пістюном; їх результати викладені в праці „Аграрно-территориальные комплексы. Теория и опыт экономико-географического исследования” (К., 1975), у статтях і деяких розділах його монографії. Розроблена система таксономічних одиниць сільськогосподарського районування (О.Т. Ващенко, І.І. Сваричевський).

Інтенсивне поліпшення виробничих зв'язків між сільськогосподарськими і промисловими підприємствами, розвиток агропромислової інтеграції і формування агропромислових комплексів та об'єктів на різних рівнях зумовило виникнення нового напрямку в економічній географії — вивчення агропромислових комплексів (АПК) різних типів і рангів. Цей новий напрямок відображений в економіко-географічній географії республіки у працях М.М. Паламарчука, В.П. Нагірної, М.Д. Пістуна, О.Т. Ващенко і Л.К. Коротун, О.І. Шаблія і М.А. Білика та інших, де розглядаються проблеми структурного аналізу і типізації АПК, досліджуються питання їх територіальної організації. Деякі дослідження українських економіко-географів присвячені питанням географії транспорту, будівельної індустрії та сфери послуг населення, а також розвитку територіальних рекреаційних систем.

Науково-методичні праці. В економіко-географічній науці застосовуються різноманітні методи дослідження, що доповнюють один одного: аналіз і синтез, індукція і дедукція, системний аналіз, порівняльний, статистичний, математичний, картографічний, історичний аналіз та ін. Однак єдиного монографічного дослідження, присвяченого викладенню застосовуваних методів дослідження у системі економіко-географічних наук, поки ще не створено. Є науково-методичні праці з окремих методів, що застосовуються в економіко-географічних дослідженнях.

Зокрема, застосуванню в економічній географії картографічного методу присвячені монографічні праці А.П. Золовського (Комплексное картографирование экономики сельского хозяйства. К., 1974). Я.І. Жупанського (Виробничо-територіальні комплекси та їх картографування. Л., 1973) та ін. Математичні методи в економічній географії почали застосовуватися протягом останніх 15 років. Оpubліковані цікаві праці А.П. Голікова (Математические методы в экономической географии. Харьков, 1974), О.Г. Топчієва та ін. (Методика польових географічних досліджень. К., 1975), О.Г. Топчієва, Н.Т. Бондаревої (Методи факторного аналізу в дослідженнях географії сільського господарства // Економічна географія. 1975. Вип. 19), С.С. Мохначука (Математичні методи в географії населення // Економічна географія. 1972. Вип. 12), О.М. Паламарчука (Логико-математические выражения функциональной структуры производственно-территориальных систем // Экономическая география. 1977. — Вип. 23).

У галузі районного планування розроблені методичні основи проведення окремих видів районних планувальних, визначені основні чинники ефективності територіальної організації виробництва (Богорад Д.Й. Конструктивная география района. Основы районной планировки. М., 1965). Питанням зв'язків економічної географії і територіального планування присвячена праця М.Д. Пістуна „Економічна географія — територіальному плануванню”.

Важливими науково-методичними працями є навчальні посібники і програми для вищої школи, рекомендовані Мінвузом УРСР: О.Т. Діброва —

географія Української РСР” (К., 1963), А.С. Попова — „Економічна географія зарубіжних країн” (Львів, 1966), праця колективу авторів „Економічна географія Української РСР” (К., 1968), колективний посібник харківських економіко-географів „Економічна географія соціалістичних країн” (Х., 1958). За дорученням Мінвузу О.Т. Ващенко розробив і опублікував програму курсу „Економічна географія Української РСР” (Львів, 1974). Цікаву працю видав М.Д. Пістун із програми курсу „Теоретичні проблеми економічної географії”. Останніми роками завідувачі кафедр економічної географії університетів брали активну участь у роботі секції економічної географії науково-методичної ради Мінвузу СРСР. Важливим підтвердженням цього було проведення засідання цієї секції в Київському державному університеті (1976), присвячене проблемам викладання економічної географії у вузах країни; матеріали були опубліковані в тематичному збірнику „Экономическая география” (1977. — Вип. 22).

Загальноосвітні економіко-географічні дисципліни. Економічна географія в системі середньої освіти виконує важливу загальноосвітню і виховну функцію. О.Т. Діброва вперше створив підручник для середньої школи „Географія Української РСР”, який згодом було кілька разів перевидано. На високому науковому рівні було створено посібник для вчителів „Економічна географія Української РСР з основами теорії” (Паламарчук М.М. К., 1975), який у 1977 р. було перевидано російською мовою. В.Д. Поданчук підготував навчальний посібник „Методика викладання економічної географії СРСР у середній школі” (К., 1958). Низку науково-методичних праць про викладання економічної географії в середній школі опублікував І.І. Сваричевський.

Українські економіко-географи взяли активну участь у створенні багатотомного географічного видання „Советский Союз”, яке має велике загальноосвітнє значення.

Формування творчих колективів і наукових центрів економіко-географічної науки в Україні. У розвитку економіко-географічної думки в Україні визначальне значення мають кадри науково-педагогічних і наукових працівників, які володіють необхідною кваліфікацією і розв'язують ті чи інші методологічні, теоретичні, науково-методичні і прикладні завдання. Від якості науково-педагогічних та наукових кадрів, організації їхньої праці залежить ефективність і якість економіко-географічної науки. Тому підготовка та виховання економіко-географів (докторів і кандидатів наук), які добре володіють сучасними методами дослідження з широким застосуванням обчислювальної техніки, особливо електронно-обчислювальних машин, залишається головною проблемою у подальшому розвитку економіко-географічної думки.

У наш час в Україні у галузі економіко-географічної науки працює понад 100 осіб, які об'єднані в наукові колективи у формі спеціальних кафедр вищих навчальних закладів і відділів науково-дослідних інститутів. Спеціалісти-економіко-географи беруть участь у роботі секції економічної географії в системі Географічного товариства УРСР.

Серед науково-педагогічних і наукових працівників багато кандидатів наук, п'ять докторів географічних наук, два доктори економічних наук, два професори (кандидати наук). До провідних центрів у галузі економіко-географічної науки в Україні належать Київ, Львів, Одеса, Харків, Сімферополь, Чернівці. Невеликі групи економіко-географів працюють у Донецьку, Тернополі, Ворошиловграді (Луганську) та ін.

Київський центр. У системі АН УРСР, Київського університету, а також в інших навчальних закладах (педінститут, інститут народного господарства, торгово-економічний інститут) і науково-дослідних закладах склався сильний науковий колектив економіко-географів. Серед них — акад. АН УРСР М.М. Паламарчук, д-ри геогр. наук, проф. Ф.Д. Заставний, М.Д. Пістун, П.В. Волобой, А.П. Золотський, д-ри екон. наук, проф. І.П. Старовойтенко, Л.М. Корецький, проф. О.М. Григор'єв.

У Секторі географії АН УРСР під керівництвом акад. АН УРСР М.М. Паламарчука вивчаються загальнотеоретичні процеси виробничого комплексформування; з'ясовуються сутність і основні типи ВТК, досліджуються основні закономірності їх формування, напрямки їх структурного аналізу; розробляються теоретичні і методичні основи дослідження територіальної структури міжгалузевих комплексів, частково агропромислових. Досліджуються чинники, що впливають на формування промислових комплексів, особливо мінеральні ресурси. Ведеться структурний аналіз систем міських поселень, розробляються принципи і критерії типології міст; вивчається транспортна система України і її роль у процесах республіканського комплексоутворення.

Економіко-географи Київського університету (зав. кафедри — д-р геогр. наук, проф. М.Д. Пістун) спеціалізуються на дослідженні специфічного і дуже важливого з погляду удосконалення територіального планування об'єкта — соціально-економічного комплексу області; вивчають комплекси Житомирської, Чернігівської, Черкаської областей; глибоко досліджують проблеми агропромислової інтеграції. Розробляються теоретичні і методологічні основи системних досліджень в економічній географії, проблеми географії населення, оригінальні дослідження проводяться в галузі економічної географії зарубіжних країн.

Економіко-географи педінституту (зав. кафедри — д-р екон. наук, проф. Л.М. Корецький) присвячують свої дослідження територіальній організації виробництва і розселенню. Виконуються методичні розробки з питань викладання економічної географії у педагогічних вищих навчальних закладах. Економіко-географи Київського інституту народного господарства (зав. каф-ри — канд. геогр. наук, доц. Л.О. Устинова) підготували навчальні посібні методичні розробки з курсу економічної географії РСР і зарубіжних країн. Відповідно до профілю Київського торгово-економічного інституту співробітники кафедри економічної географії (зав. кафедри — канд. екон. наук, доц. Є.М. Воронова) проводять дослідження з географії виробництва товарів народного вжитку, підготували відповідний навчальний по-

сібник (1978).

У цілому київські економіко-географи зробили великий внесок у розвиток економіко-географічної думки України, особливо в галузі теоретичних, методичних і науково-методичних досліджень.

Львівський центр. Комплексний розвиток господарства у західній частині України зумовив необхідність організації наукових досліджень, особливо для потреб територіального планування. Важливим центром економіко-географічних досліджень стала кафедра економічної географії Львівського університету, організована в 1945 р. (зав. кафедри — д-р геогр. наук, проф. О.Т. Ващенко). На замовлення господарських, планових і науково-проектних закладів виконано низку значних економіко-географічних праць, зокрема п'ять атласів і загально-економічні карти в середньому масштабі, які отримали позитивні відгуки замовників і наукової громадськості. В наш час колектив кафедри розробляє методологічні, теоретичні і методичні питання моделювання галузевих, міжгалузевих, інтегральних територіально-виробничих і територіально-господарських комплексів.

Важливі дослідження проводяться на кафедрі економічної географії Львівського торгово-економічного інституту (зав. кафедри — канд. екон. наук, доц. С.О. Волос), Львівським відділом Інституту економіки АН УРСР, Львівським філіалом „Укрдніпромист” та іншими науково-проектними закладами.

Одеський центр. Він розпочав формуватись у 40-х роках. Одним із його організаторів був канд. екон. наук, доц. О.М. Смірнов (тривалий час керував кафедрою економічної географії університету, яку після нього очолив д-р екон. наук, проф. І.Ф. Мукомель, а пізніше — канд. геогр. наук, доц. О.І. Полоса), а також канд. геогр. наук, доц. А.М. Дроздов — зав. кафедри економічної географії Інституту народного господарства (з 1961 по 1968 рр.). Одеські економіко-географи своєю працею сприяють розвитку економіко-географічної думки, особливо з питань теоретичної економічної географії, вивчення міських поселень і застосування в економічній географії математичних методів.

Харківський центр. На кафедрі економічної географії університету раніше не приділялась належна увага підготовці кандидатів наук. Лише останніми роками молоді харківські економіко-географи активізували наукові пошуки на основі застосування математичних методів в економічній географії (зав. кафедри економічної географії — канд. геогр. наук, доц. А.П. Голіков), з проблем прогнозування (канд. геогр. наук, доц. В.М. Кравченко) тощо.

Сімферопольський центр. Основою формування цього центру є кафедра економічної географії Сімферопольського університету (зав. кафедри — канд. геогр. наук, проф. І.Т. Твердохлебов). У працях сімферопольських економіко-географів важливе місце посідають дослідження системи понять і категорій економічної географії, а також питання рекреаційної географії.

Чернівецький центр. Тут після війни був

створений новий центр економіко-географічних досліджень республіки. Організаторами його були д-р екон. наук В.В. Оникієнко і зав. кафедри економічної географії університету, д-р геогр. наук, проф. М.Г. Ігнатенко. Чернівецькі економіко-географи роблять значний внесок у розвиток економіко-географічної думки України, особливо в галузі структурного дослідження і картографування ТВК, а також із географії хімічної промисловості.

В умовах науково-технічної революції перед економіко-географічною наукою в Україні виникають нові складні проблеми і завдання. Особливо важливе значення мають комплексні, синтетичні дослідження територіально-виробничих комплексів (ТВК) на різних рівнях їх формування з метою найраціональнішого використання природних, трудових, матеріальних ресурсів у різних регіонах України і підвищення економічної ефективності суспільного виробництва, що зумовлює необхідність подальшого

удосконалення теорії, методології і методики дослідження, науково обґрунтованого економіко-географічного прогнозування з широким застосуванням обчислювальної техніки, особливо ЕОМ.

З огляду на це особливу значущість має планомірна, раціональна координація наукових досліджень. Це може бути успішно здійснене лише на базі створення в системі АН Інституту географії. В інституті повинна бути створена система відділів, які б відповідали сучасній структурі і рівню розвитку економіко-географічної науки як складної динамічної системи. Відділи інституту у своїх дослідженнях повинні спиратись на центри і творчі колективи республіки, які працюють у галузі економічної географії і забезпечують підготовку молодих спеціалістів — майбутні кадри економіко-географічної науки. Єдність академічної й університетської економіко-географічної науки — основа її майбутнього розвитку.

Крає- і країнознавство

УДК 477. 86. 81'373. 21. 001:911

Степан Пушкар

ДЛЯ ЧОГО НЕОБХІДНО ВИВЧАТИ МІКРОТОПОНІМИ ТА ПРО ОСОБЛИВОСТІ ТОПОНІМІКИ РОГАТИНСЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Обґрунтовано необхідність вивчення місцевих географічних назв – мікротопонімів. На основі вивченого топонімічного матеріалу показано відсутність колонізації дулібами території Рогатинського району на ранніх етапах історії України. Показано зв'язок між місцевими географічними назвами та деякими особливостями природи Рогатинського Опілля (рельєф, поверхневі води та рослинний світ). Доведено походження назв багатьох населених пунктів від мікротопонімів.

Stepan Pushkar. Why should we study microtoponymy and special features of toponymy in the Rohatyn region of Ivano-Frankivsk area. *The need for learning local geographical names – microtoponymy – is substantiated. The study of toponymy shows the absence of colonization by the Duliby of the Rohatyn rayon in early stages of Ukrainian history. It demonstrates connections between local geographical names and some special natural features of Rohatyn's Opillia (relief, surface water bodies and the plant world). The names of many populated areas originated from microtoponymy.*

Актуальність проблеми. Зайвим буде нагадувати, що топоніміка – це наука, що лежить на межі географії, історії та мовознавства і основним її завданням є вивчення природи географічних назв (“топос” – місце, “онома” – ім'я). В географічних назвах нерідко “закодоване” географічне розташування (річки Західний Буг і Південний Буг), особливості природи (в південноамериканських горах Андах (“мідних”) є багаті родовища мідних руд, а поблизу українського міста Антрацит видобувають енергетичне вугілля), особливості господарства (наприклад, в м. Енергодар Запорізької області побудовані потужні теплова та атомна електростанції), національний та етнічний склад (територія навколо м. Болград Одеської області заселена нащадками болгарських переселенців) і т.д. Проте не завжди пояснення лежить на поверхні і тут важливого значення набуває вивчення мікротопонімів (місцеві назви струмків, потічків, сільських вулиць, польових урочищ), зазвичай відомих лише місцевим жителям. В Україні відомо понад 33000 великих сіл і 1200 міст та селищ міського типу [15, с.5], і, якщо ми припустимо, що біля кожного з них збереглося принаймні 100 місцевих назв, то їх загальна кількість в Україні становитиме мільйони. І оскільки багато “великих” географічних назв зародились з “дрібних” (будь-яка велика річка бере свій початок з невеличкого струмка, який часто відомий під тією ж назвою, багато міст виникли на місці невеликих сіл та хуторів (наприклад,

село Борислав перетворилось на сучасне місто Борислав у Львівській області)), розуміння природи мікротопонімів, які часто повторюються, дозволяє нам краще пояснити походження назв великих географічних об'єктів – гірських хребтів, великих річок та озер, населених пунктів.

Цікавість до географічних назв не є надуманою. Рідко який автор історико-краєзнавчого нарису оминє своєю увагою походження назви свого міста чи села, спираючись, зазвичай, на місцеві легенди та перекази. Яких тільки славетних імен немає на географічній карті. Тут вам і князі, і бояри, і легендарні богатири, і, навіть, імена відомих розбійників, серед яких в Карпатському регіоні найбільш помітним є ім'я Олекси Довбуша (скелі Довбуша в Розгірчі і Уричі, в Яремчі і Виженці, у верхів'ях Малого Сірету (Чернівецька область), а також печери в Ямній та Верховині (Івано-Франківська область) та ін., у тому числі й за межами Українських Карпат у Румунії [15, 38]). Пояснення назв часто є спрощеним і довільним. Наприклад, в с. Стратин король Данило загубив (стратив) свою корону (згідно з іншою версією, батько Данила – князь Роман страчував непокірних бояр, а їхні тіла хоронив (погрібав) в Погребівці); с. Данильче належало Данилу Галицькому, Рогатин виник завдяки золоторогому оленю, що врятував доньку Ярослава Осмомисла (від його рогів, один з яких, до речі, представлений на гербі та прапорі міста, нібито походить назва Рогатина) і т.д.

Рисунок 1. Рогатинський район Івано-Франківської області

Постановка проблеми досліджень. Не варто недооцінювати значення легенд, адже легенди не тільки пробуджують інтерес до історії рідного краю, але й нерідко містять багатий історичний матеріал. Проте, раціональне та тверезе пояснення географічних назв часто є не менш, а, можливо, навіть, більш цікаве від “казково-міфологічних”, не кажучи вже про те, що наукове тлумачення природи топонімів дозволяє вирішувати ряд наукових проблем, серед яких чи не найголовнішою є можливість проведення різного роду реконструкцій на основі лише лінгвістичного матеріалу. Наприклад, реконструкції природи минулого, господарської діяльності людини або ж розселення народів. В останньому випадку для нас цікавою є проблема розселення слов’янських племен на території Галичини перед її входженням до складу Київської Русі. Крім того для нас важливо показати, як під впливом географічних умов Рогатинського Опілля формувались місцеві географічні назви (мікротопоніми), а також виявити зв’язок між мікротопонімами та назвами населених пунктів.

Аналіз досліджень і публікацій. Щодо проблематики вивчення місцевих географічних назв Рогатинського Опілля, то можна стверджувати, що вона вивчена як добре, так і недостатньо водночас. Річ в тім, що в останні роки було опубліковано багато книг з історії окремих сіл Рогатинського району. Серед авторів Л. Воробій, Р. Коритко, С. Кузик, В. Лаба, кожен з яких бодай декілька сторінок присвятив історії виникнення місцевих географічних назв, що зустрічаються в околицях сіл, які вони досліджували. Також багатий топонімічний матеріал міститься в статтях двотомного збірника “Рогатинська Земля”, надрукованого за кордоном до 1996 року, та “Рога-

тинський землі: історія та сучасність”, 4 томи якої вийшли в видавничому центрі Львівського Національного Університету починаючи з 1995 року. Проте в більшості випадків цей матеріал є вкрай уривчастий, при майже повній відсутності спроб узагальнення мікротопонімів Рогатинського району. Як виняток, опублікована в 2005 році стаття Степана Кузика “Методичні основи досліджень мікротопонімів Рогатинщини” [12, с. 105-119].

Виклад матеріалу. Навряд чи в цій статті можна відповісти на запитання: які племена заселяли територію Рогатинського Опілля, але все ж наявний топонімічний матеріал дозволяє сказати декілька слів і на цю тему. Пригадаймо, які племена в межах сучасної України нам відомі? В “Повісті минулих літ” названі поляни, які жили на правому березі Дніпра біля Києва; сіверяни – над Десною, Сеймом і Сулою [14, с. 3]; дуліби (вони ж бужани, волиняни, червняни [6, с. 207]) вздовж Західного Бугу; уличі та тиверці – від Дніпра до Дунаю, та до моря [14, с. 8]; древляни – деś в лісах (якщо співставити з іншими племенами – то між Тетеревою і Прип’яттю); і, нарешті, білі хорвати, про землі яких взагалі немає ніяких чітких відомостей [6, с. 210]. І тут, власне, розпочинаються проблеми, тому що літописи не тільки не дають можливості позначити на географічній карті межі поширення білих хорватів, але й не дозволяють розмежувати уличів і тиверців, які немовби заселяли одну і ту ж територію. Тобто, спираючись лише на літописні тексти, ми опиняємось перед проблемою розмежування слов’янських племен, що особливо актуально для території Галичини, на якій ми бачимо водночас уличів, тиверців, білих хорватів і, навіть, дулібів. Навряд чи колись це питання буде повністю вирішене, але деякі висновки

зробити можна. В басейні Верхнього Дністра дотепер збереглися назви “дуліби”. Села Дуліби є біля Ходорова, біля Стрия та біля Бучача, а на додачу – ще село Дуляби на північному заході Бережанського району Тернопільської області. Таке розташування співзвучних топонімів, що немовби півколом охоплюють територію Івано-Франківської області (два з них поряд з селами Фрага і Стратин в Рогатинському районі), дуже спокусливе в плані виділення південної межі дулібської території. І хоча південніше цієї “межі” подібні топоніми практично відсутні (в Івано-Франківській області немає жодного села з подібною назвою), а північніше вони є: с. Дуліби в Гоцанському районі Рівненської області, с. Дуліби в Турійському районі Волинської області (в п’яти кілометрах на пд. зх. від районного центру), говорити тут буде доречніше не про межу поширення, а про зону взаємодії дулібів з іншими племенами. В будь-якому випадку для місцевого населення ця назва (“дуліб”) була відома, що могло стати результатом культурних, економічних, і, можливо, військових контактів. Що ж до окраїнних поселень дулібів, то вони не тільки не просунулися південніше цієї “межі”, але й могли бути за десятки кілометрів від неї на північ. На це вказує ще одна особливість формування географічних назв сіл Рогатинського району.

На території району є цілий ряд населених пунктів, назви яких закінчуються на “івці” та “инці”: Беньківці, Букачівці, Вербилівці, Воскресінці, Лучинці, Пиlipівці, Підмихайлівці, Путятинці та передмістя Рогатина – Бабинці. І це при тому, що урочища з подібними назвами майже відсутні (навіть з простим закінченням “ці”). Тобто подібні закінчення географічних назв характерні саме для населених пунктів.

Та в нашому випадку важливим є не лише це.

На думку дослідника цієї проблематики Д.Г. Бучко, на території сучасної України найбільше скупчення топонімів на -івці, -инці в давній період було на території, заселеній уличами, білими хорватами і, можливо, тиверцями [1, с. 107], але аж ніяк не дулібами. Якщо ж проаналізувати його картосхеми “Поширення українських топонімів на -івці, -инці в XV та в XVI стст.” (картосхеми Бучко додаються), то можна побачити, що топоніми з подібними закінченнями тоді були майже відсутні в межиріччі Сяну, Дністра і його лівої притоки – річки Зубрі, тоді як далі на схід, в тому числі і в межах Рогатинського Опілля, вони наявні. Очевидно, що і в попередніх століттях ситуація була подібною, хоча загальна кількість топонімів на -івці та -инці була незначною, а в межиріччі Дністра, Сяну і Зубрі вони могли бути відсутні зовсім. Це дозволяє нам припустити, що межиріччя згаданих рік могло бути колонізоване дулібами (відсутність топонімів на -івці, -инці), проте територія сучасного Рогатинського Опілля була освоєна іншими племенами, визначення яких потребує окремого дослідження.

Навіть побіжний, поверхневий аналіз місцевих географічних назв дозволяє виявити цілий ряд закономірностей, що повторюються від одного населеного пункту до іншого у межах всього Рогатинського Опілля. В багатьох селах ми бачимо так звані “глинища” та “болони”. Дуже часто зустрічаються “рудки”, “скали”, “гори”. І в цьому, власне, є цінність цих мікротопонімів. Маленькі та непомітні географічні назви, відомі, зазвичай, лише місцевим жителям, при їхньому систематичному вивченні набувають вже надзвичайно важливого значення з точки зору топоніміки зокрема, так і географії в цілому.

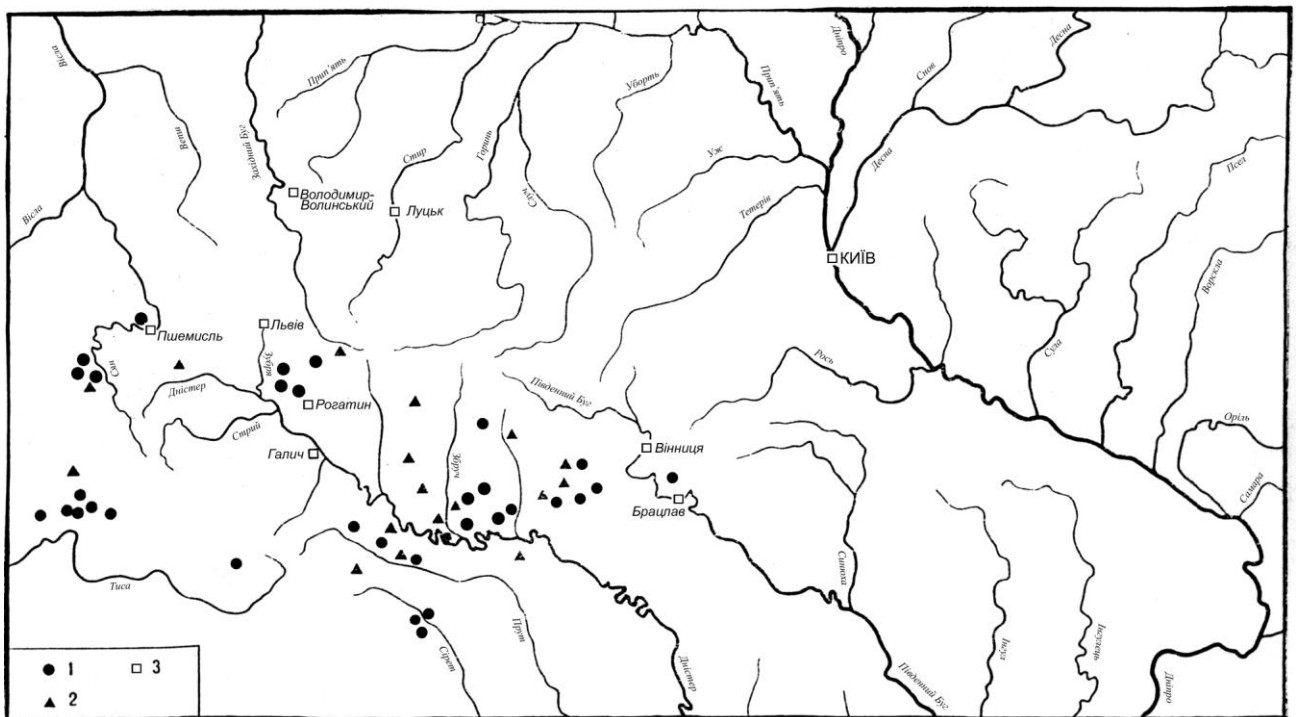

Рисунок 2. Поширення Українських топонімів на -івці, -инці в XV ст. за Д. Бучко [1]. Умовні позначення: 1-одна назва на -івці; 2-одна назва на -инці; 3-міста.

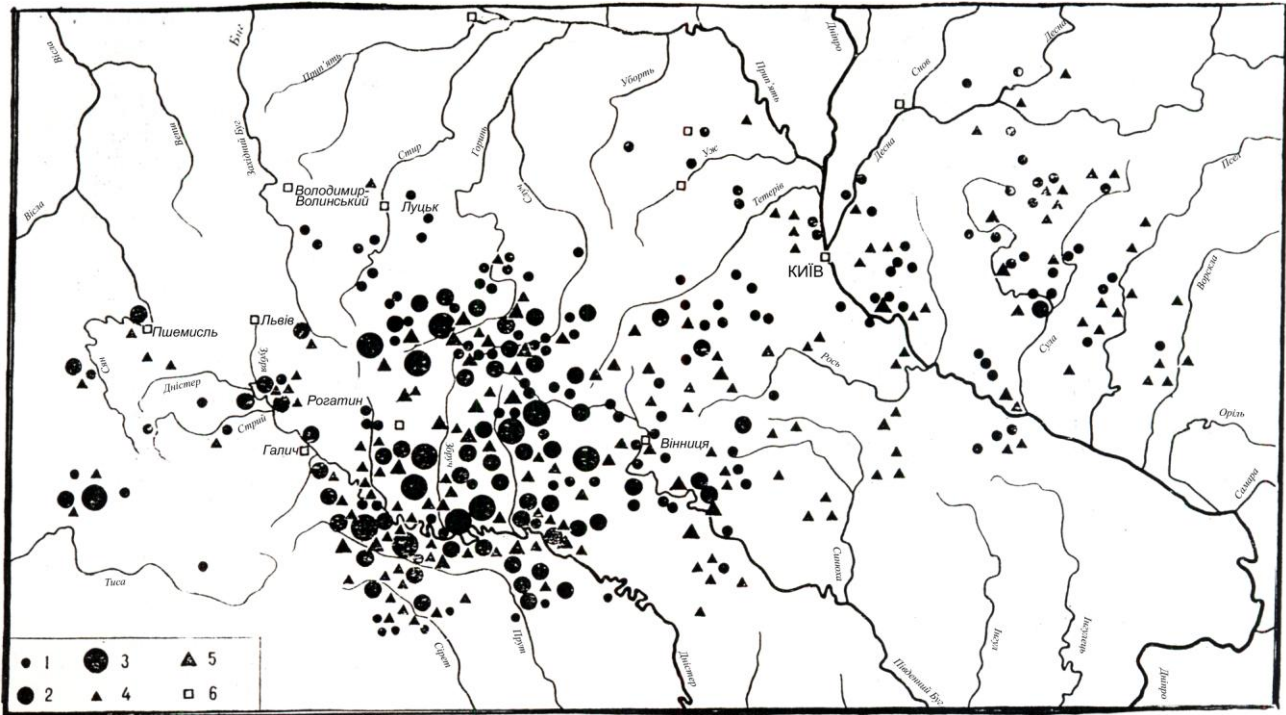

Рисунок 3. Поширення Українських топонімів на *-івці*, *-инці* в XVI ст. за Д. Бучко [1]. Умовні позначення: 1-одна назва на *-івці*; 2-шість назв на *-івці*; 3-двадцять назв на *-івці*; 4-одна назва на *-инці*; 5-шість назв на *-инці*; 6-міста.

В геоморфології вже багато років існує термін горбогір'я. (Горбогір'я – високі рівнини (плато), які глибоко почленовані долинами річок, внаслідок чого на межиріччях утворилися горби висотою до 200 м і більше [21, с. 39]). Так ось класичним прикладом такого горбогір'я є Рогатинське, абсолютні висоти якого досягають 400–430 м. Горбогір'я займає межиріччя верхів'їв Свіржа, Гнилої Липи та Студеного Потоку й своїм утворенням завдячує не лише діяльності річок, які порізали рівнини своїми долинами, але й складу гірських порід, які ці рівнини утворюють. Оскільки вапняки, пісковики і мергелі – це тверді породи, що мало піддаються ерозійним процесам, то схили річкових долин тут переважно круті, а місцями уривисті та скелясті. Що ж до міжрічкових просторів, то вони густою мережею ярів, балок і улоговин розчленовані на численні гряди, невеликі масиви та горби, багато з яких, як правило, мають подовгасті обриси і плоскі вершини [21, с. 126]. Зрозуміло, що такі особливості рельєфу не могли не відобразитись у формуванні мікротопонімів Рогатинського Опілля. Тут, можливо, як ніде в межах рівнинної частини України, є багато місцевих географічних назв, які вказують на особливості місцевого рельєфу. Часто зустрічаються “жолоби”, “горби”, “камені”, “скали”, “гори”, “долини”, “говди”. Можливо, що різновиди “бабиних” назв теж пов'язані з особливостями рельєфу, тим більше, що в Україні є багато гір з подібними назвами: г. Баба поблизу Гусятина, Бабина гора неподалік від Збаража, Бабині гори над л. пр. Дністра річкою Студеницею... В топонімічному словнику України М. Янко походження таких назв, як один з варіантів, виведено

від кореня боб- / баб-, що у слов'янських мовах має означення чогось одутлого. Наприклад, у сербів “баба” – “кругла ягода” [28, с. 30]. На Рогатинщині існує місцевий діалектизм “біб” – “картопля” (в Р.в. – “бобу”), а “бабами” або ж “бабками” називають пишний Великодній хліб. Тобто ми можемо припустити, що в минулому великі горби називали “бабиними” (“бабиними горами”). В такому випадку назва урочища “Підбабина” в с. Черче вказує на розташування долини поряд з великим опуклим пагорбом і так воно насправді є. І можливо, що назви сіл Бабухів та Бабинці теж вказують на їх розташування поряд з горами.

Окремі з назв є зрозумілими і не потребують особливих пояснень, хоча “гори” насправді є високими горами (найвідоміша з них – Чортова гора біля Рогатина), а “камені” – скелями. Одна з таких скель навіть дала назву селу, розташованому біля її підніжжя (с. Підкамінь). В Рогатинському районі існує декілька різновидів цієї назви: “камінь” (с. Підкамінь, Черче), “камінець” (с. Чагрів, Підкамінь), “каміння” (с. Сарники), при чому, що цікаво, подібні назви поширені як в Україні (наприклад, райцентр Волинської області – м. Камінь-Каширський), так і далеко поза її межами. “Камінь” – це поширена назва скелястих гірських вершин на Уралі і в Сибіру, а також назва скель на берегах річок Уралу, Сибіру та європейської частини Росії [17, с. 169].

Не викличе особливих запитань присутність на карті “горбів”, “скал”, “долин” чи, навіть, “жолобів” (таких, як наприклад, в Юнашкові, Черчі, Підкамені або ж в Загір'ї), проте деякі інші назви все ж таки потребують певних пояснень. Наприклад, “говди”.

“Говда” або ж “говди” – це оронім, характерний як для Рогатинського району, так і для всього Прикарпаття. В районі такі місцеві топоніми є в Загір’ї, Любші, Виспі, Стратині, а також в Лучинцях (Малі Говди). Що ж до територій, розташованих поза межами Рогатинщини, то лише в Івано-Франківській області оронім “Говда” зафіксовано біля с. Деліїв Галицького району, біля с. Пилипи Коломийського району, біля с. Погоня Тисменицького району, біля с. Кривопілля Галицького району (в останньому випадку цей топонім звучить як Говдя) [4, с. 72]. Є подібні топоніми також і в інших областях, причому в усіх випадках, це назва гори або горба, яка походить від діалектного “говда” – “масивна гора” [27, с. 42]. Подібне тлумачення дає також Ляшук Б.В. – 1) скеля, камінь з грубими формами; 2) гора, заросла лісом тільки на вершині [15, с. 64].

Настільки ж стійкими, а отже інформативними, як назви форм рельєфу (ороніми), є назви водних об’єктів (гідроніми). Так, Е.М. Мурзаєв вважає, що чим більші розміри річок, тим давніші їх назви, що пов’язано з тією важливою роллю, яку відігравали ріки в житті людини [15, с. 6].

При спробах розкриття смислового значення топоніма треба давати перевагу тим версіям, які ближче відповідають природі і суті даного об’єкта. При цьому чим давніше географічне ім’я, тим імовірніший його зв’язок з названим об’єктом. Згадаймо, що в давнину ріку називали просто водою, гору – горою і т.д. Однак, поширення загальної назви за межі проживання етносу або поява нових народів, для яких слово “ріка” вже позбавлене змісту, призводить до того, що воно сприймається як власна назва. В окремих випадках ріка може мати навіть подвійну назву по принципу “ріка + ріка”.

Як приклад можна назвати найбільшу річку Прикарпаття – Дністер, в яку несуть свої води всі ріки Опілля. Назва Дністра (гр. *Тірас*) від “дон”, “дан”, “дна” (вода) + “стр” (швидка) [28, с. 121]. Корінь “стр” зустрічається в словах стріла, струя, стрибати та ін., а також в імені Стрибога – давньослов’янського бога вітру.

У верхів’ї басейну Дністра відомо багато річок, назви яких є співзвучними – Стриговір, Струга (декілька прикладів, в т.ч. і в межах Опілля), Стронавка, Стронна, Стриня, Стрий, Стрига, тоді як в басейнах нижнього Дністра і Південного Бугу вони відсутні [15, с. 88]. Назва Дністра виникла із сполучених назв, властивих двом гідронімічним рядам, одного, що належить рікам Причорномор’я в їх нижній південній смузі (“дон”), та другого (“стр”), в Українських Карпатах. Не маючи колись єдиної назви, Дністер в області Причорномор’я був відомий під назвою Дон (порівняйте Дунай, Сіверський Донець, Дніпро), а у верхній своїй течії – Стрий. З часом ці дві назви злились у двочленний гідронім Дністер. В давнину великі ріки на різних ділянках могли іменуватись по різному, мовами різних народів, що проживали по її течії, і лише історично одна назва ставала головною, витісняючи (як правило, знизу вгору) інші, виділяючи головну ріку [15, с. 40]. Через це, до речі, далеко не завжди головною річкою є найдовша і найповноводніша в даній системі.

Назви багатьох річок світу перекладаються приблизно однаково: “вода” або ж “ріка”. Невеликі річки та потічки Галичини не є винятком, оскільки часто відомі серед місцевого населення під спільною назвою “потік, що подекуди знайшло своє відображення на географічних картах. Наприклад, в Рогатинському районі є річка Потік, на якій розташоване однойменне село Потік (село біля потоку) та річка Зимний Потік (або як вона тепер іменується на картах – Студений Потік). Проте в окремих випадках ці потоки (річки) отримали свої назви від сіл, розміщених поблизу їх витоків (потік, що тече через “від”, “з”) певне село). Так, назви деяких річок Рогатинського Опілля співпадають з назвами сіл, розміщених поблизу їх витоків. Річка Нараївка тече через с. Нараїв (Тернопільська обл.), річка Свірж – через село Свірж (Львівська обл.), річка Любешка – через село Любешка (Львівська обл.). Тобто назви невеликих річок могли поширюватись від витоків до гирла і походити від назви сіл, розміщених поблизу витоків. В тих випадках, коли назва річки і назва населеного пункту співпадають, але село чи місто розташовані не біля витоків, а в середній течії річки або ж навіть біля гирла, швидше за все назва річки перейшла на назву села (село, розташоване на берегах певної річки). Наприклад, с. Полтва – на березі однойменної відомої річки, що бере свій початок практично у Львові, с. Нараївка (Галицький район) в нижній течії річки Нараївка, або ж в Рогатинському районі с. Любша – в нижній течії річки Любешка та с. Посвірж на річці Свірж.

Характерною особливістю річок Рогатинського району є невелика водоносність. Падіння річок є незначне – в середньому до 1,3 м на 1 км. Річки нерідко повільно меандрують по дні широких, часто заболочених долин [21, с. 70]. Як наслідок, тут майже відсутні річки, в назвах яких присутній корінь “стр”, що вказував би на швидкість течії. З-поміж винятків – річка Струга біля с. Черче (струга – потік, струмок з швидкою течією [2, с. 1207]).

Натомість в районі є багато урочищ, об’єднаних спільною назвою “рудка”. В Великому Тлумачному Словнику сучасної української мови подається тлумачення термінів “рудка” і “руда” – “іржаве болото, багно” [2, с. 1088]. Такі мікротопоніми (“рудки”) є в Черчі, Підкамені, Колоколіні, Стратині, Черневі, Бабухові, і щоразу це болотисті долини, по дні яких постійно або періодично течуть струмки та потічки. Більше того, в багатьох випадках ця назва міцно закріпилась за розташованими поблизу селами (“село біля рудки або руди”). В Рогатинському районі, власне як і у всій Івано-Франківській області, відоме лише одне село з назвою Руда, тоді як у Львівській області їх – десяток. На Львівщині є також села Рудки (наприклад, с. Рудка є в Сокальському районі), смт. Рудне (біля Львова), м. Рудки (Самбірський район), села з подібними назвами є й в інших областях України.

В Україні відомо понад 300 річок та потічків з основою “руд” [28, с. 306], проте це не єдиний приклад, коли в гідронімах є вказівки на повільну течію в річці. В Україні є також численні річки, в назві яких присутній прикметник “гнила” або “гнилий” (“гни-

лий” – застояний, затхлий, несвіжий (про воду, водойму) [2, с. 186]). Це, наприклад, Гнила Прип’ять (басейн Дніпра), Гнилий Тікич (басейн Південного Бугу), Гнилий Ташлик (басейн Дніпра) та Гнила Липа Рогатинського району Івано-Франківської області (є також багато річок з назвами Гнилуша, Гнилюха, Гниловоди, Гнила тощо [28, с. 98-99]). Назви всіх цих річок вказують на повільну течію та, ймовірно, болотисті береги тепер або в минулому. Так, наприклад, долина над Гнилою Липою колись була заповнена непрохідними озерами і болотами, вкритими очеретом, де водилися журавлі, дикі гуси, качки і, навіть, вовки. Це тривало до тих пір, аж поки австрійський уряд не поглибив русло ріки, в результаті чого болота висохли та перетворились на пасовиська і сіножаті. Про це ми можемо прочитати в так званій Лучинецькій хроніці, розпочатій в 1924 році греко-католицьким священиком села Лучинець о. Йосифом Яворським. Він пише, що в 1900 році коштом держави та Краю ріка Гнила Липа отримала вирівняне русло від Бабухівського мосту через сіножаті до Конюшок, тоді як старе русло було приєднано до Лучинецького пасовища [26, с. 93].

Як наслідок значної залісненості в Рогатинському районі виникли Межигай, Чагри, Гайки, Хаші, Пуші (порівняйте – знаменита Біловезька Пуща на кордоні Польщі та Білорусі), Переліски, Ліски тощо. Причому термін “чагри” міцно закріпився за одним із сіл району – селом Чагрів. В словнику української мови Бориса Грінченка слово “чагар” тлумачиться мовою оригіналу як “лесная поросль, кустарник” (5, 4 том). Слово це віддавна відоме і раніше було поширене в Україні:

*Не ходи, козаче, під низом,
Переросли дороженьки хмизом.
Єсть у мене топорець гостренький,
Тай висіче чагар густенький.*

(Народна пісня).

Що ж до території Галичини, то тут закріпився місцевий різновид терміну – “чагри”. Так, в теках галицького дослідника Шнайдера (II половина XIX ст.) є згадка про ліс Чагри біля села Кошилівці (Заліщицький район Тернопільської області). Тоді ж він писав і про село Чагрів на Рогатинщині [22, с. 10-11]. Топонім “чагри” в наш час присутній поряд з Княгиничами та Бабуховом [4, с. 312].

Поза всякими сумнівами, площа лісів в межах Рогатинського Опілля в минулому була більшою, але й тепер залісненість продовжує залишатися значною. В наш час на лісові екосистеми припадає майже п’ята частина території Рогатинщини (19,8 %), причому 92,6 % площі лісів становлять твердолистяні породи. Серед них – бук лісовий (43,3 %), дуб черешчатий (29,6 %), дуб червоний (10,2 %), граб звичайний (7,8 %). Поширені також береза повисла (2,2 %), сосна звичайна (1,9 %), вільха чорна (1,1 %), ясен звичайний (1,0 %), ялина європейська (0,9 %), модрина європейська (0,8 %) і цілий ряд інших деревних порід, що разом займають близько 1,2 % лісових екосистем району [20, с. 270-272], назви яких міцно закріпились за багатьма населеними пунктами. (Букачівці, Вишнів, Вільхова, Липівка, Дички, Вербілівці, Березівка, Верхна та Нижня Липиця, Малинівка,

можливо, що й Пуків, назву якого виводять від “буків” [18, с. 722]).

Ще більше різноманіття присутнє в мікротопонімах, через що на сучасних картах сільсько-господарських угідь в назвах урочищ ми бачимо граб (“грабина”), вишню (“вишеньки”), липу (“липи”, “липник”, “за липами”), вільху (“вільхи”, “вільхова”, “вільшинки”), вербу (“вербина”, “верби”), сосну (“сосни”, “соснина”) і багато інших представників рослинного світу, а також численні рудки, малиники, болоні, луги тощо.

Цікаво, що існує багато варіацій навколо слова “береза”. Так, наприклад, в с. Добринів та Яглуш ми бачимо “Березник”, в с. Юнашків – “Березова”, в Колоколині – “Березовий брід”, в Чагрові – “Підберезів”, на Потоці та в Черчі – “Берези”, і, нарешті, в Княгиничах – “Березина”. Але лідером серед усіх цих рослинних назв є “дуб”. І головна причина – це навіть не географія поширення дуба в Рогатинському районі (як ми вже зазначили, бук займає більші, ніж він, площі), а в першу чергу те особливе місце, яке завжди належало дубу в ментальності слов’ян. Дуб завжди був однією з найцінніших лісоутворюючих порід, через що він міцно закріпився в назвах багатьох польових урочищ. Обсяг проведеної роботи не дозволяє стверджувати, що дуб присутній в назвах урочищ всіх сіл району, проте відсоток зафіксованих топонімів є дуже високий, причому існує багато різновидів. Так, наприклад, біля с. Чесники є “Дубинки”, в Колоколині, Загір’ї та Княгиничах – “Дубина” (в Яглуші – “Червона Дубина”, а в Підгородді – “Під Дубинов”), в Данильчі – “Дубрівка” (в Стратині – “Добрівка” (можливо, різновид від “дубрівка”)). Є також “Дубники” (Чагрів, Черче, Яглуш), “Дубки” (Добринів), “Діброва” (Світанок, Нижня Липиця, Стратин), “Дібрівки” (Добринів), “Дуброва” (Підкамінь, Юнашків (“Заринова Дуброва”)). Окремі з цих географічних назв міцно закріпились за назвами сіл (с. Діброва (до 1847 року – Серники Середні [10, с. 475]) Рогатинського району Івано-Франківської області, с. Дубина Сколівського та Бродівського районів Львівської області, с. Дуброва Миколаївського району Львівської області), поряд з якими ми бачимо такі села, як с. Березина (наприклад, Миколаївського або Жидачівського району Львівської області), с. Вишеньки (Теребовлянського району Тернопільської області), с. Липники (Коломийського району Івано-Франківської області), с. Вільхова (Рогатинського району Івано-Франківської області) і багато інших. Тобто, назви невеликих урочищ закріплюються за окремими населеними пунктами. І розуміючи це, ми вже насправді можемо говорити про те, що село Дуброва було засноване біля дубового лісу, село Березина – поряд з березовим гаєм, село Липники – поряд з липами і т.д. І, навіть, якщо лісів там вже немає або ж їх видовий склад під впливом господарської діяльності змінився, використання топонімічного матеріалу дозволяє нам в цьому випадку реконструювати поширення деревних порід на певній території. Правда, тут відразу потрібно зробити одне застереження – в часи СРСР багатьом

селах в Україні було дано нові, більш “милозвучні” назви зазвичай рослинного походження. Але, по-перше, багато з цих “новомодних” назв в наш час стали надбанням історії, тому що села повернули їх історичні назви, а, по-друге, навіть ці штучні назви зазвичай були пов’язані з рослинами типовими для даного регіону. Як приклад, можна назвати тепер вже колишні в Рогатинському районі назви сіл, таких як Калинівка (тепер – с. Жовчів) і Ягодівка (с. Фрага). Так, скажімо, через Жовчів колись плив потік Калинівка, який витікав із джерела Калинки за селом. Назва потоку на якийсь час закріпилась за селом [13, с. 7]. І хоча, в даному випадку, ця тепер вже неіснуюча назва виникла від кількох кущів калини біля джерела, навряд чи хтось буде сумніватися, що в сучасному Жовчеві є калина або ж, що в с. Фразі (колишня Ягодівка) ростуть ягоди. (На Рогатинщині “ягоди” – це черешні). Ще більш повним стає відтворення колишніх лісових масивів, коли ми використовуємо топоніми, в основі яких лежить вирубування лісів. Це є численні заруби та зруби (Добринів, Залип’я, Черче, Чесники, Верхня Липиця, Яглуш), а також корчунки, теребежики, пасіки і посічі (навкруги лише одного Добринова таких “посічей” є щонайменше п’ять: “Загоріднова”, “Книшикова”, “Семкова”, “Ковалишина” та “Голодова” [11, с. 6]). І знову ж таки, як і в попередніх випадках, поряд з мікротопонімами, присутніми в окремих населених пунктах, ми бачимо назви сіл. Наприклад, поблизу с. Черче в північно-західному напрямку відомо поле “Теребежики”. Подібні топоніми присутні в інших районах України (наприклад, назва гори “Теребіж” біля с. Хоронцеве Верховинського району Івано-Франківської області [4, с. 297]) і поза її межами. Навіть далеко на півночі, в Ленінградській області, ми бачимо в басейні Сясі, що впадає в Ладозьке озеро, річку з подібною назвою – Теребежку [24, с. 46]. В словнику Даля “тереб” – це “розчисть ізь подь кустарника, зарослей”. А в словнику Грінченка одне із значень слова “теребити” – це “очищати поле від чагарників і дерев”. Тобто, з самої назви ми можемо припустити, що в урочищі “Теребежики” колись було вирубане та викорчувано ліс і, очевидно, що населені пункти з подібними назвами, такі як села Теребежі у Львівській області (в Буському та в Бродівському районах), с. Теребіж Монастирського району Тернопільської області або ж м. Теребовля в тій же області виникли на відвойованих в лісу територіях. Подібне зустрічається і в інших випадках: в с. Сарники є урочище “Корчунок”, а біля східної межі Рогатинського району – село з такою ж назвою (Корчунок). У багатьох селах є “заруби” або ж “зруби”, і водночас ми бачимо в Рогатинському районі с. Зруб (“зруб” – місце, де було вирубане ліс [2, с. 386]), “посічі” та “пасіки” (с. Княгиничі, Бабухів), і одночасно є села з аналогічними назвами (с. Посіч біля Івано-Франківська або ж колись село, а тепер частина Івано-Франківська – Пасічна), (“посіч” – пасіка, ділянка вирубаного лісу; викорчуване місце [4, с. 242])). Подібним чином тлумачать слово “пасіка” (відведена на зруб ділянка лісу [2, с. 709]). Первісне значення слова “пасіка” – це просіка в лісі,

ліс, призначений для вирубування, місце для ріллі або ж встановлення колод чи вуликів для бджіл, і лише пізніше – місце встановлення вуликів [19, с. 11]. Саме тому паралельно з назвами невеликих урочищ (поблизу с. Княгиничі Рогатинського району присутні Василикова, Кирилова, Моргова та Проціві пасіки [12, с. 111]) є назви сіл (Пасіка Закарпатської області або ж Пасіка на схід від російського Брянська) [19, с. 11].

Висновки. Звичайно, в цій статті висвітлені не всі особливості топоніміки Рогатинського району. Доки це питання не буде достатньо вивчене, зарано робити якісь серйозні узагальнення. Проте один висновок ми можемо зробити вже зараз. Вивчення мікротопонімів є надзвичайно важливим: воно не тільки дає можливість розуміти походження географічних назв населених пунктів, високих гір, річок, озер тощо, але й здійснювати історико-географічні реконструкції природи або життя людей минулого (відтворення колишніх ареалів окремих видів рослин і тварин, місць видобутку корисних копалин, географію торгових шляхів тощо). Як немислимо зрозуміти природу фізичних або хімічних процесів, не маючи уявлення про атоми та молекули, так неможливо серйозно займатись топонімікою, не вивчаючи при цьому мікротопонімів. А можливості для цього є великі.

Ще в 1969 році під час IV Республіканської конференції в Києві О. Шаблієм було вперше озвучене поняття “Первинний мікротопонімічний ареал” (ПМТА), який являє собою обмежену мікротопонімічну систему, що охоплює, як правило, землеволодіння одного або ближніх поселень [25, с. 39-40]. ПМТА виділяється такими просторово-мікротопонімічними компонентами: ядро (мікротопоніми поселення) і околична зона – мікротопонімія навколишніх полів, луків, лісів, прилісків, водних потоків, шляхів. А вже в наш час околичну зону було запропоновано розділити на наближену та віддалену. У віддаленій околичній зоні чи не найбільше мікротопонімів, що мають природно-географічне походження, зокрема ландшафтне: Рівне, На Камені, Долинка, Шарова Долина (Княгиничі); Болотце, Рівне, Крива Долина, Пуста Долина, Підгірне (Верхня Липиця) ... [12, с. 108-109].

На сьогоднішній день багато мікротопонімів зафіксовано на картах сільськогосподарських угідь, які є в кожній сільській раді. Багатющий матеріал є в перших поземельних кадастрах Галичини: в Йосифінській (1785–1788 рр.) та Францисканській метриках (1819–1820 рр.), в матеріалах судових сервітутних справ, що пов’язані з відсудженням колишніх громадських земель у місцевих дідичів після скасування панщини 1848 р., в спогадах вихідців з Рогатинщини. Ще й досі живі старожили, що пам’ятають давні, нерідко вже не існуючі тепер місцеві назви. Тож справа за малим: збір та упорядкування мікротопонімів в вигляді таблиць (як приклад – таблиця “Розташування мікротопонімів Княгинич та їх вживання протягом кінця XVIII – початку XXI ст.” [12, с. 111]), створення карт і картосхем місцевих географічних назв та написання на їх основі наукової праці з дослідження місцевих географічних назв Рогатинського Опілля або будь-якого іншого регіону України.

Література

1. Бучко Д.Г. Топонимы на -івці, -инці и история заселения Украины // Топонимика на службе географии, научный сборник Московского филиала Географического общества СССР. — Москва: Мысль, 1979. — С. 103-111.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / (Уклад. і головний ред. В.Т. Бусел. — Київ; Ірпін: Перун, 2004. — 1440 с.
3. Воробій Л.І. Загір'я Княгининське: історико-краєзнавчі студії. — Львів: Опілля, 2005. — 616 с.
4. Габора М. Назви гір Івано-Франківщини. Словник-довідник. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. — 352 с.
5. Грінченко Б. Словарь української мови (том 1-4). — Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1958.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. — Київ: Наук. думка, 1991. — Том 1. — 648 с.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка (том 1-4). — Москва: Русский язык, 1978-1980.
8. Етимологічний словник української мови (том 1-4). — Київ: Наукова думка, 1982-2003.
9. Ільків А. Чернів // Рогатинська земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1989 — Том 1. — С. 411-413.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область / Ред. кол.: О.О. Чернов (голова редколегії) та ін. — Київ, 1971. — 639 с.
11. Коритко Р. Добринів — село мальовничого Опілля. — Львів: Тріада плюс, 2004.
12. Кузик С. Методичні основи досліджень мікротопонімів Рогатинщини // Рогатинська земля: історія та сучасність. — Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2005. — Том 4. — С. 105-119.
13. Лаба В. Історія села Жовчів. — Львів, 2003.
14. Літопис руский / Пер. з давньорус. Л.С. Махновця.; Відп. ред. О.В. Мишанич. — Київ: Дніпро, 1989. — XVI+591 с.
15. Ляшук Б. Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій: Навчальний посібник. — Київ: ІСДО, 1993. — 204 с.
16. Магмет І. Спомини зі села Жовчів // Рогатинська земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1989. — Том 1. — С. 677-685.
17. Мильков Ф. Словарь — справочник по физической географии. — Москва: Географгиз, 1960. — 270 с.
18. Музичка І., Пазій М., Климців М. Пуків // Рогатинська земля. Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1989. — Том 1. — С. 722-724.
19. Мурзаев Э. Заметки по географической терминологии Русской равнины // Топонимика и историческая география. Научный сборник Московского филиала Географического общества СССР. — Москва: Мысль, 1976. — С. 9-17.
20. Парпан В. Вітер Р. Лісові екосистеми Опілля, їх сучасний стан і використання // Рогатинська земля: історія та сучасність. — Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2001. — Том 2. — С. 269-278.
21. Природа Івано-Франківської області / За ред. К.І. Геренчука. — Київ: Вища школа, 1973. — 160 с.
22. Сіреджук П. Теки Шнайдера як джерело до історії міст і сіл Рогатинщини // Рогатинська земля: історія та сучасність. — Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2005. — Том 4. — С. 9-19.
23. Словник української мови. — К.: Наукова думка, 1970-1980.
24. Трубе Л. Топонимика и историческая экономическая география // Топонимика на службе географии. Научный сборник Московского филиала Географического общества СССР. — Москва: Мысль, 1979. — С. 38-49.
25. Шаблій О.І. Питання просторово-географічного вивчення мікротопонімії // Тези IV Республіканської ономастичної конференції. — Київ, 1969.
26. Яворський Й. Лучинецька хроніка // Рогатинська земля: історія та сучасність. — Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2003. — Том 3. — С. 92-128.
27. Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. — Харків: Радянська школа, 1973. — 179 с.
28. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. — Київ: Знання, 1998. — 432 с.

Стаття надійшла 31.01.2008 р.

Рецензент Я. Жупанський

УДК 911.3(282.247.318)+725.4

Олександр Лаврик

ПОШИРЕННЯ МЛИНІВ НА ПОБУЖЖІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ РІЧИЩА І ЗАПЛАВИ ПІВДЕННОГО БУГУ

У цій статті розглядається поширення млинів у басейні Південного Бугу. Автор звертає увагу на історію розвитку млинарства, конструкцію та будівництво водяних млинів на Побужжі, вплив будівництва млинів на трансформацію русла і заплави Південного Бугу. Даються статистичні дані про зміну кількості млинів на Південному Бугу та його притоках впродовж тривалого періоду часу.

Olexandr Lavryk. The diffusion of mills in Pobuzhzhya and their influence on transformation of the river bed and the floodplain of the Southern Buh. The diffusion of mills in the Southern Buh River

basin is considered in this article. The author pays attention to the history of development of mill business, design and construction of water-powered mills in Pobuzhzhya, the influence of construction of mills on the transformation of the river-bed and the floodplain of the Southern Buh. Statistical data on the change of the number of mills on the Southern Buh and its tributaries over a long period of time are provided.

Постановка проблеми. Упродовж тривалого історичного часу природні ландшафти Побужжя поступово еволюціонували. Люди, які населяли береги Південного Бугу, своєю господарською діяльністю формували ті зовнішні риси ландшафтних комплексів, котрі ми можемо спостерігати у цей момент. У процесі трансформації природних геосистем Побужжя безсумнівно вирішальну роль відіграв антропогенний чинник. У цій статті буде розглянуто один з чинників, який сприяв зміні ландшафтної структури річища і заплави Південного Бугу. На нашу думку, таким чинником було будівництво млинів, конструкція яких передбачала створення загат, гребель, ставків та каналів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню конструкції млинів на річках та розвитку млинарства в окремих регіонах присвячена низка Інтернет-видань [3, 11, 12, 24]. Так, Л. Прибега засвідчує, що для України характерні два типи млинів на річках - стаціонарні (гребляні) і наплавні [24]. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію наплавного млина, були човни (баржі). За потреби наплавні млини могли переміщуватись річкою. Для стаціонарного млина вибирали таке місце, де б на річці чи потоці можна було зробити греблю й подавати воду до вертикального колеса - приводу, закріпленого на горизонтально встановленому валі. Коли колесо оберталося, відповідно обертався й вал і через систему передач запускав у рух механізм перемелювання зерна. Стаціонарні млини залежно від системи приводу, тобто подачі води до колеса, мали пристрої з верхнім і нижнім боєм.

На початку 2008 р. американські геологи Роберт Уолтер (Robert Walter) та Дороті Меррітс (Dorothy Merritts) з факультету землезнавства і екології Коледжу Франкліна і Маршалла запропонували нову теорію формування річкових долин в Середньоатлантичних штатах США. За їхньою теорією ландшафт східного узбережжя США сформулювали „водяні млини” [25].

Розвиток млинарства та вплив будівництва „водяних” млинів на річкові долини в межах Поділля розглядав у своїх працях Г.І. Денисик [2, 7, 8, 9, 10]. Вивчення антропогенних ландшафтів русел і заплав річок Поділля здійснюють Г.С. Хаєцький та Л.І. Стефанков [2].

Таким чином, **мета статті** – проаналізувати просторово-часовий хід розвитку млинарства у басейні Південного Бугу, а також у контексті історичних подій розглянути вплив будівництва млинів на русло та заплаву річки Південний Буг.

Результати дослідження. Не існує єдиного погляду щодо часу виникнення перших млинів на річках України. Історик М.С. Грушевський в „Історії України-Руси” зазначає: „Хоч водяні млини звісні на грецькій сході уже в I в. перед Хр. і вже в IV-V вв. починають з Італії розширяться в романських краях

Зах. Європи, і так само мусіли розширяться з Візантії в сферах візантійської культури, але стара Русь, скільки можемо слідити, не знала їх ще зовсім, і тільки з Заходу, де, від XIII-XIV в. починає вона розширяться у нас (наше „млин” пішло з вульгарно-римського *molina*, від *mola*, камінь, як франц. *mulin*, в ній. *mulina*, англосакс. *mylen*). Перші звістки про млини у нас маємо в грамотах другої полов. XIV в. (саме се слово в памятках старших не стрічається)...” [5, с.221]. З XI ст. поширилися нижньобійні „водяні” млини, а з XIV ст. – верхньобійні [18]. Початок розвитку млинарства в Україні Г.І. Денисик характеризує так: „... вірогідно, що перші млини з’явилися в Київській Русі у X-XI ст. в Галицькому та Волинському князівствах, що мали тісні зв’язки з Західною Європою” [7, с.101]. На той період це були примітивні дерев’яні споруди, які будувалися винятково для переробки продуктів сільського господарства. Ставки, утворені греблями, використовували для розведення риби та водопостачання.

Нашестя татаро-монголів (XIV-XVIII ст.) пригальмувало поширення водного млинарства на Русі, однак не зупинило. В ханському ярлику Менгу-Тимура до руського духовенства згадуються млини на церковних землях в Галицькій, Волинській і Київській єпархіях [2].

Вітчизняний історик Іван Крип’якевич згадує про поширення водяних млинів в Україні так: „У половині XIV в. появилися в нас перші водяні млини, побудовані на німецький лад. Уперше такий млин згаданий у грамоті князя Юрія-Болеслава 1339 р. [...] Але до XVI в. ще млинів було небагато, й люди більше мололи на жорнах. Млини були різного роду. Вальники, або дідичні млини, були ті, що мали цілий рік воду; весняки, або дорічні, - що мололи тільки на весну, „бо вода гостинна”. Більші млини мали по 4-5 коліс, але бували й малі, з одним колесом. [...] При деяких млинах були також пили для різання дерева. У XV в. появилися в нас перші тартаки – водяні млини” [11].

Наприкінці XV – 60-х роках XVI ст. на українських землях, які знаходилися під владою Великого князівства Литовського, „водяні” млини отримали широке розповсюдження. В 1545 р. в Брацлаві було 2 таких млини [21]. В 1552 р. у Вінниці працювали 2 „водяних” млини [13]. В конструкції „водяних” млинів використовували верхньобійне колесо, коефіцієнт корисної дії (до 85 %) якого був вищий порівняно з нижньобійним (до 35 %). Для роботи такого колеса вимагалось спорудження греблі. Як правило, вода подавалася на колесо дерев’яними лотками. Для надання міцності колесу укріплювали хрестовиною, а в деяких випадках оббивали металевими обручами. Окремі деталі механізму передачі, а також робочі частини машини (шестерні, веретена, паприці, шофери, чопи, тартачні пили) виготовляли з

заліза. Насипні греблі часто використовувалися для проїзду транспортних засобів

Спорудженням греблі займалися самі ж мірошники. У Великому князівстві Литовському мірошник зобов'язувався віддавати на користь держави дві третини усього змеленого, залишаючи для себе тільки третю частину. В обов'язки мірошника також входили: ремонт млина, підтримка в належному стані всіх загат та заставок, купівля третьої частини матеріалу з металу, який був потрібен для ремонту, а також охорона млина. За це все місцеве населення зобов'язувалося молоти зерно тільки в млині свого району. У випадку сильного напору води, коли гребля могла бути зруйнована, селяни навколишніх сіл, по даному мірошником знаку, повинні були поспішати на допомогу, як це робилося у випадку пожежі [3].

У 70-х роках XVI ст. Барському старостату належало 25 рибних ставків та 15 млинів [8]. Азіатський архідиякон Павло описує враження господарством українців свого батька патріарха Макарія, який у 1654 р. і 1656 р. подорожував Україною: „Коло кожного містечка або села завсіди буває став, з дощовою або проточною водою. В середині він має деревляну гать, на ній лежать в'язки ріща, накриті гноєм або соломною Під нею протікають течії, що обертають млини, - так що мешканці мають одночасно воду, рибу і млини, і нічого не потребують. Все се неодмінно буває в кожному містечку і в маленькому селі. Їх приряди для обертання млинів предивні: ми бачили млини, що крутилися від горсточки води” [12]. У кінці XVII – на початку XVIII ст. в межах Поділля існувало більш, ніж 240 ставків та 130 млинів [9]. Тогочасний розвиток млинарства на Україні Наталія Полонська-Василенко характеризує так: „Перше місце належало різним галузям сільськогосподарської промисловости, головню млинарству та гуральництву. Млини в XVII-XVIII ст. являли собою цілий комплекс промислових закладів: млини на збіжжя, круподерні, валуші, тартаки, папірні, порохові млини, рудні, гамарні – все це було пов'язане з млинарством” [20, с. 181].

До XVIII ст. водне млинарство в Нижньому Побужжі майже не розвивалося порівняно з Верхнім та Середнім Побужжям, що зумовлено постійними набігами турків або татар. У зв'язку з цим, трансформація річища і заплави у нижній течії Південного Бугу була малопомітна. Поступово з кінця XVIII ст. зі зростанням контролю Російської імперії над півднем Малоросії господарство починає прогресувати. Подорожуючи у 1773-1774 рр. Єлисаветградською провінцією, вчений-природознавець, академік Санкт-Петербурзької Академії наук Йоган-Антон Гільденштедт у своєму щоденнику згадує про водяні млини: „Архангельськ створений до утворення Нової Сербії, жителі колись називали його Торговицею. Тут впадає в Синюху річка Торговиця [...]. З лежачим на західному березі Синюхи польським селом Торговиця здійснюється взаємобмін [...]. Побудова греблі млина на Синюсі дозволила з'єднати ці два поселення. Млини, незалежно від того, належать вони російським підданам або, як на західній стороні, утримується

польським євреєм, завдяки загаті можуть працювати навіть у дуже сильне мілководдя” [4, с. 29]. Розвиваються також провінційні міста. У 1788 році в місті Умані діяло 4 „водяних” млини: на Осташівській та Зарембовій греблях, на греблях біля сучасних підприємств „Іскра” і „Мегометр” [17].

Будівництво млинів українські майстри здійснювали не лише на теренах батьківщини. М.Ф. Сумцов наводить слова архієпископа Філарета, який у 1857 р. зазначав, що серед українців є вправні механіки, які будували „вітряні” та „водяні” млини в Курській та Воронезькій губерніях, де зазвичай мололи хліб ручними жорнами [23].

Процес активного освоєння рік Побужжя тривав в XIX – на початку XX століття. У 1860 р. частину земель в селі Струньківський Ташлик (поблизу Гайворона) викупив пруський підданий Вільгельм Дистель. За його кошти на Південному Бугі було споруджено греблю і млин. Млин був дерев'яний і експлуатувався до 1903 р., поки не згорів. У 1904 році на місці згорілого млина було побудовано новий кам'яний [19]. У 1870 р. в містечку Буки на Гірському Тікичі діяло 6 водяних млинів (у 1664 р. – 2 млини) [15]. У 70-х роках XIX ст. в Ольвіополі (сучасний Первомайськ) діяло 4 водяних млини, на яких працювали 18 робітників [14]. У 1872 р. Август Ган побудував тут потужний млин, виробничі будівлі якого амфітеатром спускалися до мису на річці. Гребля з мису була перекинута до верхньої частини Синевицького острова. Оскільки млин в Ольвіополі не встигав переробити всю продукцію, в 1886 р. на протилежному березі Бугу в м. Голті був побудований новий млин. У 1875 р. в Голті був збудований механічний завод Гейне, який виготовляв обладнання для млинів [14].

За даними В.К. Гульдмана, у 1887 р. в Подільській губернії загальна кількість млинів досягала 3236, а кількість поставів на них – 6520. Описуючи Південний Буг, він зазначає, що „въ первой половинѣ теченія русло Буга перегороджено множествомъ греблей и мельничныхъ плотинъ” [6, с. 32]. Про особливості розташування водяних млинів на Побужжі дає уяву таблиця 1.

Різницю в кількості водяних млинів між Дністром та Південним Бугом можна пояснити відмінностями у геоморфологічній будові річищ.

На початку XX століття активно починає розвиватися борошномельна промисловість. Лише в Єлисаветградському повіті в 1902 р. налічувалося 173 парові і 163 водяні млини, діє 1577 вітряків [16]. Як бачимо, степова зона більше орієнтувалася на вітряні млини, що зумовлено кліматичними особливостями території.

У 1903 р. з метою розширення виробництва борошна та встановлення на нього монополії на Гайворонщині створюється акціонерне „Товариство дистельовських вальцових і водяних млинів”, засновниками якого були М. Гальперін, М. Вайслович, Г. Вовсяникер. На той час в селі Соломія на березі Південного Бугу діяли три водяні млини. До наших днів зберігся лише один - двоповерховий, побудований з каменю. Два інші були зруйновані навесні 1932 р. [19].

Таблиця 1

**Млини Подільської губернії, розташовані на р. Південний Буг
(дані за В.К. Гульдманом, 1889 р.) [6]**

Назва річки	Кількість млинів		Назва річки	Кількість млинів	
	Крупчаток	Простих водяних		Крупчаток	Простих водяних
Південний Буг	23	148	Кодима	-	1
Плоска	-	1	Бужок	-	11
Вовк	2	13	Іква	2	20
Згар	1	14	Снивода	-	17
Ровець	-	4	Постолова	1	6
Рів	5	13	Десна	-	4
Краснянка	-	1	Соб	-	11
Сільниця	2	11	Удич	2	4
Тростянець	-	4	Синиця	-	8
Дохна	1	18	Синюха	-	18
Савранка	1	19			
Разом на р. Південний Буг та притоках				40	346
Загальна кількість водяних млинів на р. Дністер та притоках				76	563
Всього на річках Подільської губернії				116	909

Кінець XIX - початок XX століття, завдяки досягненням науки і техніки, ознаменувався широкою модернізацією конструкції водяних млинів Побужжя. Колеса млинів замінювалися турбінами, широко використовувалися двигуни різних типів (табл. 2). Активний розвиток судноплавства змінює ландшафти русла і заплави річок, як засвідчує Г. Денисик: „між селами Гнівань – Мізяків на Південному Бугу знищували пороги, поглиблювали русла, будували

плавучі млини..., канали, пристані” [7, с. 102].

У 1912 році К.К. Мацяньський складає карту тогочасних промислових підприємств в межах Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської губерній, на якій розглядає також поширення млинів на найбільших річках зазначених регіонів. До карти додається окремий довідник [22], де детально описуються характеристики підприємств.

Таблиця 2

**Характеристика водяних млинів в межах Подільської та Київської губерній, розташованих в басейні
Південного Бугу (складена автором за даними К.К. Мацяньського, 1912 р. [22])**

Назва млина та прізвище власника	Місцезнаходження млина ¹	Двигун	Тип млина
1	2	3	4
Вальцовий водяний млин графа К.К. Стадницького	м. Стара Синява, Літинський повіт	1 турбіна, 40 НР	водно-вальцовий
Водяний вальцовий млин М.А. Деменчука	м. Новокостянтинів, Літинський повіт	1 водяний двигун, 60 НР	водно-вальцовий
Бузький млин Проскурівської міської управи	м. Проскурів	Локомотив Вольфа, 30 НР	паро-водяний
Березнянський вальцовий борошномельний млин Садкевича	с. Березна, Літинський повіт	1 турбіна,	водно-вальцовий
Воронячинський паро-вальцовий млин Управління державним майном	с. Воронячин, Літинський повіт	1 локомотив „Баденія”, 30 НР	паро-водяний
Вальцовий млин П.С. Раллі	с. Супрунів, Вінницький повіт	немає даних	водно-вальцовий
Крупчатно-вальцовий пшеничний млин І.Г. Кіціса	м. Мізяків	1 паровий котел, 100 НР	паро-водяний
Вальцовий млин баронесси М.А. Іксюль-Гільденбанд	м. Купин	немає даних	водно-вальцовий
Млин І.Г. Котляра	м. Вінниця	немає даних	немає даних
Бохоннікський вальцовий житній млин Н.А. Тарутіна	с. Бохонніки, Вінницький повіт	1 турбіна, 40 НР	водно-вальцовий
Барський міський млин міста Бар	м. Бар	1 локомотив „Вольфа”, 50 НР. 1 водяна турбіна	паро-водяний вальцовий

¹ Назви адміністративно-територіальних одиниць відповідають 1912 р.

Продовження таблиці 2

1	2	3	4
Барський вальцовий млин міста Бар	м. Бар	1 локомотив „Вольфа”	паро-водяний
Демидівський автоматичний водяний борошномельний млин П.М. Лупандіної	с. Демидівка, Вінницький повіт	1 турбіна Жерара заводу Куперта, 60 НР	водно-вальцовий автоматичний
Северинівський вальцовий млин А.Я. Соколовського	с. Северинівна, Літинський повіт	1 нафтовий двигун, 50 НР. 1 турбіна, 38 НР	водно-вальцовий
Сутиські вальцо-крупчатні млини графа Д.О. Гейдена	с. Сутиски, Вінницький повіт	3 турбіни по 75 НР, 2 газо-генераторних двигуни, 90 і 100 НР	водно-газо-генераторний
Печарський вальцовий млин графа Ф.К. Потоцького	с. Сокоlecь, Брацлавський повіт	1 турбіна, 100 НР	водно-вальцовий
Автоматичні вальцові млини Забужанської економії А.О. Мермана	с. Забужжя, Брацлавський повіт	1 турбіна, 18 НР. 1 турбіна, 45 НР. 1 турбіна, 55 НР.	водно-вальцовий
Брацлавський вальцовий млин купця Я.Б. Солітермана	м. Брацлав	3 турбіни. 1 дизельний двигун, 85 НР	водяний з допоміжним нафтовим двигуном
Сільницький млин О.І. Давидовської	масток Сільниця, Брацлавський повіт	1 водяна турбіна, 16 НР	водяний
Паро-водяний вальцовий млин Удільного Відомства	м. Тульчин, Брацлавський повіт	1 локомотив „Вольфа”, 50 НР	паро-водяний вальцовий
Раструсний млин Н.Ф. Уварової	м. М'ястківка, Ольгопільський повіт	1 турбіна „Франсис”	водяний
Воронянський водяний млин М.С. Сабанської	урочище Ворони біля с. Війтівка	1 турбіна і 1 паровик, 12 НР	водяний
Млин Одеського Т-ва Бершадського Цукрового Заводу	м. Бершадь	1 локомотив Клейтона, 12 НР	паро-водяний
Вербський млин Г.Г. Треперта	с. Вербка-Волоське, Ольгопільський повіт	водяна турбіна „Франсиса”, 28 НР	водно-вальцовий
Шляхетнянський вальцовий млин Е.Ф. Новицької	с. Шляхетна	1 турбіна системи „Кунерт”, 35 НР	водно-вальцовий
Дистелівські вальцові млини Акціонерного т-ва	с. Ташлик, Гайсинський повіт	2 турбіни, 130 НР	водно-вальцовий
Голосківський вальцовий млин А.О. Монастирської	м. Голоскове, Балтський повіт	1 турбіна, 90 НР	водно-вальцовий
Луполовський вальцовий млин К., А., Д. і О.Д. Смірнових	с. Луполово, Балтський повіт	1 турбіна системи „Франсис”, 70НР	водно-вальцовий
Водяний млин В.С. Завойко	с. Токарівка, Балтський повіт	1 водяна турбіна	раструсний
Водяний млин В.С. Завойко	с. Попова, Балтський повіт	1 водяна турбіна	раструсний
Водяний млин В.С. Завойко	с. Велика Мечетня, Балтський повіт	1 водяна турбіна	раструсний
Водяний млин В.С. Завойко	с. Куца, Балтський повіт	1 водяна турбіна	раструсний
Раструсний млин Р.В. Кноблоха	с. Солчутото, Ольгопільський повіт	3 „водяних” колеса, 18 НР	водно-раструсний
Млин С.Л. Пенковського	с. Великий Острожок	1 водяна турбіна, 25 НР	водяний
Заволківські млини графа І.Д. Моркова	с. Заволке	1 турбіна, 30 НР	водяний і вальцовий
Барановецький водяний млин М.Б. Баранецького	с. Баранівка	1 турбіна, 35 НР	водно-вальцовий
Браїловський вальцовий автоматичний млин Е.Ю. Раллі	м. Браїлов, Вінницький повіт	1 локомотив, 100 НР. 1 турбіна, 40 НР	паро-водяний вальцовий автоматичний

Продовження таблиці 2

1	2	3	4
Ровецький вальцовий млин Ф.І. Ярошинського	с. Ровець, Вінницький повіт	1 водяна турбіна, 40 НР. 1 паровий двигун, 3 НР	паро-водяний вальцовий
Дзвониський водяний млин Ф.І. Ярошинського	с. Дзвониха, Брацлавський повіт	1 водяна турбіна „Франсиса”, 60 НР	водяний
Водяний вальцовий млин Е.Ц. Ярошинського	с. Глубочок, Гайсинський повіт	немає даних	водно-вальцовий
Паро-водяний вальцовий млин графа К.К. Потоцького	с. Нижчий Ташлик, Гайсинський повіт	1 паровий локомотив, 16 НР	паро-водяний
Баланівський вальцовий млин графині М.К. Потоцької	с. Баланівка, Ольгопільський повіт	немає даних	паро-водяний
Воронянський млин М.С. Сабанської	с. Ворони, Ольгопільський повіт	водяні колеса	водно-вальцовий
Орловський вальцовий паровий і раструсний водяний млин торг. дому Бр.І. та А. Новикових	с. Орлово, Балтський повіт	1 парова машина, 175 НР. 1 турбіна, 58 НР	крупчатний паровий вальцовий раструсний турбінний
Дистелівський млин І. Душинського	с. Гайворон, Гайсинський повіт	немає даних	водно-вальцовий
Олешківський вальцовий млин Синюшино-Бродського Акціонерного Т-ва	с. Синюха, Балтський повіт	1 дизельний двигун, 35 НР	водно-вальцовий
Млин Ф.В. Мельника	с. Соломія, Ольгопільський повіт	колеса	водяний
Паро-водяний вальцовий млин А.К. Єгорова	с. Березівка, Уманський повіт	1 турбіна, 65 НР. 1 паровий двигун, 65 НР	паро-водяний вальцовий і раструсний
Водяний раструсний млин на річці Гірський Тікич К.В. Єгорова	с. Березівка, Уманський повіт	1 водяна турбіна, 35 НР. 1 парова машина, 65 НР	паро-водяний раструсний
Паро-вальцовий млин С.В. Подгорської	м. Дашів, Липовецький повіт	1 локомотив, 80 НР	паро-водяний
Бабанський паро-водяний млин Л.І. Круглого	с. Бабанка, Уманський повіт	1 двигун „Вольф”, 44 НР	паро-водяний
Псярівський паро-водяний млин Кієво-Подільського управління Державним Майном	с. Псярівка, Уманський повіт	1 паровий двигун, 28 НР	паро-водяний раструсний
Давидівський вальцовий млин віце- адмірала А.М. Абаза	с. Давидівка, Уманський повіт	1 паровий двигун, 150 НР. 2 турбіни, 103 НР	паро-водяний вальцовий
Лашевський борошномельний, вальцовий млин княгині О.П. Долгорукої	с. Лашева, Уманський повіт	1 дизельний двигун, 100 НР. 3 турбіни, 50 НР	водно-моторний
Воронянський вальцовий млин Е.А. Рогозинського	с. Вороне, Уманський повіт	1 дизельний двигун, 125 НР. 1 локомотив, 75 НР. 1 турбіна, 90 НР	паро-водяний
Шельпахівський млин А.І. Черновського	с. Шельпахівка, Уманський повіт	1 турбіна, 22 НР	водно-раструсний

У 1914-1918 рр. створення нових млинів на річках призупиняється, що було спричинене Першою світовою війною, в якій брала участь Російська імперія [8]. У 20-х роках ХХ ст. річка Південний Буг від витоків до с. Олександрівки Миколаївської області повністю забудована греблями. За даними О.К. Бирулі, з 327 млинів, які були 1926 р. на терені Вінницької округи, 204 млини діяли завдяки гідралічній енергії. Уздовж Південного Бугу загалом

нараховувалося 110 гребель різної височини. Майже всі вони використовувалися для потреб млинів [1]. У басейні Бугу кількість ставків зростає до 2,5 тисяч [2]. У 1923-1924 рр. розпочалася перебудова „водяних” млинів Побужжя для потреб гідроенергетики. Млини стають своєрідною базою для створення гідроелектростанцій: Сабарівська ГЕС використано-вувала старе турбінне устаткування млина поблизу Вінниці; гідростанція в с. Сутисках – енергію вальцового

млина свого села; гідростанція в м. Тиврові була побудована до млина; турбіна гідростанції в с. Сокільцях забезпечувала енергією водяний млин на

лівому рукаві Бугу. Таблиця 3 конкретизує статистичні дані щодо кількості водяних коліс та турбін.

Таблиця 3

**Статистика водяних коліс і турбін у басейні Південного Бугу
(дані Статистико-економічної частини Центромеліоводгоспу Наркомзему, 1923 р.) [1]**

Назва річки	Водяні колеса	Водяні турбіни	Назва річки	Водяні колеса	Водяні турбіни
Південний Буг	180	46	Удич	11	8
Бужок	6	1	Дохна	2	2
Вовк	9	2	Берладинка	4	2
Іква	3	7	Савранка	12	2
Снивода	14	2	Синиця	16	5
Витекла	2	1	Деренюха	8	2
Тесівка	2	2	Синюха	43	11
Згар	6	4	Тікич	3	1
Згарок	4	3	Гірський Тікич	немає даних	немає даних
Десна	11	-	Янтинця	2	1
Ольшанка	1	2	Комола	7	1
Хомутня	2	4	Кущикха	6	-
Ровець	5	5	Бик	4	-
Рів	13	5	Белашка	1	2
Думка	2	2	Гнилий Тікич	43	7
Шпиківка	9	2	Велика Вись	8	-
Сільниця	19	2	Кам'янка	10	-
Соб	21	6	Ятрань	26	10
Котова	2	1	Уманка	6	2
Таран Сонник	2	1	Циганка	4	-
Сорока	13	2	Бабанка	12	1
Вербич	5	-	Сухий Ташлик	6	-
Кублич	10	2	Чорний Ташлик	12	1
Тростянець	7	4	Інгул	7	-
Разом у басейні Південного Бугу				601	164

Під час Другої світової війни розвиток млинарства знову зупиняється. Військові дії на території України негативно відобразилися на антропогенних ландшафтах Побужжя. В 50-60-х роках господарське освоєння досліджуваної території активізується. У цей час відбувається реконструкція старих гідроелектростанцій, будуються нові водосховища, створюються млини, ставки і канали. Однак, до 70-х років „більшість „водяних” млинів переводять на електроенергію, млинові ставки

спускаються, канали, на яких були побудовані млини, заболочуються...” [9, с. 80]. Тепер переважна більшість млинів на річках є лише архітектурною окрасою антропогенних ландшафтів річища та заплави Південного Бугу.

Висновок. Отже, можна вважати, що будівництво млинів на Південному Бугу, а також на його притоках, стало одним з головних чинників формування сучасної ландшафтної структури річища і заплави третьої за величиною річки України.

Література

1. Бируля Олександр. Ріка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії. – Вінниця: Віндсдрук ім. Леніна, 1928. – 95 с.
2. Водні антропогенні ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, Г.С. Хаєцький, Л.І. Стефанков. – Вінниця: ПП „Видавництво „Теза”, 2007. – 216 с.
3. Водяные мельницы Беларуси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inf.by/licht/32>.— Заголовок з екрану.
4. Гільденштедт Йоган-Антон. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Упорядник А.В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2005. – 50 с.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. - К.: Наукова думка, 1991. – (Пам’ятки іст. думки України). – Т. 6. – 1995. – 680 с.
6. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / Издание Подольскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. – Каменец-Подольскій: Типографія Губернскаго Правленія, 1889. – 414 с.
7. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: Монографія. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
8. Денисик Г.І. Лісополе України. – Вінниця: ПП „Видавництво „Теза”, 2001. – 284 с.

9. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – 184 с.
10. Денисик Г.І., Стасюк М.С. До питання про розвиток млинарства на Поділлі // Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1985.
11. Ізборник [Електронний ресурс]: Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 656 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/krypcult/krcult09.htm>. – Заголовок з екрану.
12. Ізборник [Електронний ресурс]: М. Грушевський. Історія України-Руси. Том IX. Розділ IX. С. 3. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>. – Заголовок з екрану.
13. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / А.Ф. Олійник (голова ред. колегії) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – С. 77.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / В.О. Васильєв (голова ред. колегії) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1971. – С. 656-657.
15. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / В.М. Кулаковський (голова ред. колегії) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – С. 443.
16. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область / Д.С. Сиволап (голова ред. колегії) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – С. 27.
17. Клименко П.Р. З історії забудови Умані. – Умань: Алмі, 2006. – 143 с.
18. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1995. – 480 с.
19. Павличук О., Комірний О. Гайворонщина – перлина Подільського краю. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2004. – 160 с.
20. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. – Т.2. – 606 с.
21. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В.А. Смолий. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.
22. Справочникъ къ картъ мельницъ, винокуренныхъ, пивоваренныхъ и писчебумажныхъ фабрикъ и заводовъ губерній Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской / Сост. К.К. Мацяньскій. – Київ: Треугольникъ, 1912. – 381 с.
23. Сумцов Н.Ф. Слобожане. – Харьков, 1918. – С. 126.
24. Українська спадщина [Електронний ресурс]: Леонід Прибега. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація. – Режим доступу: <http://www.heritage.com.ua/spadshina/arhitektura/index.php?id=66>. – Заголовок з екрану.
25. Robert C. Walter, Dorothy J. Merritts. Natural Streams and the Legacy of Water-Powered Mills // Science, 2008. – V. 319. – P. 299–304.

Стаття надійшла 24.06.2008 р.

Науковий керівник Г. Денисик; рецензент О. Шаблій

УДК 911.3: 20 (477:81)

Сергій Коротун

ГЕОГРАФІЯ ПОШИРЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД РІЗНИХ КОНФЕСІЙ В РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті розглядаються питання географічного поширення релігійних громад різних конфесій на території Рівненської області, особливості їх розміщення та історія розвитку.

Serhiy Korotun. The geography of different religious communities spread in Rivne region. The article describes the questions of the geographical spread of different religious communities in Rivne region, the features of their spread and the development history.

На сучасному етапі розвитку України відбуваються кардинальні, часто суперечливі за своїм змістом зміни, які супроводжуються виникненням певних проблем – економічних, політичних, соціальних, духовних. Без їх розв'язання українське суспільство не може рухатися до побудови правової демократичної держави, необхідними атрибутами якої є національний розквіт і гуманізм, демократія і економічне процвітання, відродження культури, моралі та особистості. Серед багатьох факторів національно-

духовного відродження особливе місце займає фактор релігійний. Україна завжди була і є багато-конфесійною країною, а її народ, незважаючи на довгі роки пригнічення релігій різних конфесій, зберіг притаманну йому духовність, толерантність та великий релігійний потенціал.

Відродження релігійного життя в Україні, започатковане у другій половині 80-х років XX ст., і особливо активізоване після проголошення Акту про незалежність України у 1991 р., вимагає осмислення

всією системою гуманітарних наук, у тому числі й географією. Останнім часом з'явилися перші роботи, присвячені географії релігій або сакральній географії України (лат. *sacra* – “святий”). Географія релігії як складова частина системи географічних наук в Україні [7] не набула достатнього розвитку, хоч уже відомі дослідження українських географів територіальної організації релігійної сфери на різних геопросторових рівнях. Це, зокрема, праці О.О. Любичевої, К.В. Мезенцева, С.В. Павлова, В.О. Патійчука, О.І. Шаблія, Л.Т. Шевчук та ін. Згадаємо роботи професора Львівського національного університету О.І. Шаблія [10], у яких серед ознак географічності релігійної сфери відзначаються: розміщення та розповсюдження релігійних вірувань; наявність геопросторових “фокусів” (“ядер”) релігійного життя і діяльності, які стягують до себе міграційні потоки віруючих, паломників та рекреантів (так звані святі місця, апостольські столиці, місця знаходження чудотворних ікон тощо); територіальне поширення сакральної інфраструктури, що забезпечує духовну сферу різноманітними послугами (виготовлення ікон, виробництво церковного начиння та одягу тощо). Детальніше структуру географії релігій розглянув А.С. Ковальчук. Запропоноване таксонування території передбачає збіг із адміністративно-територіальним поділом конфесій [2, 3].

Україна була першою східнослов'янською європейською державою, на території якої було введено християнство як розвинена релігійна система з могутнім духовним потенціалом. Ще задовго до офіційного хрещення України-Русі (988 р.) християнство почало проникати на її територію двома шляхами – південним (через Крим, де поряд з греками-колоністами жили і предки українців) та західним. Саме західний шлях став основним напрямком проникнення християнства з Чехії, Моравії і Македонії спочатку на землі українського племені білих хорватів, які тоді входили до складу Моравської держави, а далі (на 100-130 років пізніше) – через Галичину на Волинь, у тому числі і на територію сучасної Рівненщини. Одним з головних чинників поширення християнства тут стала місіонерська і просвітницька діяльність солунських (Греція) апостолів – Кирила і Мефодія, які не тільки проповідували більш близькою українцям старо-болгарською (так званою церковнослов'янською) мовою, але й перекладали на неї Євангеліє та інші книги Святого писма, створивши для цього нову азбуку, відому під назвою кирилиці [5]. Проте навіть після офіційного прийняття християнства київські князі (за винятком хіба що Володимира Мономаха), побоювалися політичного впливу Візантії, що й зумовило специфіку української християнської церкви, яка, маючи безперечне східне (візантійське, старогрецьке) походження, ще задовго до розколу Східної і Західної Церков та поділу християнства на православ'я і католицизм (1054 р.), значною мірою орієнтувалася і на першопрестольну столицю Рим (О. Шаблій). Після зумовленого татаро-монгольською навалою переїзду київського митрополита у Володимир на Клязьмі (1299 р.) та утворення “третього Риму” на Московщині, Україна завдяки своєму географічному поло-

женню опинилася в умовах серйозного релігійного розшарування: з одного боку – Східна Церква з її все чіткіше простежуваними тенденціями до насадження через православ'я русифікаторської політики, а з іншого – Західна Церква, яка, особливо після Люблінської унії (1569 рік) та Берестейського об'єднання Української православної церкви з Римом (1596 р.), все більше прагнула латинізувати українську церкву, насаджуючи за допомогою державної влади на західних теренах України католицьку віру. Особливо яскраво ці процеси проявилися після 1686 р., коли за відомим “Вічним миром” Україна була розділена між Росією і Польщею, а Українська православна церква остаточно позбулася своєї самостійності, частково перейшовши до складу Московського патріархату, а частково (на Правобережжі), прийнявши Берестейську унію і влившись в Українську греко-католицьку церкву (цей процес, як свідчать історики, закінчився у 1702 р., коли унію прийняла Луцька єпархія). Відомі поділи Польщі наприкінці XVIII ст., що привели до включення Правобережної України до складу Російської імперії, в свою чергу, сприяли новій хвилі поширення православ'я на Волині (УГКЦ фактично була повністю знищена вже у першій половині XIX ст.).

Особливий етап у перебігу релігійного життя краю почався після 1917 року. Вже у 1921 р. на протигагу відверто антирадянській діяльності Московського патріархату в Україні було дозволено створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Проте вона проіснувала лише до 1930 р., коли була офіційно заборонена, а її ієрархи загинули у нетрях ГУЛАГу. Не краща доля чекала українське православ'я і на землях, окупованих Польщею, де урядовці та клерикали проводили активну антиукраїнську діяльність. Тяжким випробуванням на плечі віруючих всіх конфесій лягла антирелігійна політика і войовничий атеїзм радянських часів, коли не тільки переслідувалися служителі культу та всілякі обмеження відчували віруючі, але й масово закривалися, “перепрофілювалися” під клуби, склади, а то й просто руйнувалися храми та інші культові споруди. Разом з тим не слід забувати, що церква, і насамперед християнська, відіграла надзвичайно велику роль у розвитку української національної культури – мистецтва, літератури, музики, архітектури, освіти, друкарства, що саме під її впливом формувалися основні духовні риси українського народу.

Станом на початок 2007 р., у Рівненській області зареєстровано 1386 статутів релігійних громад різних віросповідань (1995 р. – 865), переважна більшість яких відноситься до різних напрямків християнства, в першу чергу – до **православ'я** (66,5 %, 1995 р. – 71%). Однак православ'я на Рівненщині розколоте на три частини, що призвело і до одночасного перебування в області трьох православних ієрархів (табл. 1, рис. 1).

Найбільшою (за кількістю зареєстрованих громад – 598, 1995 р. – 450) є *Українська Православна Церква* (УПЦ), підпорядкована Московській патріархії. Діє дві єпархії – Рівненська та Сарненська. Громади УПЦ представлені в усіх адміністративних

районах і містах області. Зважаючи на відсутність інформації про кількісний склад віруючих у кожній громаді, для характеристики внутріобласних відмін-

ностей ми користуємося умовним показником — середньою кількістю мешканців адміністративного району, що припадає на одну громаду.

Таблиця 1

Релігійні громади конфесій в Рівненській області

№ з/п	Назви конфесій	Кількість релігійних громад (zareєстровано статутів релігійних громад), одиниць
1	Українська православна церква – Київський патріархат	298 (Рівненська єпархія)
2	Українська православна церква	598 (дві єпархії Рівненська та Сарненська)
3	Українська автокефальна православна церква	22
4	Незалежна православна громада	1 (м. Рівне)
5	Українська греко-католицька церква	5 (м. Рівне, м. Здолбунів, м. Сарни, м. Дубно, м. Острог)
6	Римо-католицька церква	14 (входять до складу Луцької дієцезії)
7	Всеукраїнський союз об'єднань ЄХБ	102
8	Незалежні релігійні громади ЄХБ	12 (м. Рівне, м. Дубно, Дубенський, Здолбунівський, Острозький, Корецький, Радивилівський райони)
9	Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської П'ятидесятників	248
10	Незалежні громади п'ятидесятників	25 (с. Здовбиця Здолбунівського району, Володимирецький та Рокитнівський райони)
11	Церква Божя в пророцтвах в Україні	1 (с. Калинівка Сарненського району)
12	Церкви Повного Євангелія	4 (“Церква Ісуса Христа” м. Острог, „Спасіння” смт Володимирець; „Нове життя” та „Нове покоління” смт Зарічне)
13	Релігійні громади харизматичного напрямку	4 („Світло Зорі”, с. Жовкині Володимирецького р-ну; „Якір Надії” м. Дубно; „Осанна” м. Рівне; „Світло Зорі” м. Кузнецовськ)
14	Релігійні громади Церкви Живого Бога	1 (м. Рівне)
15	Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня	19
16	Релігійні організації Свідків Єгови в Україні	12
17	Церква Ісуса Христа святих останніх днів	1 (м. Рівне)
18	Релігійні громади методистської церкви	2 (м. Рівне)
19	Релігійні громади євангельських християн	2 (м. Рівне)
20	Асоціація місіонерських церков євангельських християн в Україні	2 („Жнива”, м. Рівне, смт Соснове Березнівського району)
21	Собор незалежних Євангельських церков України	1 (“Голгофа”, м. Рівне)
22	Релігійні громади дослідників Святого Письма	2 (“Єпифанія” м. Рівне, с. Орлівка Березнівського району)
23	Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій України	4 (Рівне, м. Дубно, м. Сарни, м. Костопіль)
24	Релігійні громади месіанського іудаїзму	1 (м. Рівне)
25	Релігійні організації Рідної української національної віри	1 (РУНвіри „Дажбож”))
26	Релігійні організації Товариства Свідомості Крішні	1 (м. Рівне)
27	Релігійні громади Української євангельсько-реформованої церкви	2 (м. Рівне, смт Степань Сарненського району)
28	Релігійна громада Духовного центру “Родове вогнище Рідної Православної Віри” – “Світовит”	1 (м. Сарни)

Особливо висока концентрація громад УПЦ у Гоцанському і Млинівському районах, а найнижча - у Сарненському і Дубровицькому районах, хоча й тут

вона вища від концентрації громад інших частин православ'я чи інших віросповідань.

Другою за кількістю zareєстрованих громад (298, 1995р. – 144) є Українська Православна Церква

– *Київський Патріархат* (УПЦ-КП), на чолі якої в області стоїть архієпископ Рівненсько-Острозької єпархії УПЦ-КП. Найбільша концентрація громад УПЦ-КП спостерігається на території Млинівського (5-6 громад на 10 тисяч жителів), Дубенського і Радивилівського районів (по 3-4). Звертає на себе увагу дуже незначна концентрація громад УПЦ-КП на Поліссі, де вона менша одиниці.

Впродовж останніх двох років в області зберігають свою приналежність до *Української Автокефальної Православної Церкви* (УАПЦ), очолюваної

архієпископом Львівським, керуючим Рівненсько-Волинською і Таврійською єпархією, 22 громади (1995 р. – 24). Майже половина цих громад зосереджена в обласному центрі та Рівненському районі, проте вони практично відсутні у поліській частині області.

Не вдаючись у тонкощі та деталі внутрішніх взаємин у православ'ї, відзначимо, що загострення відносин між згаданими групами не тільки напружує суспільне життя в області, але й завдає не виправної шкоди самому православ'ю.

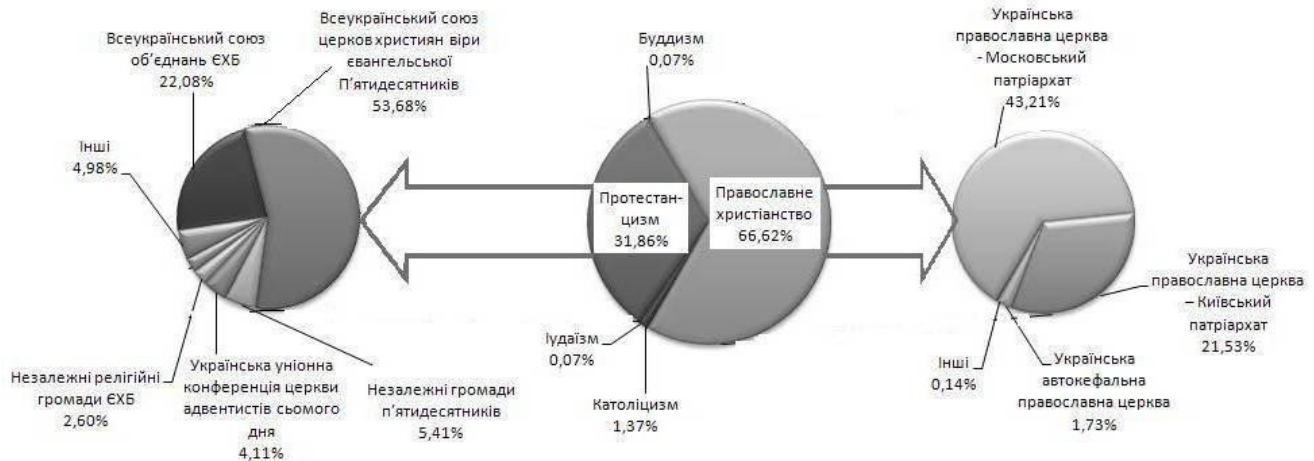

Рисунок 1. Структура релігійних громад конфесій в Рівненській області

Порівняно невеликою кількістю громад представлена на Рівненщині друга гілка християнської релігії – **католицька**. Так, *Римо-Католицька Церква* (РКЦ) має 14 громад, розташованих майже рівномірно у 8 адміністративних районах і містах обласного підпорядкування; *Українська Греко-Католицька Церква* (УГКЦ) взагалі має 5 релігійних громад, по одній громаді у Рівному, Здолбунові, Дубно, Острозі та Сарнах.

Досить широкого розвитку в області набули **протестантські** релігійні громади різного спрямування, на долю яких припадає більш як 31 % (1995 р. – 25 %) загальної кількості релігійних громад на Рівненщині і які очолюються головними пресвітерами. Всупереч усталеним поглядам, протестантизм в області має досить глибоке історичне коріння, яке проникає у надра XVI-XVII ст. У сучасній Україні відбувається активізація й актуалізація діяльності, модернізація віровчення протестантських церков, але основа цих процесів закладалася ще у 20-30-і рр. XX ст. Тому, щоб простежити закономірності становлення протестантських організацій сьогодні, потрібно звернутися до їх минулого, погляди якого трансформувалися в сучасні ідеї. У руслі зазначеного важлива роль належить вивченню відносин держави і протестантських конфесій у перші роки радянської влади (20-30-і рр.), оскільки цей період був значною мірою вирішальним для подальшого визначення місця останніх у радянському суспільстві [9]. Серед протестантських конфесій Рівненщини домінує *Всесхідноукраїнський союз церков християн віри євангельської П'ятидесятників*, яка об'єднує 248 громад

(1995 р. – 151), особливо концентруючись у північних районах, на Дубенщині та Острозьчині (по 2-3 громади на 10 тис. жителів); лише у Корецькому районі немає жодної громади цієї церкви. Досить чисельний також *Всесхідноукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів* (ВСОЄХБ), яка налічує 102 громад (1995 р. – 59) з найбільшою концентрацією у Рівненському і Радивилівському районах. У адміністративних підрозділах області функціонують громади *Адвентистів Сьомого Дня* (АСД), громади *релігійної організації Свідків Єгови*, у Рівному – громада *Собору незалежних Євангельської Церкви "Голгофа"*. Окрім релігійних громад, на Рівненщині функціонують *релігійні місії протестантського спрямування* ("Світланкова зоря", "Пробудження", "Добрий самарянин" тощо), а також зареєстровані дві *громадські організації*, що координують свою діяльність з протестантськими пресвітерами, наприклад, "Світло Євангелії". Згадані місії та громадські угруповання займаються пропагандою християнського віровчення і беруть активну участь в організації гуманітарної допомоги.

Парахонський Б.О. і Сьомін С.В. [8] вказують: станом на кінець 1999 р. в Україні діє понад 550 новітніх релігій майже 30-ти віросповідних напрямів переважно закордонного походження. Вони представляють практично всі форми світової неорелігійності і можуть бути умовно поділені на:

1. Неохристиянські рухи на загальнохристиянській основі. До них належать привнесені з-за кордону різні пізньопротестантські течії, міжнародні християнські місії та новітні церкви – Свідки Єгови,

харизмати, мормони тощо.

2. Релігії орієнталістського напрямку. В Україні вони репрезентовані переважно неоіндуїзмом, буддизмом тощо.

3. Езотеричні об'єднання: релігійні громади Реріхівського товариства, Асоціації "Живої етики", послідовників О. Блаватської, Д. Андрєєва, О. Бердника та П. Іванова.

4. Об'єднання неоязичницьких релігій: релігійні осередки РУНвіри, Рідної Віри, Собору Рідної Віри, Слов'янської релігійної громади тощо.

5. Об'єднання синтетичних неорелігій: релігійні громади віри Багаї, Церква об'єднання (муністи), Велике Біле Братство, Церква Останнього Заповіту, релігійні громади Зоресвітнього християнства тощо.

6. Саєнтологічні рухи: релігійна громада "Наука Розуму", Діанетика – фонд Хаббарда, АСТІКА, "Вогняна квітка", різні психотехніки.

В області зареєстровано чотири громади Об'єднання іудейського віровизнання в Україні та 4 Харизматичної Церкви, а також поодинокі громади інших віросповідань (Міжнародне Товариство Свідомості Крішні та ін.), зосереджені переважно в обласному центрі.

Кількість культових споруд, які використовуються релігійними організаціями області становить 1279, з них: 603 – повернуто (передано) безоплатно у власність релігійних організацій, 194 – передано в безоплатне користування, 111 – приміщення, які пристосовані та переобладнані під культові, а також 371 – новозбудовані в 1992-2003 роках. Нині будується 90 культових споруд, (у містах – 22, селах – 68).

У період релігійного відродження кінця 80-х – 90-х рр. XX століття розвиток конфесій в Україні йшов шляхом кількісного та якісного зростання релігійних організацій з поступовим зміщенням уваги з організаційно-інституційних питань до пастирського служіння, тобто з поглибленням внутрішнього змісту їх діяльності.

Регіональні відмінності у конфесійній конфігурації та насиченості релігійними організаціями були дуже помітними, але на початку 2000-х рр. можна говорити про поступове вирівнювання темпів приросту та чисельності організацій традиційних конфесій, хоч домінування західного регіону ще зберігалось.

Найбільш численними та впливовими залишалися традиційні християнські конфесії – православ'я. Незважаючи на існуючий у православ'ї розкол, воно було найвагомішою складовою релігійного життя як Рівненської області так і України в цілому. Активно відроджувалися Українська греко-католицька та Римокатолицька церкви, які достатньо успішно вирішували

свої внутрішні проблеми. Характерним для розвитку протестантизму був поступовий перехід більшості протестантських конфесій до церковного статусу та їх подальша соціалізація.

Важливою рисою церковного ренесансу країни було відродження релігійних напрямків, заснованих національними меншинами. Найбільш впливовими з них були організації іудеїв. Для них характерне орієнтування на кілька різних релігійних центрів за кордоном, і тому єдиної церковної структури в Україні вони не набули, що, однак, не заважало їм здійснювати активну культову та позакультову діяльність.

Більшість неорелігійних течій була привнесена в Україну іноземними місіонерами і, отже, не спиралася на вітчизняну традицію. Незважаючи на це, у діяльності неорелігій протягом 90-х рр. з'явилися позитивні тенденції: позбавлення екстремізму, інституалізація та соціалізація громад.

У період, що досліджується, на території області значно зросла євангелізаційно-місіонерська та видавнича діяльність релігійних організацій. Відбулося збільшення кількості культових будівель, але потреба у них не була задоволена належною мірою. Швидко розвивалася професійно зорієнтована та загальнопросвітницька релігійна освіта, які мали чітко виражену конфесійну спрямованість.

Негативним проявом релігійного відродження кінця 80-х – 90-х рр. в Рівненській області і в Україні стали міжконфесійні конфлікти, які, маючи історичні корені та підсилені сучасною політичною й соціально-економічною ситуацією, набули характеру загальнодержавної проблеми.

Ідея утворення єдиної української православної церкви як засіб припинення ворожнечі, не знайшла своєї практичної реалізації, оскільки запропоноване об'єднання мало на увазі приєднання двох інших церков на певних умовах (у першу чергу, повернення храмів та майна) до церкви-ініціатора. Проблема отримання автокефалії, яка лежала в основі розколу, також не була вирішена через принципові розбіжності у поглядах конфліктуючих сторін.

Розвиток релігійного життя у країні, необхідність ліквідації негативних наслідків антирелігійної політики минулих років та нормалізації релігійної ситуації в Україні зумовили розробку вже на початку 90-х рр. XX ст. законодавства про свободу совісті та релігійні організації, яке було покликане регулювати цю сферу соціальних відносин. Незважаючи на достатню демократичність й прогресивність цього законодавства та його відповідність нормам міжнародного права, майже одразу виникла потреба доопрацювання або навіть кардинального перегляду його окремих положень.

Література

1. Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 528 с.
2. Ковальчук А.С. Релігійні організації в Україні на порозі XXI століття: тенденції територіального розвитку // Молода нація. – 1999. – № 11. – С. 96-122.
3. Ковальчук А.С. Структура географії релігії // Український географічний журнал. – 1998. – № 1. – С. 24-26.
4. Коротун І.М., Коротун Л.К. Географія Рівненської області. – Рівне: Рівн. Ін-т підв. квал. педаг. кадрів, 1996. – С. 185-188.
5. Нетрадиційні релігійні та містичні культи України: Навч. пос. / В.М. Петрик, С.В. Сьомін та ін. За заг. ред.

- В.В. Остроухова. – К.: РОСАВА, 2003. – 336 с.
6. Павлов С.В. Організація католицьких територіальних конфесійних систем в Україні // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К., 2001. – Вип. 51. – С. 57-62.
 7. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій: Навч. посіб. – К.: АртЕк, 1998. – 504 с.
 8. Парахонський Б.О., Сьомін С.В. Нетрадиційні релігійні культури як питання національної безпеки України. – http://www.niurr.gov.ua/ukr/publishing/panorama1~2_2000/22_ns.htm
 9. Сітарчук Р.А. Про кількісні зміни у складі протестантських громад у Радянській Україні (30-ті роки) // Історія релігій в Україні. У 2-х кн. Книга І. – Львів: Логос, 2000. – С. 340-346.
 10. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 423.

Стаття надійшла 27.06.2008 р.

Рецензент О. Заставецька

УДК 338.483.1:902

Оксана Рунців

ІСТОРИЧНИЙ ТА МЕМОРІАЛЬНИЙ ТУРИЗМ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті детально проаналізовано передумови розвитку та організації історичного та меморіального туризму, їх роль у формуванні різноманітних програм туристичного обслуговування на основі використання туристичних ресурсів Тернопільської області з врахуванням специфіки туристського споживання та вподобань екскурсантів та туристів регіону. Охарактеризовано найбільш перспективні райони та центри розвитку історичного туризму області, передусім сентиментально-ностальгійного та замкового.

Oksana Runtsiv. Historical and memorial tourism in Ternopil region. *The article thoroughly reviews the preconditions of the development and the organization of historical and memorial tourism and their role in establishing different tourist service programs using Ternopil region tourist resources and taking into account the peculiarities of tourist consumption and tastes. It also describes the most prospective areas and centers for the historical tourism development in the region first of all sentimental nostalgic and castle tourism.*

Постановка проблеми. Історичний туризм об'єднує подорожі, що мають на меті ознайомити із туристичними об'єктами історичного значення або пам'ятними місцями (меморіальний туризм). Об'єктами історичного туру можуть бути давні стоянки, городища, кургани, села, земляні вали, залишки поселень, сліди зрошувальних каналів, доріг, давні поховання, історичні будівлі, фортеці, палаци, замки або їх залишки, надгробні споруди, давні церкви, собори, монастирі, місця народження видатних людей, історичні музеї тощо. До програми туристичного обслуговування будь-якого призначення, як правило, включається ознайомлення з об'єктами, що мають певну історичну цінність, тому дослідження їх поширення, стану збереження та можливостей використання у туризмі сприяє формуванню якіснішого туристського продукту в регіоні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням стану збереження та використання історичних об'єктів для потреб туризму у Тернопільській області займалися Питуляк М., Петранівський В., Рутинський М., Заставецький Т. та інші. Проте дане питання потребує додаткового вивчення для розуміння особливостей використання історичної спадщини в організації обслуговування туристів та її ролі у формуванні регіонального туристського продукту.

Таким чином, метою написання даної статті є висвітлення специфіки історичного туризму в Тернопільській області, характеристика придатних для цього туристичних ресурсів, територій та дослідження можливостей комбінування історичних та меморіальних програм з іншими для залучення до споживання туристичних послуг області ширшого кола туристів.

Виклад основного матеріалу. Особливості історичного формування території Тернопільської області зумовили формування надзвичайно багатих історико-культурних ресурсів, які можуть використовуватись як об'єкти для різноманітних видів туризму: дитячого, молодіжного, сімейного, для осіб похилого віку, для інвалідів, культурно-пізнавального, релігійного, пригродницького, самодіяльного і насамперед, історичного та меморіального. Об'єктами історичного туризму та його різновиду – замкового туризму – в Тернопільській області є давні стоянки, городища, місця історичних битв, фортифікаційні споруди або їх залишки (ті, що використовуються під музеї чи історико-архітектурні заповідники (3 об'єкти), ті, що придатні або використовуються під заклади відпочинку та туризму (5), ті, що придатні для часткового туристично-краєзнавчого використання (21) та такі, що мають господарське призначення (4)) [1; 2]. Незадіяність

більшості з них в екскурсіях пов'язана з їх занедбаністю (і як наслідок — невеликою атрактивністю) та переважно місцевим значенням. Відновлені та відреставровані, всі перелічені об'єкти, в поєднанні з об'єктами етнографічного туризму (народними промислами або архітектурою різних етнографічних земель України, зокрема дерев'яного зодчества) можуть стати базою подієвого туризму — для проведення інсценізацій, фестивалів, ярмарок. Центри історичного туризму в поєднанні з центрами літературно-мистецького, меморіального, екскурсійного, етнографічного туризму можуть формувати маршрути історичних краєзнавчих турів.

Збереженню, реставрації та екскурсійному використанню історичних об'єктів сприяє їх розміщення у музеях (або їх репродукцій, копій тощо). Історичних музеїв на території Тернопільської області є 14, вони разом з меморіальними та краєзнавчими музеями становлять найбільшу групу музейних установ краю, з них: 1 — власне історичний, 9 — історико-краєзнавчих, 1 — історико-художній, 1 — історії релігії, 1 — військово-історичний, 1 — археологічний. Меморіальних музеїв — 19, з них: 11 — власне меморіальних, 2 — історико-меморіальні, 1 — художньо-меморіальний, 1 — етнографо-меморіальний, 4 — літературно-меморіальних, в тому числі два музеї-садиби: Іванни Блажкевич та Леся Курбаса [3]. Також в області розташовані три Державні історико-культурні заповідники (Бережанський, Збараський, Кременецько-Почаївський). Нами встановлено, що показник їх відвідуваності за останні роки значно зменшився, хоча подекуди досягає 20-30 тис. осіб за рік (табл. 1). В усіх досліджуваних музеях кількість відвідувачів збільшилась з 2006 по 2007 рік у середньому на 3-5 тис. осіб. Це свідчить про поживлення туристських потоків за межами обласного центру і зацікавлення екскурсантів історичними туристськими об'єктами Тернопільщини.

Всеукраїнський перепис населення (2001 р.) та соціологічні дослідження населення Тернопільської області засвідчили високий рівень освіченості населення. У структурі туристичних потоків теж переважають люди, що мають вищу освіту, тому однією із визначальних цілей подорожі для них є пізнання. За таких умов туристський продукт області неодмінно повинен включати різноманітні екскурсійні та наукові програми. Це підтверджується й даними музеїв області. Структура груп відвідувачів історичних та меморіальних музеїв практично однакова: переважає молодь, особливо ті люди, що навчаються (студенти, учні), на другому місці — особи середнього віку. Їх частка досягає 10-15 %. Відвідувачі пенсійного віку, частка яких не перевищує 5 %, зареєстровані, як правило, в меморіальних музеях та історико-культурних заповідниках, які більш відомі широким колам відвідувачів, бо присвячені видатним діячам різних галузей, адже серед відвідувачів старшого віку значно переважають іноземці (часто українського походження), які обирають т.з. меморіальні, біографічні або релігійно-сентиментальні тури.

Серед іноземців переважають приїжджі з сусідніх держав, особливо з Польщі, Чехії, хоча й трапляються американці, німці, канадці, французи,

італійці, аргентинці, англійці, ізраїльтяни. Молодь, що відвідує музеї, має українське громадянство. Відвідувачі історичних музеїв, зазвичай, організовані в туристські групи — близько 60-70 % екскурсантів, решта — індивідуали, найбільше їх в нетрадиційних музеях, наприклад в літературно-меморіальному музеї Уласа Самчука. На додатковий притік відвідувачів впливають видатні події в роботі музеїв (річниця від дня створення музею чи народження відомої особи, якій присвячено музей, тощо), що свідчить про зародження подієвого туризму в музейному житті Тернопільщини. За способом сприйняття музейної інформації (за термінологією психолога М. Ковалія) серед відвідувачів музеїв Тернопільської області переважають "любители", тобто люди, які виділяють під час огляду експонати, чимось значні для них і нетипові порівняно з іншими.

Ностальгічно-сентиментальні тури зазвичай також побудовані на огляді історичних об'єктів. У Тернопільській області прихильників таких турів привертають численні старі поховання й цвинтарі, зокрема в м. Тернополі, с. Язлівці, смт. Микулинях. Для іноземних туристів інтерес становлять старі кладовища: польські (м. Кременець, с. Біще, с. Струсів) та єврейські — кіркути (м. Підгайці, м. Кременець). Поховальні традиції XVI — поч. XX ст., зокрема цвинтарна польська скульптура, можуть зацікавити конкретну аудиторію туристів (науковців, студентів, дослідників, краєзнавців тощо). Проте всі згадані місця поховань потребують додаткового впорядкування.

Одне з найкраще доглянутих є козацьке кладовище у м. Кременці (1648–1651 рр.), що має статус національної пам'ятки історії. Подібні військові поховання, як правило, включаються у військово-історичні екскурсії разом з відвідуванням місць визначних битв: українсько-руських військ із татарами, польських військ із татарами і турками, українських козаків з польськими військами (1648 і 1651 рр.) у м. Кременці; військ Б. Хмельницького з польськими військами (1649 р.) у м. Зборові; українських січових стрільців з російськими військами (1915 р.) в с. Семиківці; українських січових стрільців із російською армією (1916 р.) у с. Посухів; воїнів Української Галицької Армії з польськими військами (1919 р.) у м. Чорткові; в роки першої та другої світових війн у м. Тернополі.

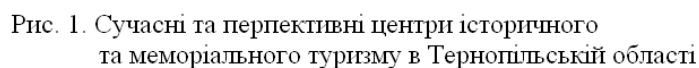
Багатими на пізнавальні історичні визначні місця є близько 30 історичних населених пунктів Тернопільської області, перші згадки про які датуються XI-XVII ст. [4]. В рамках освітньо-культурного та пізнавально-розважального туризму важливе значення мають екскурсійні, так звані біографічні тури, пов'язані із життям та діяльністю видатних людей краю. Тернопільщина є батьківщиною багатьох видатних осіб — військових, політичних, церковних і громадських діячів, вчених, письменників, літературознавців, поетів, композиторів, диригентів, музикантів, співаків, артистів театру і кіно, режисерів, художників. Серед них — Дмитро Вишневецький, Северин Наливайко, Богдан Лепкий, Іван Пулюй, Соломія Крушельницька, Йосип Сліпий, Олена Кульчицька тощо. Місця їх народження, поховання або діяльності можуть стати метою світського паломництва [6; 7].

Таблиця 1

Кількість та склад відвідувачів історичних музеїв та історико-культурних заповідників Тернопільської області *

Музей	Кількість відвідувачів, тис. осіб		Структура екскурсійних груп			Група відвідувачів за способом сприйняття музейної інформації	Примітка
			переважають		іноземці / внутрішні туристи з інших областей		
	у 2006 р.	у 2007 р.	за віком	за організованістю			
Бережанський історико-культурний заповідник	1,1	1,2	70-80 % – учні, студенти; 5 % – пенсіонери	80 % - тургрупи, 20 % - індивідуали	70 % – поляки; американці, канадці, італійці, англійці, французи, росіяни	«знавці», «ритуальні»	
Меморіальний музей Богдана Лепкого	10	10	80 % – молодь, студенти, 20 % – особи середнього віку, пенсіонери	50 % – тургрупи, 50 % – індивідуали	частка іноземців – 5-10 %: німці, поляки, американці	«знавці», «любителі», «ритуальні»	
Збаразький державний історико-культурний заповідник «Замки Тернопілля»	25	33	всі вікові категорії: іноземці – пенсіонери, українці – молодь	65 % – тургрупи, 35 % – індивідуали	70 % – поляки; американці, канадці, німці	«знавці», «ритуальні»	
Меморіальний музей Соломії Крушельницької	8	10	молодь	тургрупи	італійці, поляки, американці		у 2007 р. музей відзначав 135-ту річницю народження С. Крушельницької
Музей «Зборівська битва»	11	13	студенти	тургрупи	іноземців дуже мало, переважно поляки і росіяни	«ритуальні», «любителі»	
Меморіальний музей-садиба Леся Курбаса	23	27	молодь (студенти), люди старшого віку	тургрупи		«знавці», «любителі»	
Копиченецький музей театрального мистецтва	7	9,5	школярі, особи старшого віку	тургрупи		«знавці», «любителі»	
Кременецько-Почаївський Державний історико-культурний заповідник	18	15	80 % – молодь, студенти, 20 % – особи середнього віку, пенсіонери	80 % – тургрупи, 20 % – індивідуали	всього відвідало 2 тис. іноземців: поляки, американці, росіяни, молдавани, чехи	«знавці», «любителі»	за період існування заповідника всього 200 тис. індивідуальних запитів
Музейно-меморіальний комплекс Йосипа Сліпого «Софія»	4	понад 4	70 % – молодь, 30 % – особи середнього віку	70 % – тургрупи, 30 % – індивідуали	поляки (16 осіб у 2007 р.), канадці, американці, німці, ізраїльтяни, аргентинці	«знавці», «любителі»	
Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука	4	понад 4	85 % – молодь, студенти, 15 % – особи середнього віку, пенсіонери	65 % – тургрупи, 35 % – індивідуали	американці, канадці, поляки	«любителі», «ритуальні»	

*Примітка. Складено за даними музеїв

Дослідження територіального поширення туристичних об'єктів області свідчить про наявність в регіоні двох найбільш перспективних районів поширення історичного та меморіального туризму – в центральній та південній частині області та значної кількості осередків сентиментально-ностальгійного туризму (рис. 1). Унікальність південної частини Тернопільської області полягає в можливості розвитку на його території історичного туризму за рахунок великої кількості історичних населених пунктів, заснованих у XIV ст. і пізніше, городищ, давніх стоянок, місць історичних битв. Найбільш перспективними центрами є Устечко, Біла, Скородинці, Колиндяни, Городниця, Крутилів тощо.

Висновки. Основу майже всіх видів туризму, окрім суто рекреаційних, таких як мисливство та

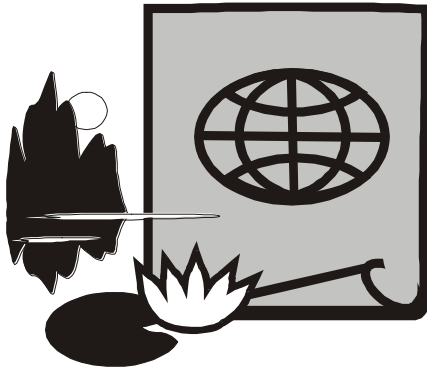
риболовля, становить пізнавальна діяльність, а саме – організація екскурсій. Тексти понад 90 % екскурсій будуються з використанням історичних відомостей, тому історичний та меморіальний туризм в умовах сучасної соціально-економічної кризи повинен стати профілюючим, за рахунок простоти організації та швидкій окупності. Дослідження доводять, що саме давні та подекуди зруйновані туристичні об'єкти приваблюють найбільше туристів. А тому Тернопільська область, де в структурі туристичних потоків переважають внутрішні туристи й екскурсанти, а також наявні дуже цінні туристичні об'єкти з погляду їх історичного та пізнавального значення, є одним з найперспективніших регіонів розвитку історичного та супутніх видів туризму.

Література

1. Веприк Н.П., Зелена К.В. Середньовічні замки та фортеці України як об'єкти туризму // Вісник наукових досліджень: (туризм). – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ Галицького інституту ім. В. Чорновола, 2006. – Вип. 2. – С. 86-89.
2. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури) // Пам'ятки України. – 1999. – № 2 – 3. – С. 149-158.
3. Каталог музеїв України // Музеї України. – 2004. – № 4. – С. 45.
4. Про затвердження Списку історичних населених місць України: Постанова КМУ від 26.07.2001 р. № 878 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=878-2001-%EF>
5. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2006 рік. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2007. – 447 с.
6. Тернопільська область: Географічний атлас: (Моя мала Батьківщина) / Ред. колегія: О.В. Заставецька та ін. – К.: ТОВ “Видавництво “Мапа”, 2001. – 20 с.
7. Україна: показник до туристичної карти / Упор. Д. Вортман, В. Киркевич, Б. Костюк. – К.: ЗАТ Інститут передових технологій ; ДП Національна туристична організація, 2003. – 32 с.

Стаття надійшла 18.09.2008 р.

Науковий керівник О. Заставецька; рецензент О. Шаблій

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 551.1 (477.8)

Йосип Свинко, Петро Дем'янчук

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУЧАСНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ГЕОЛОГІЧНУ БУДОВУ МІСТА ТЕРНОПОЛЯ І ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Коротко подано історію геологічних досліджень від другої половини дев'ятнадцятого століття до сьогодні. Оперуючи новими даними, описано геологію міста Тернополя та його околиць. Згадуються поклади докембрійської, палеозойської, мезозойської та кайнозойської ер. Текст ілюстрований стратиграфічними колонками та геологічними малюнками.

Yosyp Svyenko, Petro Demyanchuk. The research history and modern ideas about the geological structure of Ternopil city and its environs. *There was a short history of geological studies of the period from the second half of the nineteenth century to the present day. This article outlines the geology of Ternopil city and its suburbs, basing on new data. It describes the Precambrian, Paleozoic, Mesozoic and Cainozoic deposits. The text is illustrated with the stratigraphic columns and geological profiles.*

Вивчення геологічної будови Західного Поділля взагалі і Тернопільської області, зокрема, має досить давню історію, проте про геологічну будову міста Тернополя до цього часу немає жодної публікації.

Метою даної статті є, на основі узагальнення регіональних даних, опублікованих різними авторами за останні роки, наявних фондових матеріалів та власних досліджень авторів, подати сучасні уявлення про геологічну будову міста Тернопіль та його околиць. Таких відомостей часто потребують працівники виробничих організацій, науковці, студенти, вчителі та краєзнавці.

Нижче подаємо основні результати проведених досліджень.

Вивчення геологічної будови території Тернопільської області бере свій початок з другої половини XIX століття. Перший ґрунтовний опис геологічної будови (особливо, третинних відкладів), рельєфу північної частини Поділля дав М. Барбот-де-Марні у "Звіті про поїздку в Галичину, Волинь і Поділля в 1865 р." [2].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на території західної частини Поділля, що входила до складу Австро-Угорщини, в тому числі й на теренах нинішньої Тернопільської області, проводяться роботи зі складання Геологічного атласу Галичини, виданого у 1900 р. в масштабі 1:75 000 [29]. Роботи здійснювали польські геологи М. Ломницький та В. Тейсейр. Геологічний атлас Галичини є підсумком геологічного вивчення території до початку 90-х років XIX ст. Окремі його положення, зокрема фактичний матеріал, мають наукову цінність і зараз.

Починаючи з 90-х років XIX століття,

з'являється ряд робіт В. Тейсейра [27, 28, 29], які певною мірою стосуються тектонічної будови Поділля. Ним в межах Поділля виділено дві групи різновікових тектонічних дислокацій: паралельних до Карпат і перпендикулярних до них. Перші, на думку автора, одновікові з Карпатами, а другі геологічно старші від них. З дев'яти великих дислокацій, виділених В. Тейсейром на території Передкарпаття і Поділля, нашу область захоплюють лише дві: 1) Бердо-Нароль, витягнута паралельно до Східних Карпат від гори Берда біля м. Чернівців до села Нароль в Польщі; 2) Ковалівка – Смиківці, що йде у північно-східному напрямку від Карпат до с. Смиківців (в кількох кілометрах східніше м. Тернополя). Виділені порушення рисуються автором як дуже пологі антиклінальні, що місцями переходять у флексурно-скидові структури.

У 20-х роках минулого століття силурійські відклади басейну Дністра та його лівих приток вивчав Р. Козловський [25], який розчленував їх на три поверхи (скальський, борщівський та чортківський) та ряд горизонтів.

У 50-80-х роках цього ж століття стратиграфію силуру вивчали: О. Никифорова [13], П. Цегельнюк [22], П. Іщенко [10] та ін.

Результатом детальних досліджень геологічних розрив Придністров'я стала монографія колективу авторів "Опорный разрез силура и нижнего девона Подолии", опублікована в Ленінграді у 1972 р. [14]. Авторами підкреслено, що розріз є опорним для ярусного поділу силурійської системи та проведення межі силуру і девону на території колишнього СРСР та одним з кращих у світі за безперервністю і

непорушністю органічних решток у пограничних шарах силуру і девону.

Нижній девон висвітлено у працях В. Зиха [30]. Ним була складена карта поверхні девону для південної частини Поділля, що прилягає до Дністра. На цій карті автор виділив декілька молодих (післяміоценових) антиклінальних піднять і флексур незначної амплітуди.

У 1948-1950 рр. девонські відклади Поділля вивчалися групою співробітників Всесоюзного нафтового інституту під керівництвом Т. Дікенштейна. У 1957 році цим колективом опублікована монографія “Палеозойские отложения юго-запада Русской платформы” [8]. А. Хижняков у 1957 р. обґрунтував формування нижньодевонських порід у прісноводних озерах, рідше – в алювіальних умовах [21].

Перші узагальнені відомості про крейдові відклади Поділля є в Геологічному атласі Галичини. Пізніше їх вивчала Б. Кокошинська (1928, 1929, 1931). У 1959 році С.І. Пастернак публікує монографію “Биостратиграфия крейдовых відкладів Волино-Подільської плити” [15], в якій наводиться схема розчленування крейдових відкладів цієї території, відмічаються закономірності зміни фацій від прибережних – піскуватих до глибоководних – карбонатних. Описується поширення фауни за ярусами і зонами, її зв'язок з фаціями та умови розвитку. Дається також геологічна карта крейдових порід. У 1968 році вийшла з друку колективна монографія (С.І. Пастернака, В.І. Гаврилишина, В.А. Гинди, С.П. Коцюбинського, Ю.М. Сеньковського) “Стратиграфия і фауна крейдових відкладів заходу України (без Карпат)” [16]. У ній на основі фактичного матеріалу, зібраного авторами, викладені нові дані зі стратиграфії, літології та фауни крейдових відкладів терену. На підставі фауни вперше розчленовуються відклади альбу, верхнього турону і коньяку та встановлюється границя між альбом і сеноманом. Новітнім є літологічний опис головних типів крейдових порід. У 1969 році виходить з друку монографія “Мінералогія Поділля” Є. Лазаренка, Б. Сребродольського, у якій крейдові відклади детально охарактеризовані з позицій мінералогії [12].

Перші узагальнення матеріалів про кайнозойські відклади території області знаходимо у Геологічному атласі Галичини. Пізніше, у 20-30-х роках минулого століття, вагомий внесок у вивчення стратиграфії неогенових відкладів Поділля вніс польський геолог В. Фрідберг, який досліджував фауну викопних молюсків тортонського і сарматського ярусів [24]. Міоценові осадки він поділив на три яруси: гельветський, тортонський і сарматський. Питання стратиграфії та палеогеографії міоцену розглядаються у цей час також у роботах Я. Чарноцького та Я. Новака [23, 26]. На початку 60-х років біостратиграфію міоценових відкладів вивчав В. Горецький [7]. Цьому питанню присвячена і його докторська дисертація, захищена в 1964 році. У цей же період вивченню стратиграфії палеогенових і неогенових відкладів Волино-Поділля багато уваги приділяв Л. Кудрін. У 1966 році вийшла з друку його цінна монографія “Стратиграфия, фації і екологічний аналіз фауни палеогенових і неогенових відкладів Передкарпаття” [11], в якій розглядається схема

стратиграфії верхньоеоценових та неогенових відкладів південно-західної окраїни Руської платформи з врахуванням фацій та екологічного аналізу фауни; подані фаціальні карти окремих стратиграфічних горизонтів, описано ряд відслонень в Тернопільській області.

Четвертинні відклади південної частини Тернопільщини, питання їх стратиграфічного розчленування вивчав Ю. Полянський у 20-30-х роках ХХ ст. [17]. Із сучасних дослідників найбільше значення мають праці професора А. Богуцького [3, 4]. Ним же детально вивчалися розрізи четвертинних відкладів в м. Тернополі та смт Великий Глибочок біля Тернополя [20].

Починаючи з 1949 р., в області проводились бурові роботи з метою вивчення її геологічної будови та пошуків корисних копалин, перш за все будівельних матеріалів та прісних і мінеральних підземних вод.

З 1959 р. Львівською геологічною експедицією тресту “Київгеологія” проводиться регіональне комплексне геолого-гідрогеологічне знімання масштабу 1 : 200 000 [31]. На початку 60-х років у Тернополі пробурено ряд свердловин з метою пошуків підземних вод [32, 33]. У наступні роки пройдено сотні свердловин на будівельних майданчиках, що розкривають переважно лише четвертинні, неогенові та крейдові відклади.

Проведеними дослідженнями встановлено, що у структурному відношенні територія міста Тернополя та його окраїн розміщена в межах південно-західної частини Волино-Подільської плити Східноєвропейської (Руської) платформи. В її геологічній будові беруть участь осадові породи верхнього протерозою, палеозою, мезозою і кайнозою, які залягають на докембрійському кристалічному фундаменті (табл. 1). Породи кристалічного фундаменту розміщені на глибині близько 1 700-1 800 м.

Докембрій. На розмитій поверхні кристалічних порід (переважно гранітів і гранодіоритів), які за віком відносять до архею – середнього протерозою, залягає кількасотметрова товща слабометаморфізованих осадків волинської і валдайської серій вендського комплексу верхнього протерозою [5].

Волинська серія, за даними найближчої свердловини, пробуреної біля с. Хмелівка Тербовлянського району, складена темно-сірими базальтами, туфами та туфитами, які перешаровуються з аркозовими пісковиками та гравелітами. Абсолютний вік базальтів зі свердловини Хмелівки-1 становить 538 млн. років [5].

Валдайська серія виражена різнобарвними аргілітами, аркозовими пісковиками, гравелітами та конгломератами. У її верхній частині залягає характерна товща сірих аргілітів і пісковиків з обвугленими рештками на площинах нашарування. Цю частину розрізу порівнюють із так званими ламінаритовими шарами Прибалтики.

Потужність відкладів вендського комплексу становить близько 200 м. Подекуди вони зовсім відсутні і тоді безпосередньо на гранітах і гранодіоритах архейського фундаменту залягають осадові утворення кембрію.

Група	Система	Індекс	Літологія	Потужність, м	Характеристика порід
Кайнозойська	Четвертинна	Q		0-20	Леси, суглинки, піски, галечники
	Неогенова	N		до 45	Вапняки оолітові, пісковики, вапняки літотамнієві, піски, глини
Мезозойська	Крейдова	K ₂		до 30	Біла писальна крейда, мергелі, вапняки, пісковики, конгломерати
Палеозойська	Девонська	D ₁		до 200	Пісковики аргіліти, алевроліти
	Силурійська	S		до 450	Вапняки, доломіти, мергелі, аргіліти
	Кембрійська	Є		до 520	Алевроліти, аргіліти, пісковики
Рифейська		PR ₂ -PR ₃		до 200	Пісковики, аргіліти, туфи, базальти
		AR-PR ₂			Кристалічний фундамент, граніти, гранодіорити

Зведений стратиграфічний розріз м. Тернополя (склав Й. Свинко)

Палеозой. *Кембрійські відклади* теж виявлені лише у свердловинах неподалік від Тернополя. Всю товщу відкритих кембрійських відкладів відносять до нижнього відділу системи і поділяють на балтійську та бережківську серії. Проте не виключено, що верхня частина бережківської серії має середньокембрійський вік; фауни поки що в них не виявлено [5].

Відклади балтійської серії залягають на породах валдайської серії. Вони складені переважно аргілітами з підпорядкованою кількістю проверстків алевролітів і дрібнозернистих пісковиків, потужність і кількість яких дуже змінюється в розрізі.

Склад бережківської серії – переважно дрібно- та крупнозернисті алевроліти, рідше – дрібнозернисті пісковики. Аргіліти у розрізі серії мають другорядне значення, хоча в окремих частинах розрізу вони утворюють пачки та проверстки різної потужності.

Загальна потужність кембрійських відкладів – у межах 500-700 м. Залягають вони полого, моно-клінально занурюючись зі сходу на захід. У цьому ж напрямку зростає їхня потужність. Зверху кембрійські відклади стратиграфічно незгідно перекриваються більш молодими силурійськими, а можливо, й ордовіцькими відкладами, однак останніх на території Західного Поділля поки що не виявлено.

Силурійські відклади теж виявлено лише у свердловинах. У відслоненнях їх можна спостерігати лише у південно-східній частині області, в глибоких долинах рік Дністра та Збруча. В інших місцях у природних відслоненнях силур не спостерігається, та в свердловинах він виявлений повсюдно. Силур залягає на розмитій поверхні кем-брію, а зверху поступово змінюється утвореннями нижнього девону. Силурійські відклади разом з породами інших систем палеозою та верхнього докембрію залягають у формі обширної моно-кліналі, полого нахиленої на захід-південний захід. Пізньокрейдова та пізніші морські трансгресії, зрізавши цю монокліналь, зумовили вихід на підмезокайнозойську поверхню порід палеозою у вигляді смуг північно-західного простягання.

У силурійській системі виділяють два відділи: нижній та верхній. Нижній – неповний, він представлений лише відкладами венлокського (китайгородська світа) і, можливо, ландоверського ярусів. Верхній складається з двох ярусів: лудлівського та скальського. До першого належить баговицька та малиновецька світи, до другого – скальська [13, 14].

Нижньосилурійські відклади утворені в основному карбонатними, а також теригенними глинистими породами. Серед них переважають темно-сірі та чорні глинисті вапняки й аргіліти з багатою фауною брахіопод, граптолітів та остракод.

Верхній силур знизу (лудлівський ярус) представлений потужною товщею плитчастих і грудкуватих вапняків з поодинокими проверстками мергелів і метабентолітових глин. Вище (скальський ярус) вони змінюються товщею лагунних (доломітів і доломітових мергелів) та морських теригенно-карбонатних порід, які поступово зі сходу на захід заміщаються темно-сірими і чорними граптолітовими сланцями з окремими проверстками вапняків. Серед них по-ширені масивні вапняки з численними колоніями строматопор і водоростей, менше – черепашкові (брахіоподові, остракодові) вапняки [13, 14]. Ці відклади можна спостерігати на березі

Дністра, від гирла Збруча на сході до с. Дністрове на заході.

Потужність силурійських відкладів зростає зі сходу на захід, коливаючись на території області в межах 390-500 м і більше. Літологічний склад порід, широкий розвиток колоніальних коралів і сифоновикових водоростей, які є жителями тропіків та субтропіків, свідчать про теплий клімат на території Поділля наприкінці силурійського періоду. У скальський час унаслідок частого осушення прибережної зони моря рослини поступово пристосовуються до наземного способу життя, освоюючи нове середовище. Рештки цих рослин з найнижчим рівнем еволюційного розвитку, що фіксує початкові стадії їхнього наземного існування, знайдено у скальських відкладах на лівому березі Дністра в околицях с. Трубочина Борщівського району [10].

Девонські відклади залягають поверх силурійських у вигляді поступового переходу. Їхнє залягання загалом збігається з нахилом усього палеозойського комплексу порід на захід-південний захід. Східна межа поширення відкладів девону в Тернопільській області проходить майже в меридіанному напрямі по вододілу Нічлава – Збруч. Північна межа виходів девону на поверхню досягає широти м. Тернополя. Північніше він закритий молодшими утвореннями і виявлений лише свердловинами. Природні відслонення девону є в долинах Серету та Гнізни біля сс. Острів, Смиківці Тернопільського району і нижче від них за течією. У Тернополі вони розкриті рядом свердловин (рис. 1).

На території Західного Поділля наявні відклади нижнього та середнього девону. Нижній девон представлений в основному жединським ярусом. Він складається (знизу догори) з двох серій: тиверської та дністровської. Тиверська серія відслонюється у берегових схилах Дністра і його лівих приток від с. Дністрове на сході до с. Устечко на заході. Породи тиверської серії містять численні органічні рештки (брахіопод, морських лілій, молюсків тощо), на основі чого їх поділяють на борщівський, чортківський та іванівський горизонти. За літологічним складом тиверська серія – це товща сірих і зеленувато-сірих аргілітів, глинистих мергелів і алевролітів з проверстками кристалічних органогенних вапняків. У верхній частині розрізу породи збагачуються домішками алеврито-піщаного матеріалу, а їхнє зеленувато-сіре забарвлення нерівномірно змінюється червонуватими тонами. Поряд з цим морська фауна з розрізу зовсім зникає і тиверська серія змінюється породами дністровської серії червоного кольору. Вони складені дрібно- і середньозернистими, місцями кварцитоподібними пісковиками, алевролітами й аргілітами переважно червоно-бурого кольору. Інколи їх забарвлення сіро-зелене, бурувате, фіалкове і жовтувато-сіре, інколи плямисте. У пісковиках подекуди добре видно косу верстуватість, хвилеприбійні знаки та сліди підводного сповзання осадків [18, 21].

Породи дністровської серії бідні на залишки організмів, лише місцями у них трапляються скупчення та окремі залишки панцерних риб, а у верхній частині серії – рештки рослин, зокрема псилофітів і папоротей.

Потужність відкладів нижнього девону, за даними аналізу відслонень, становить понад 80 м. У

напрямку на захід і північний захід вона значно зростає.

Породи і рештки організмів вказують на те, що наприкінці раннього девону територія Західного Поділля була зниженою приморською рівниною, розчленованою ріками, затоками та озерами, в яких відбувалося нагромадження переважно піскуватого й алевритового матеріалу. В умовах теплого клімату навколо водоймищ і знижених ділянок суші виникав і розвивався рослинний покрив.

Середній девон виходить на поверхню лише в долині Золотої Липи біля сіл Завадівка, Коржова і Затурин. Тут він загалом представлений темно-сірими, інколи майже чорними доломітами та незначними прошарками глин й аргілітів загальною потужністю 20 м.

Повний розріз девону в складі нижнього, середнього і верхнього відділів виявлений свердловиною на території Львівської області біля м. Олесько, там його потужність сягає до 992 м [18].

Девонські відклади, як і весь палеозой цієї території, мають загальний нахил на захід-південний захід під кутом 1-2°. На тлі цього загального нахилу місцями простежуються пологі антиклінальні складки, розриви та флексури переважно північно-західного простягання. Поверхня девону розмита, що свідчить про тривалий континентальний режим, який настав тут у післядевонську епоху і тривав впродовж кам'яновугільного, пермського і тріасового періодів.

Мезозой. Мезозой на території Терно-пільської області представлений юрською і крейдово-вою системами. Однак юрські відклади тут малопоширені, а в околицях Тернополя відсутні зовсім.

Відклади крейдової системи залягають на розмитій поверхні давніших верств: на сході області – на силурі, західніше – на девоні, на крайньому південному заході – на юрі. У межах області вони досить поширені, представлені в основному утвореннями верхньої крейди. У складі верхньої крейди тут виділяють сеноманський, туронський, коньякський і сантонський яруси [15, 16].

Найбільш поширені відклади сеноманського ярусу. Їхній літологічний склад різноманітний: глауконітові піски та пісковики, вапняки і мергелі.

У м. Тернополі сеноманський ярус суцільного розвитку не має. На схід від міста він відсутній, на решті території залягає у зниженнях давнього рельєфу. На денну поверхню ці відклади виходять на схилах річкових долин, а також розкриті свердловинами. Вони представлені глауконітовими зелено-сірими пісками, дрібнозернистими і крупнозернистими.

У верхніх частинах розрізу зустрічаються мергелі і щільні сірі та темно-сірі пісковики. Нерідко в товщі сеноманських відкладів зустрічаються базальні конгломерати. Спостерігається велика мінливість їх потужності по території – від 2 до 35 м.

Туронські відклади характеризуються одноманітнішим складом і представлені зазвичай білою писальною крейдою та крейдоподібними вапняками. Головна і характерна ознака турону – це присутність у його складі декількох горизонтів конкрецій чорного та сірого кременю.

Породи туронського ярусу розкриті численними свердловинами в місті Тернополі, на заході та півночі області. Глибина залягання відкладів

цього ярусу від 5 до 80 м, переважно 15-30 м. Потужність становить 20-30 м (рис. 1).

Починаючи із сантонського віку, море поступово звільняє територію Західного Поділля, відступаючи на захід і північний захід. Тому відклади сантону в околицях Зборова представлені мергелями, мергелистими пісковиками і глинистою крейдою. Потужність відкладів крейдової системи у межах Західного Поділля поступово зростає до північного заходу, змінюючись від декількох метрів на сході до 150 м і більше на північному заході. В околицях Тернополя вона становить в середньому 30 м. На окремих ділянках потужність крейди значною мірою залежить від рельєфу підстелюючої поверхні – у пониженнях вона найбільша. На піднятих ділянках палеозой відклади крейдової системи відсутні зовсім.

Наприкінці крейдового періоду територія Західного Поділля знову стала суходолом, якій зберігався до середини палеогену [1, 18].

Кайнозой. У складі кайнозою виокремлюють палеогенові, неогенові і четвертинні (антропогенні) відклади. *Відклади палеогену* поширені мало. Вони представлені зеленими кварцово-глауконітовими пісками, рідше пісковиками та мергелями потужністю до 12 м, які залягають на розмитій закарстованій поверхні крейди, заповнюючи її нерівності. На піднятих ділянках крейдового рельєфу, в тому числі в околицях Тернополя, палеогенові відклади відсутні. У цих випадках безпосередньо на крейді залягають морські утворення неогену.

Неогенові відклади представлені середнім і верхнім міоценом. Вони залягають на розмитій поверхні більш давніх (палеогенових, крейдових, а місцями й палеозойських) порід і покриті зверху четвертинними осадами.

Середній міоцен поділяється на гелльветський і тортонський яруси.

Гелльветські відклади мають незначне поширення. Знизу вони представлені морськими пісками та пісковиками, вище – континентальними (озерними) глинистими вапняками, мергелями і глинами (бережанські верстви). Гелльвет залягає трансгресивно на породах верхньої крейди, нижнього девону і майже повсюдно укритий утвореннями нижнього тортону.

Порівняно з гелльветськими, тортонські відклади більше поширені та предсталені переважно морськими осадами з великою кількістю решток організмів. Їхній фаціальний склад дуже мінливий. У тортонському розрізі більшість дослідників виділяють нижньо- та верхньотортонський під'яруси. Нижній тортон складений загалом піщанистими глинами, мергелями, багрянковими вапняками (рис. 1), кварцевими та кварцово-глауконітовими пісками й пісковиками. Верхній – гіпсами, хемогенними, багрянковими та детритовими вапняками, кварцевими і кварцово-глауконітовими пісками й пісковиками.

Гіпси поширені виключно у південній частині області, Придністров'ї. Інші відклади тортону є в різних частинах області, їх склад залежить від особливостей дна морського басейну, де вони відкладалися.

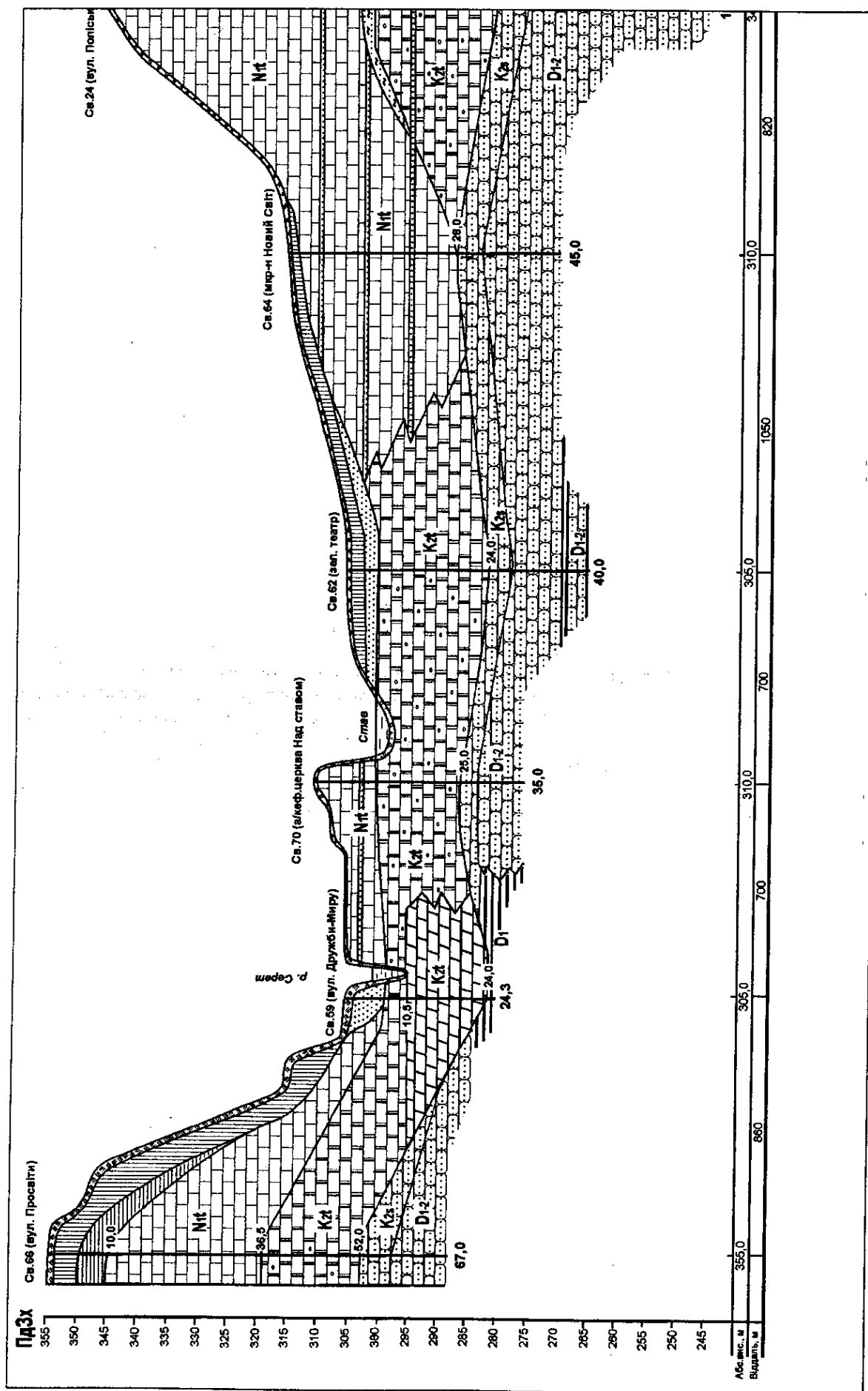

Рисунок 1. Геологічний розріз по лінії V-V' (масив Дружба – Новий Світ)

У східній частині тортонського басейну, майже паралельно до його берега, відбувалося формування бар'єрного рифу, який виступає в сучасному рельєфі у вигляді горбистого пасма Подільських товтрів. Цей риф остаточно сформувався у сарматі [18, 19]. Головними рифоутворюючими організмами були багрянні водорості, верметуси, моховатки, корали та молюски. Окремі невеликі грядки сягають околиць Тернополя (с. Великий Глибочок).

Верхній міоцен представлений лише нижнім сарматом. Його відклади збереглися у північно-східній і східній частинах області, східніше вододілу між Серетом та Стрипою. Невеликі фрагменти цих відкладів виявлені і в околицях Тернополя. Західніше вони розмиті повністю. Загальна потужність неогенових відкладів в околицях Тернополя становить 45-50 м.

Наприкінці раннього сармату почалося загальне підняття північної частини Поділля, що зумовило регресію моря у південно-східному напрямку [1, 19]. Це призвело до встановлення континентального режиму, який існує до сучасної епохи.

Четвертинні (антропогенові, плейстоценові) відклади на території області утворюють майже суцільний покрив потужністю до 20-25 м і більше.

Тут поширені відклади алювіального, еолово-делювіального, елювіального, делювіального та інших генетичних типів, які формувалися протягом нижнього, середнього та верхнього плейстоцену і голоцену.

У нижньому плейстоцені формувались алювіальні відклади шостої та п'ятої терас Дністра та третьої тераси р. Горинь. Середній плейстоцен представлений на території Тернопільської області алювіальними відкладами четвертої тераси Дністра, другої тераси річок Горині та Ікви, а також потужними лесами, які значно поширені на вододілах і привододільних схилах.

Найбільш повні розрізи середньоантропогенових лесів відомі у Тернополі, Теребовлі, Гримайлові та ін. У середньоплейстоценових лесах Тернопільщини розвинений коршівський виковний ґрунт. Його загальна потужність 1,5-2,0 м, іноді більше. Відповідає він одному з додніпровських середньоантропогенових потеплінь. За А.Б.Богуцьким [18] коршівський виковний ґрунтовий комплекс

підстелює у Тернополі майже десятиметрову товщу дніпровських лесів, які макроскопічно поділяються на дві рівні частини. У верхній частині розрізу леси однорідні, жовтувато-сірі, іноді з зеленуватим відтінком, макropористі, карбонатні, у нижній частині розрізу вони оглеєні, озалізені, з великою кількістю залізомарганцевих новоутворень, більш важкого гранулометричного складу, плитчасті, інтенсивно гумусовані, особливо у приконтатовій частині з коршівським виковним ґрунтовим комплексом. Типовий розріз коршівського ґрунту відомий у Тернополі у стінці колишнього кар'єру цегельного заводу біля об'їздної дороги.

Материнською породою коршівського ґрунтоутворення були середньоантропогенові леси, які залягають у районі Тернополя на корінних верхньотортонських породах.

Верхній плейстоцен Тернопільської області представлений алювіальними відкладами третьої-першої терас Дністра, першої тераси Горині, Ікви, Вілії, горохівським виковним ґрунтовим комплексом, дубнівським ґрунтом, кількома горизонтами лесу, травертинами тощо. У верхньому плейстоцені відбувалось інтенсивне формування делювіальних шлейфів схилів, по яких розселялись давні люди [18]. Верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів завершує лесову товщу Поділля і є материнською породою сучасного ґрунтоутворення. Його потужність змінюється від 3-4 до 6-7 м.

У верхньому горизонті верхньоплейстоценових лесів в Тернополі і його околицях часто зустрічаються сліди крупних структурних палеомерзлотних деформацій – псевдоморфоз по повторно жильних льодах глибиною до 3-4 м і більше, з розмірами полігональної сітки у 20-30 м. Це свідки фінальної плейстоценового кріогенного етапу.

Голоценові (сучасні) відклади представлені утвореннями заплав і русел річок та автохтонними торфами.

Дані про геологічну будову міста Тернополя постійно доповнюються завдяки бурінню великої кількості свердловин на будівельних майданчиках. Їх аналіз дасть можливість відтворити ще більш повну картину геологічної будови міста.

Література

1. Атлас палеогеографічних карт Української РСР і Молдавської РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960.
2. Барбот де Марни Н.П. Отчет о поездке в Галицию, Волынь и Подолию в 1865 г. // Юбилейный сборник СПб. мин. о-ва, 1867.
3. Богуцький А.Б. Генетичні типи четвертинних відкладів Волино-Подільської височини // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1966. – Вип. 1.
4. Богуцький А.Б. Генезис лессов юго-западной окраины Русско-польской равнины // Труды международного симпозиума по литологии и генезису лессовых пород. – Ташкент, 1970. – Т. 1.
5. Буров В.С., Витрик С.П., Глушко В.В. и др. Новые данные о геологическом строении и нефтегазоносности запада СССР по материалам региональных геолого-географических исследований (1959-1967). – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1971.
6. Горещкий В.О. До біостратиграфії міоценових відкладів Волино-Поділля // Вісник Львів. ун-ту. – 1962. – Серія геол. – № 1.
7. Горещкий В.А. и др. Стратиграфическое расчленение неогеновых отложений платформенной Украины // Геолог. журнал. – 1974. – Т. 34. – Вип. 6.
8. Дикенштейн Г.Х. Палеозойские отложения юго-запада Русской платформы. – М.: Гостоптехиздат, 1957.

9. Дрыгант Д.М. Некоторые данные о конодонтовых зонах и возрасте переходных слоев от силура к девону в Подолии // Палеонтол. сб. – 1967. – Вып. 2, № 4.
10. Ищенко Т.А. Позднесилурийская флора Подолии. – К.: Наук. думка, 1975.
11. Кудрин Л.Н. Стратиграфия, фации и экологический анализ фауны палеогеновых и неогеновых отложений Предкарпатья. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1966. – 174 с.
12. Лазаренко Є.К., Сребродольський Б.І. Мінералогія Поділля. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1969. – 346 с.
13. Никифорова О.И. Стратиграфия и брахиоподы силурийских отложений Подолии. – М.: Госгеолтехиздат, 1954.
14. Опорный разрез силура и нижнего девона Подолии. – Ленинград: Наука, 1972. – 262 с.
15. Пастернак С.І. Біостратиграфія крейдових відкладів Волино-Подільської плити. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 99 с.
16. Пастернак С.І., Гаврилишин В.І., Гинда В.А., Коцюбинський С.П., Сеньковський Ю.М. Стратиграфія і фауна крейдових відкладів заходу України (без Карпат). – К.: Наук. Думка, 1968. – 272 с.
17. Полянський Ю. Подільські етуди // Збірн. матем.-природн. лікарськ. секції НТШ. – Львів, 1929.
18. Природа Тернопільської області / За ред. К.І.Геренчука. – Львів: Вища школа, вид-во при Львів. ун-ті, 1979.
19. Свинко Й. Нарис про природу Тернопільської області: геологічне минуле, сучасний стан. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – С. 8-19.
20. Ситник О., Богуцький А.Б. Палеоліт Поділля: Великий Глибочок І. – Львів, 1998.
21. Хижняков А.В. Девонские отложения юго-западной окраины Русской платформы // Геология нефти и газа, 1957. – Вып. 9.
22. Цегельнюк П.Д. Стратиграфия и возраст силурийских и нижнедевонских отложений Приднестровья // Геол. журнал АН УССР. – 1969. – Т. 29.
23. Czarnocki J. Przewodnie rysy stratygrafji i. paleogeografji miocenu w poludniowej Polsce. - Pos. Nauk. PIG., 36/ - Warszawa, 1933.
24. Friedberg W. Proby stratygrafji miocenu Polski na podstawie faun miaczakow // Sprawozdanie z czynnosci i posiedzen // P.A.U. – Krakow, 1939. – № 1.
25. Kozlowski R. Les Brachiopodes gothlandiens de la Podolie Polonaise // Paleotologia Polonica. – Warszawa, 1929. – Т. I.
26. Nowak J. Miocen północnej krawędzi Karpat // Roczn. Pol. Tow. Geol., 1947. – Т. XVIII.
27. Teisseyre W. Paleomorfologia Podola // Sprawozd. Kom. fizjograficznej. – Krakow, Roczn. 19. – 1894.
28. Teisseyre W. Ogólne stosunki kształtowe i genetyczne wyżyny wsch.-galicyjskiej // Sprawozd. Kom. fizjograficznej. – Krakow, Roczn. 19. – 1894.
29. Teisseyre W. Atlas geologiczny Galicyi. Text do zeszytu osmego, Krakow, 1900.
30. Zych W. Old-red podolski // Prace Polskiego Instytutu Geologicznego. – Warszawa, 1927. – Т. 2.

Стаття надійшла 1.08.2008 р.

Рецензент І. Ковальчук

УДК 338+911.6:504.

Любов Янковська

ДОСЛІДЖЕННЯ СТІЙКОСТІ ГЕОСИСТЕМ (ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН)

У публікації в хронологічному аспекті проаналізовано підходи різних авторів до визначення поняття „стійкість геосистем”. Розглянуто трактування вченими форм та механізмів стійкості. Особлива увага приділена критеріям оцінювання даної властивості ландшафтів. Вказується на прикладне значення досліджень стійкості геосистем, зокрема для потреб екологічно орієнтованих видів районування.

Lyubov Yankovs'ka. The research of geosystem resistance (the history and the current development). The article chronologically analysis the approaches of different authors to the definition of geosystem resistance. It considers the interpretation of scientists of the forms and mechanisms of geosystem resistance. It pays special attention to the evaluation criteria of given landscape feature. It stresses upon the application of the geosystem resistance research (especially for the needs of ecologically aimed types of regionalization).

Стійкість геосистем до антропогенного навантаження – одна із головних їх властивостей, від якої значною мірою залежить екостан ландшафтів, зокрема ступінь їх перетворення господарською діяльністю, а також здатність тривалий час виконувати свою соціально-економічну функцію.

Незважаючи на те, що дослідженню потенціалу

стійкості геосистем приділяється багато уваги, на сьогодні залишається багато проблем теоретичного і методологічного характеру, які потребують свого вирішення.

Актуальність досліджень з цієї проблематики посилюється практичною необхідністю застосування оціненого потенціалу стійкості природних систем у

якості базового матеріалу для прогнозування змін у них, нормування антропогенних навантажень, раціоналізації природокористування, планування збалансованого еколого-соціально-економічного розвитку регіонів.

Метою дослідження є розгляд у хронологічному аспекті підходів різних вчених до трактування поняття „стійкості”, форм та механізмів стійкості, критеріїв та методів оцінювання цієї властивості ландшафтів.

Об’єктом статті є праці українських та зарубіжних науковців з проблем стійкості геосистем.

Стойкість, на думку більшості вчених, – це здатність геосистем активно зберігати свою структуру і характер функціонування у просторі та часі за впливу змінних умов зовнішнього середовища.

Перша публікація, присвячена саме проблемам стійкості, вийшла в 1937 році. Це була праця Е. Маркуса „Стан рівноваги в ландшафті” [6].

Проте активно ця властивість ландшафтів почала досліджуватись вченими лише починаючи з 70-х років ХХ століття. Наприклад, В. Сочава (1967) розглядав у своїх працях стійкість як здатність утримувати простір і відновлювати структуру геосистем після порушення (тобто як інертність та відновлюваність). Холдінг К. (1973) трактував стійкість як здатність повертатись після збурення до початкового стану (тобто лише як відновлюваність). Подібний зміст вкладав у це поняття й Печуркін Н.С. (1977), на думку якого стійкість – це здатність повертатися до початкового рівня функціонування після короточасних збурень. Натомість, за визначенням Дьяконова К.Н. (1974), стійкість – тотожна інертності (це постійність характеристик системи в часі) [8].

Отож, із самого початку досліджень помітні деякі відмінності у розумінні суті даного поняття, що відображаються, зокрема, у його визначеннях.

Одними із найгрунтовніших розробок з цієї проблематики на теренах України є праці Гродзинського М.Д. та Шищенка П.Г., які ще у 1977 р. запропонували механізм стійкості на основі теорії резервування складних систем, за якою стійкість забезпечується надлишковістю структурних елементів і функцій (при відмові одного чи декількох елементів їх функції виконуються тими, що залишились), а також перерозподілом функцій (збільшення одних елементів і зменшення інших у виконанні однієї чи декількох функцій) [6].

На сьогодні загально визначеними є тлумачення Гродзинським М.Д. (1993) форм стійкості природних систем, а саме *інертності* (здатності геосистем при дії на неї зовнішнього фактора зберігати свій стан в межах окресленої області протягом усього визначеного інтервалу часу), *відновлюваності* (здатності геосистеми повертатися до початкової області станів після виходу з неї) і *пластичності* (наявності в геосистемі декількох областей станів, знаходячись у яких вона має здатність до інертності та (або) відновлюваності, її здатність при дії зовнішнього фактора переходити з однієї такої області до іншої, зберігаючи за рахунок цього свої інваріантні ознаки впродовж визначеного інтервалу часу), враховуючи які, більшість сучасних вчених

формулюють свої визначення поняття „стійкості” [6].

Проте ще у 1980-90-х рр. ми спостерігаємо деякі розбіжності у трактуванні цього терміна. Виходячи з розуміння основних форм стійкості геосистем, запропоновані дефініції стійкості можна згрупувати таким чином:

1) визначення, в яких стійкість геосистем розглядається як інертність та відновлюваність: здатність протистояти збурюючим впливам та повертатись до початкового стану (Годрон, Форман Р., 1986) [6]; здатність зберігати структуру при впливі збурюючих факторів і повертатись в попередній стан після порушень (Ісаченко А., 1991) [10]; здатність геосистем не змінюватись під зовнішнім навантаженням і швидко відновлюватись після зняття навантаження (Шашкевич, 1984, Одум Ю., 1986) [6];

2) визначення, за якими стійкість тотожна інертності: здатність зберігати свою структуру і ланцюг станів, через які вона проходить, що залежить від внутрішніх властивостей геосистем (Мамай І., 1992) [14]; постійність характеристик системи в часі (Светлосанов В.А., 1986) [19];

3) визначення, за якими стійкість – це здатність до відновлення: здатність повертатись після збурення до початкового стану (Арманд О.Д., 1983, Пузаченко Ю.Г., 1983); здатність повертатися до вихідного стану після того чи іншого зовнішнього впливу – гомеостаз (Новосельцев В.І., 1983) [5];

4) визначення, в яких поєднуються три форми стійкості, – інертність, відновлюваність та пластичність: здатність зберігати структуру та характер функціонування в просторі та часі (Купріянова Т.П., 1983) [13]; здатність при дії зовнішнього фактора перебувати в задній області станів та повертатися до неї за рахунок інертності та відновлюваності, а також переходити завдяки пластичності з однієї локально стійкої області станів до іншої, не виходячи при цьому за рамки інваріанту протягом заданого інтервалу часу (Гродзинський М.Д., 1995) [6].

Як слушно зауважує у своїх працях Ісаченко А.Г. (1990), слід розрізняти стійкість природних систем і стійкість інтегральних природно-техногенних чи техногенних модифікованих систем. Якщо стійкість природних систем – це здатність зберігати набуті ними структуру та характер функціонування під дією зовнішніх чинників, то стійкість інтегральних природно-техногенних та техногенних систем – це властивість під дією зовнішнього впливу виконувати соціально-економічні функції ресурсо- і середовищевідтворення. Стойкість природних систем забезпечується механізмами, які вироблялись у процесі природної саморегуляції та розвитку. На відміну від природних, стійкість техногенних модифікованих систем досягається поєднанням процесів саморегуляції та управління. Критерії стійкості в обох випадках матимуть по суті протилежний характер [10].

Змінені геосистеми є менш стійкими, ніж первинні. Оскільки природні механізми саморегуляції в них порушені, вони не здатні до самостійного розвитку та існування без постійної підтримки з боку людини (до найменш стійких належать посіви монокультур) [2].

Розрізняють також природну стійкість та стійкість до різноманітних антропогенних впливів. Геосистеми, які є стійкішими в природних умовах, не обов'язково є стійкими до антропогенних впливів. Часто саме постійна природна мінливість структурних елементів геосистем є фактором і критерієм їх стійкості в цілому як в природних умовах зовнішнього середовища, так і при антропогенних впливах. Стійкість не означає абсолютної стабільності, непорушності, навпаки – це деяке коливання навколо деякого середнього стану, тобто рухома рівновага. Динаміка ландшафтів діалектично пов'язана з його стійкістю: саме зворотні динамічні зміни вказують на здатність ландшафтів повертатися до вихідного стану, тобто на його стійкість [10].

Як бачимо, дослідження стійкості геосистем особливо активізувалось у 90-х роках ХХ ст. Цій проблематиці присвячуються конференції, друкуються збірники праць (“Устойчивость геосистем”, Москва, 1983; “Факторы и механизмы устойчивости геосистем”, Москва, 1989 та інші).

У цей час особлива увага приділяється вивченню механізмів стійкості природних систем до зовнішніх впливів. Механізми стійкості – це сукупність процесів, перебудов та екологічних актів геосистем, спрямованих на забезпечення їх стійкості при зовнішніх впливах [6].

Арманд О.Д. (1983) виділив чотири групи механізмів стійкості:

1) механізми стабілізації стану (інерція, обмеження обміну з навколишнім середовищем, проточність; негативні, позитивні і конкурентні зворотні зв'язки);

2) механізми збереження типу функціонування (надійність, еластичність, розбігання по екологічних нішах і розбігання в географічному просторі);

3) механізми збереження структури (механізм включення резервних програм, тимчасового переходу в закритий стан, накопичення резервів, симбіоз, адаптаційна еволюція);

4) механізми збереження траскторії руху [1].

Тишков А.А. (1989), досліджуючи фітогенні механізми стійкості, виділяє такі з них:

1) на організаційному рівні: механізми адаптації, норми реакції на зовнішні впливи і т.д.;

2) на популяційному рівні: механізми регуляції чисельності і статеві-вікової структури;

3) на консортивному і біоценотичному: симбіоз, мутуази, збалансованість біологічного колообігу, потоків енергії, асоційованість видів, гомеостаз в трофофункціональних системах [22].

Запропоновані також гетеротрофні механізми стійкості (Злотін Р.І., 1987) [9]; на основі принципу Ле-Шательє (Тарко А.М., Удалкіна М.В., 1989) [21]; на основі принципу зворотного зв'язку (Новосельцев В.І., 1978, Арманд О.Д., 1988) та ін. Проте, як зауважує Гродзинський М.Д., ці підходи виявились або занадто загальними, або надмірно абстрагованими від ландшафтної реальності, що ускладнює можливість вирішення на їх основі конкретно-практичних завдань аналізу стійкості геосистем [6].

Ісаченко А.Г. (1991) вказує на неоднозначність

і навіть суперечливість ролі окремих компонентів, процесів чи властивостей у механізмі стійкості природних систем, зауважуючи, що, наприклад, критерії стійкості до хімічних і механічних впливів в значній мірі виключають один одного [10].

Покровський С.Г. (2001), виходячи з механізмів стійкості, що пов'язані з фундаментальними природними законами, виділяє три види стійкості:

- фізична стійкість, що визначається зовнішнім потоком енергії, що підходить до геосистеми. Постійність коливання його характеристик в часі й забезпечує стійкість;

- хімічна стійкість залежить від спрямованості, рівня і швидкості перетворення речовини, що створює матеріальний світ. Рівновага підтримується завдяки постійному коливанню в часі хімічних параметрів повітря, води, живих організмів, а також стабільності та постійності „хімічного обміну” між компонентами ландшафту;

- біологічна стійкість, що стосується популяцій в цілому, а не окремих особин, що не володіють стійкістю [18].

М.А. Глазовська (1989), Дж. Фортеस्क'ю (1985), В.П. Солнцева (1982) виділяють такі головні механізми та фактори, що сприяють самоочищенню геосистеми:

- самоочищення завдяки винесенню забруднень з поверхневим стоком (відбувається за умов значного нахилу поверхні, високого ерозійного розчленування території, часті повторюваності інтенсивних опадів, незадернованості та малої водопроникності ґрунту);

- самоочищення геосистем завдяки фільтраційним водам (можливе за умов високої водопроникності ґрунтів і підґрунтя, відсутності випаровувального та механічного ландшафтно-геохімічних бар'єрів; малого кореневого живлення рослин);

- самоочищення вітропотоком (при частій повторюваності дефляційно небезпечних вітрів, наявності ландшафтно-геохімічних бар'єрів на поверхні ґрунту (механічного, випаровувального), сприятливий рельєф (навітряні схили, вузькі вододільні рівнини), малій протиерозійній стійкості ґрунту;

- винесення забруднюючих речовин з рослинною продукцією, зокрема щорічним збором врожаю;

- внаслідок зв'язування токсичних сполук у важкодоступні форми або їх розпаду [3].

Проблемним залишається таке важливе питання як оцінювання стійкості геосистем: методи, критерії, підходи.

Як зазначав Ісаченко А.Г. (1990), навряд чи можна знайти єдиний показник „інтегральної” стійкості геосистем до техногенного навантаження, однак можна вказати деякі найбільш загальні критерії, що мають силу в більшості випадків [10].

Одним із найпоширеніших і найпростіших методів є бальний, що часто застосовується науковцями.

Наприклад, Слісаренко В.К. (1990) пропонує визначати ступінь стійкості основних компонентів природного середовища (повітря, води, ґрунтового і

рослинного покриву) до антропогенних впливів за допомогою системи умовних балів, що фіксують стан тих чи інших природних комплексів. Наприклад, низько стійкі до забруднення території, як правило, характеризуються малопотужним ґрунтовим покривом, що часто відкриває материнську породу, рідкою трав'яною і деревною рослинністю, горбистою поверхнею, що сприяє розвитку ерозійних процесів, негустою річковою сіткою чи її відсутністю. Такі території Слісаренко В.К. оцінює одним балом. Стійкі до порушень території, що відрізняються густим рослинним покривом, достатнім водним забезпеченням, рівнинним рельєфом, сприятливими метеорологічними умовами – трьома балами. Проміжний стан займають території, що оцінюються двома балами [20].

Проте такі вчені як Армад О.Д., Гродзинський М.Д., Ісаченко А.Г., Шищенко П.Г. наголошують на недоліках „суб'єктивних” методів оцінювання, оскільки отримані таким способом оцінки мають поверхнєве теоретичне обґрунтування і лише дезорієнтують проєктувальників, можуть привести їх до хибних рішень [6].

Часто застосовуються методи оцінювання стійкості за оцінкою деяких інших властивостей геосистем, пов'язаних зі стійкістю (складність, різноманітність структури геосистеми, сила зв'язків між її елементами, продуктивність та ін.); важливу групу методів становлять математичні. Проте всі вони мають ряд недоліків. Тому все більше уваги звертають на методи оцінювання стійкості геосистем, що ґрунтуються на теорії ймовірності, надійності, графів, інформації катастроф та деяких інших.

Цікавими є розробки Гродзинського М.Д. і Шищенко П.Г., які запропонували застосовувати для аналізу стійкості геосистем елементи концептуального та математичного апарату теорії надійності („надійність” – здатність природних систем зберігати свої якості та виконувати функції у заданих межах впродовж визначеного проміжку часу). Для оцінювання стійкості геосистем, що реалізується в різних її формах, вчені використали комплекс показників стійкості, що ґрунтуються на понятті відмови (введене в ландшафтну екологію з математичної теорії надійності М.Д. Гродзинським в 1983 р. – це подія виходу геосистеми з області, нормальних або допустимих станів) [6].

Виконуючи кількісну оцінку стійкості ландшафтних місцевостей, Шищенко П.Г. (1999) основну увагу приділив таким показникам: залісненість і залуженість ПТК (в %), розораність (в %), середній кут нахилу поверхні (в градусах), сума опадів в ерозійно небезпечний період (IV-X місяці, мм), кількість днів зі швидкістю вітру понад 15 м/с в дефляційно небезпечний період (IV-X місяці), глибина обробітку ґрунту (см), опір ґрунту при розорюванні (кг/см²). Абсолютні значення факторів для всіх виділів визначалися шляхом послідовного накладання контурної основи ландшафтної карти на карти відповідних факторів. Наприклад, лісистість, розораність, залуженість (в %) кожного виділу визначались за картою земельних угідь з корекцією по даних земельного фонду і т.д. [23].

Барановський В.А. (2001) пропонує диференційований підхід до визначення потенціалу стійкості геосистем до антропогенного навантаження на основі

з'ясування потенціалу стійкості окремих компонентів природи: метеорологічного потенціалу стійкості атмосфери, потенціалу стійкості поверхневих вод, ґрунтів та біоти, використовуючи при цьому комплекс оціночних показників [2].

На сучасному етапі активно розробляються критерії та підходи до оцінювання стійкості окремих компонентів навколишнього природного середовища.

Так, при аналізі інженерно-геоморфологічних умов території важливе значення має оцінка потенціалу стійкості рельєфу до антропогенного навантаження. Островерх Г.Б. (1997) вважає, що стійкість геоморфосистем залежить від особливостей їх структури, внутрішніх зв'язків і залежностей між елементами геоморфосистем, механізмів взаємодії [17].

Велика увага приділяється дослідженням стійкості русел річок та руслових процесів. В Україні цією проблемою займаються Ковальчук І.П., Лисагор С.М., Ободовський О.Г., Цайц Є.С. та ін.

Стійкість річкових русел найчастіше оцінюється числом В.М. Лохтіна як співвідношення середнього діаметру руслових наносів (в мм) і кілометричного падіння річки (м/км), а також за коефіцієнтом стабільності М.І. Маккавєєва (співвідношення середніх руслових наносів та добутку ширини та нахилу русла) [16].

Оцінюванню стійкості ґрунтів присвячували свої праці Глазовська М.А., Кочуров Б.І., Наливайко Л.Т., Ющенко Я.І. та ін.

Наприклад, Ющенко Я.І. (1997) вважає самоочисний потенціал ґрунтів головним показником здатності ландшафтів до очищення на локальному рівні. Головними факторами самоочищення вчений називає положення ландшафтів на елементах рельєфу, тип водного режиму, що значною мірою визначають інтенсивність виносу речовин за межі даного ландшафту; окислювально-відновлювальні умови, кислотність ґрунту, вміст гумусу, ємність катіонного обміну, вміст мулистий фракції, що визначають процеси розкладу, детоксикації та утилізації забруднюючих речовин в самому ландшафті [25].

Наливайко Л. (1998) вперше запропонувала поняття „ґрунтово-екологічна стійкість природних систем”, що характеризує роль ґрунту у здатності природних систем в цілому протистояти негативним змінам. Стійкими, в результаті, виявляються такі системи, в яких ґрунти здатні перешкодити змінам інших природних компонентів, вбираючи та закріплюючи шкідливі речовини, при цьому максимально зберігаючи свої природні властивості завдяки внутрішньому потенціалу, зумовленому певними генетичними властивостями. Ґрунтова екологічна стійкість природних систем прямо пропорційна сорбції та обернено пропорційна фільтрації. На цій основі автором запропонований спосіб розрахунку стійкості як співвідношення показника сорбційної ємності та коефіцієнта фільтрації: із збільшенням вмісту мулистий фракції у складі модельної суміші підвищується ємність її вбирання, а отже зростає коефіцієнт стійкості. До основних показників ґрунтово-екологічної стійкості ландшафтів Наливайко Л. відносить потужність гумусового горизонту (см), вміст гумусу (%), кислотність, гранулометричний склад (за вмістом фізичної глини, %), ступінь насиченості обмінними

основами (%) [15].

Кіпчач Ф.Я. та Кукурудза С.І. (2002) пропонують визначати коефіцієнт стійкості земельних угідь як співвідношення загальної площі екологічно стабільних земельних угідь (багаторічні насадження, пасовища, сіножаті, чагарники, лісосмуги, ліси, болота) та площі екологічно дестабілізуючих земельних угідь (рілля) у межах дослідних ділянок із врахуванням орографічних умов та ландшафтної структури території [12].

Слід зауважити, що дану властивість – потенціал стійкості геосистем до антропогенного навантаження – багато авторів (Молочко А.М., Пархоменко Г.О., Руденко Л. Г. та інші (1991), Малева В.І., (1993), Дудник І.М., Карпенко Н.М. (1999), Янковська Л.В. (2004), Олішевська Ю.А., (2005), розглядають як один із основних критеріїв

екологічно орієнтованих видів районування. Виходячи з потреби створення схем районування для дослідження особливостей територіальної диференціації проблем взаємодії суспільства і природи, необхідність якнайдетальнішого вивчення механізмів стійкості геосистем та розробки оціночних методик стає дедалі актуальнішою.

Загалом питання стійкості геосистем вивчене недостатньо. Особливо важливою є проблема критеріїв та методів оцінки стійкості природних систем, не до кінця розв'язані проблеми термінологічного апарату.

Детальне вивчення та визначення потенціалу стійкості геосистем дозволило б вирішити питання нормування антропогенних навантажень на природні системи, раціоналізації природокористування, ландшафтно-екологічної оптимізації територій.

Література

1. Арманд А.Д. Саморегуляция и саморегулирование географических систем. – М.: Наука, 1988. – 261 с.
2. Барановський В.А. Екологічна географія і екологічна картографія. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 252 с.
3. Глазовская М.А. Ландшафтно-геохимические системы и их устойчивость к техногенезу // Биогеохимические циклы в биосфере. – М.: Наука, 1976. – С. 99-118.
4. Гродзинский М.Д. Оценка устойчивости геосистем методами теории надежности // Факторы и механизмы устойчивости геосистем. – М., 1989. – С. 157-163.
5. Гродзинский М.Д. Устойчивость геосистем: теоретический подход к анализу и методы количественной оценки // Известия АН СССР. Серия географическая. – 1987. – № 6. – С. 5-15.
6. Гродзинський М.Д. Стійкість геосистем до антропогенних навантажень. – К.: Ліцей, 1995. – 233 с.
7. Давыдова Н.В., Волкова В.Г. Определение допустимых нагрузок на геосистемы и оценка их устойчивости в интенсивно осваиваемых районах (на примере территории КАТЭКа) // Факторы и механизмы устойчивости геосистем. – М., 1989. – С. 172-180.
8. Дьяконов К.Н. Пространственно-временная изменчивость показателей геосистем и ее учет при прогнозировании // Методология и методы географического прогнозирования. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1983. – С. 83-91.
9. Злотин Р.И. Экологические проблемы биоты и устойчивость геосистем // Известия АН СССР. Серия: География. – 1987. – № 6. – С. 74-77.
10. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. – М.: Высшая школа, 1991. – 385 с.
11. Кочуров Б.И. Оценка устойчивости почв к загрязнению // География и природные ресурсы. – 1993. – № 4. – С. 55-60.
12. Кіпчач Ф., Кукурудза С. Метризація екологічного стану земельних ресурсів лісостепових ландшафтів: Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 119 с.
13. Куприянова Т.П. Обзор представлений об устойчивости физико-географических систем // Устойчивость геосистем. – М.: Наука, 1983. – С. 7-13.
14. Мамай И.И. Устойчивость природных территориальных комплексов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. География. – 1993. – № 4. – С. 3-10.
15. Наливайко Л.Т. Роль ґрунтових та антропогенних факторів у формуванні екологічної ситуації Волині: обґрунтування методики та картографо-аналітична оцінка. – Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.11 / Інститут географії НАН України. – К., 1998. – 19 с.
16. Ободовський О.Г. Гідролого-екологічна оцінка руслових процесів (на прикладі річок України). – К.: Ніка-Центр, 2001. – 274 с.
17. Островерх Г.Б. До питання стійкості геоморфосистем урбанізованих територій // Український географічний журнал. – 1997. – № 1. – С. 23-28.
18. Покровский С.Г. Состояние геосистем и устойчивость регионального развития // Вестник Московского университета. – Серия 5: География. – 2001. – № 5. – С. 12-25.
19. Светлосанов В.А. О стабильности и упругости экосистем // Вестн. Моск. ун-та. Сер. V: География. – 1976. – № 4. – С. 89-94.
20. Слюсаренко В.К. Эколого-экономическое районирование. – К.: Наукова думка, 1990. – 112 с.
21. Тарко А.М., Удалкина М.В. Принцип Ле-Шателье в экологии // Факторы и механизмы устойчивости геосистем. – М., 1989. – С. 233-242.
22. Тишков А.А. Фитогенные механизмы устойчивости наземных геосистем // Факторы и механизмы устойчивости геосистем. – М., 1989. – С. 93-103.
23. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании: Монография. – К.: Фитосоциоцентр, 1999. – 284 с.
24. Шищенко П.Г., Гродзинський М.Д. О применении теории надежности к изучению устойчивости геосистем // Физическая география и геоморфология. – 1977. – Вып. 22. – С. 39-46.

25. Ющенко Я.І. Методичні підходи до якісної оцінки самоочищення ландшафтів від забруднюючих речовин // Український географічний журнал. – 1997. – № 2. – С. 30-35.
26. Янковська Л.В. Еколого-географічне районування обласного регіону (на матеріалах Тернопільської області): Автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.11 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2004. – 20 с.

Стаття надійшла 27.09.2008 р.

Рецензент І. Ковальчук

УДК 551.4 (477)

Надія Козак

ІСТОРІЯ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті охарактеризовані основні етапи історії геолого-геоморфологічних досліджень Закарпаття, зокрема: перший – австрійський, який охоплює історичний період від початку 19 ст. до 80-х рр. 19 ст.; другий – угорський (1887-1919); третій – чеський (1919-1939 рр.); четвертий – радянський (1945-1991 рр.); п'ятий – український (кінець XX – початок XXI століття).

Nadiya Kozak. A history of geological and geomorphological research in the Transcarpathian region. *In this article the basic periods of history of geologic and geomorphologic research in the Zakarpattia region are characterized : first – the Austrian, which spans the historical period from the beginning of the XIX century to the 1880s; second – the Hungarian (from 1887 to 1919); third – the Czech (from 1919 to 1939); fourth – the Soviet (from 1945 to 1991); and fifth – the Ukrainian (from the end of the XX century to beginning of XXI century).*

Актуальність теми. У сучасних умовах, коли загострюється сировинна проблема, зростає вплив антропогенного фактора на розвиток геоморфологічних процесів, важливим питанням є геолого-геоморфологічне дослідження території. Новітні дослідження повинні проводитись опираючись на ґрунтовну базу. Такою основою для геолого-геоморфологічних досліджень сьогодення є матеріали попередніх років. Саме тому актуальним завданням сучасності є глибокий аналіз наукової спадщини відомих вчених-геоморфологів, геологів та фахівців інших галузей природничої географії, які працювали на території Закарпаття.

Останніми роками основна увага звертається на вивчення негативних геоморфологічних процесів, розробку концепції сталого розвитку регіону тощо.

Головною метою статті є аналіз наукових праць, присвячених геолого-геоморфологічним дослідженням Закарпаття загалом і Чоп-Мукачівської алювіально-пластової рівнини зокрема, виділення етапів їх вивчення, окреслення сучасних та перспективних напрямів дослідження території.

Предмет дослідження — історія геолого-геоморфологічних досліджень Закарпатської області, оцінка рівня та окреслення перспективи їх вивчення найближчими роками.

Огляд попередніх публікацій. Відомості про геологічну будову регіону знаходимо в працях дослідників XIX ст. – Сташца (1805), К.М. Пауля і Титце (1887), М.Н. Клапрота (1807), Л. Кордье (1820), І. Грима (1937), Ф. Циппе (1852), К. Зіпсера (1817). У XX ст. дослідженням цієї території займалися такі відомі вчені, як С. Рудницький (1926), П.М. Цись (1962, 1965), Г.І. Раскатов (1948, 1957), О.І. Спиридонов (1952), Т.Ю. Піотровська (1961), І.Д. Гофштейн

(1964), О.М. Адаменко (1987, 2000, 2002), Г.Д. Гродецька (1987), Б.П. Висоцький (1961). На сучасному етапі вивчення цього регіону займаються спеціальні геологічні експедиції, наукові співробітники вищих навчальних закладів.

Історія розвитку і формування території нерозривно пов'язана з історією розвитку Українських Карпат. Тому дослідження території Чоп-Мукачівської алювіально-пластової рівнини проводились у контексті вивчення природи Закарпатської області.

Територія Закарпаття, як відомо з історії, впродовж XVIII-XX ст. не раз переходила з-під влади однієї держави до іншої. Тому в історії дослідження природи цієї території можна виділити кілька періодів, які умовно співпадають з пануванням тієї чи іншої держави. Так, К.І. Геренчук в історії дослідження Закарпаття пропонує виділяти три великі періоди: австро-угорський, чехословацький і радянський [8], а Є.М. Тітов два періоди – з початку 18 ст. до 1945 р і радянський з 1945 р [6]. Зі свого боку Г.П. Алферєв (1948) в історії геологічної вивченості Закарпаття виділяє п'ять етапів: австрійський (1815-1870), перший угорський (1870-1914), чеський (1915-1939), другий угорський (1939-1945) і радянський з 1945 р. [2]. Подібну періодизацію зустрічаємо в О.М. Адаменка, який в історії вивчення геоморфології і палеогеографії Закарпаття виділив шість періодів: австрійський (1805 -1887 рр.), перший угорський (1887-1914), чеський (1914-1939), другий угорський (1939-1945), радянський (1945-1991) і український (з 1991 р.) [1].

Отже, узагальнивши все вище вказане, в історії геолого-геоморфологічного вивчення території можна

виділити п'ять періодів: австрійський, угорський, чеський, радянський і сучасний (український).

Більшість геологічних робіт до 1918 р. мали загальний характер, спеціальних геоморфологічних досліджень не проводилось. На сьогоднішній день всі роботи цього періоду становлять лише історичний інтерес [7].

Однією з перших робіт австрійського періоду була стаття польського вченого С. Сташица (Staszic, 1805) з систематичним викладом досліджень геологічної будови та корисних копалин західних областей України. Четвертинні відклади згадувались на початку XIX століття і в інших працях австрійських геологів, які мають екскурсійний характер з дуже бідними геологічними даними. Деякі геологічні дані наводяться в більш пізніх роботах Й. Бонковського (Bonkowski, 1881), К.М. Пауля і Е. Титце (Paul, Tietze, 1887) та ін. В австрійський період були здійснені спроби розробити стратиграфічну схему Закарпаття, складені перші геологічні карти. Відомості про тектонічну будову регіону на даному етапі вивчення території були дуже примітивними [2].

Чеський період (1919-1939 рр.) характеризується більшою детальністю робіт і спрямованістю досліджень на вирішення конкретних завдань. У цей час проводиться регіональна зйомка, тематичні дослідження, вивчення корисних копалин. На цьому етапі С. Рудницьким і Д. Андрусовим проводились загальні рекогносцировні роботи з вивчення рельєфу.

Чеський період щодо геологічного вивчення регіону був більш плідним, аніж попередні. Геологи В. Уліч, М. Лимановський, Д. Андрусів приділяли багато уваги геологічній будові Закарпаття. Значну роботу провів В. Зауер, який детально описав тераси майже всіх річкових долин від Тиси до Апшиці і Ужа, але провести стратифікацію не зміг.

Впродовж угорського періоду (1939–1943 рр.) геологічні роботи були спрямовані, в основному, на вивчення родовищ корисних копалин. У деяких загальних геологічних роботах подаються описи четвертинних і пліоценових відкладів (Кульгай, 1940) [2].

У період з 1939 до 1943 року дослідження на території Закарпаття були зумовлені військовими потребами та носили прикладний характер.

Отже, всі геологічні дослідження, які епізодично проводились австрійськими, угорськими, чеськими і румунськими геологами, мали вузьке призначення і зводились, в основному, до описових мінералого-петрографічних робіт. До таких належать опубліковані праці з мінералогії берегівських алунітів М.Н. Клапрота (1807), Л. Кордье (1820), І. Грима (1937), Ф. Циппе (1852), К. Зіпсера (1817). Найбільш повними для свого часу роботами були: дослідження Ф. Ріхтгофена (опубліковані в 1858, 1859 роках), який достовірно встановив міоценовий вік берегівських вулканічних утворень, проте помилково відніс їх до трахітів; роботи С. Рудницького (опубліковані в 1925, 1927 роках), що вперше підкреслив геологічну зумовленість Берегівських і Косіно-Беганських гір серед Закарпатської низовини як ліпаритових куполів та помилково відніс до них, базуючись лише на геоморфологічних дослідженнях, всі вулканічні

утворення горбогір'я; робота Ю. Кулгая (1936), що дав перший детальний опис вулканічних порід і їх різновидів, які він помилково прийняв за ліпарити.

Грунтовніші пошуково-розвідувальні роботи в районі не проводились. З корисних копалин, крім алунітів, баритів, золота, були відомі і добувались лише будівельні матеріали [6].

Отже, в період, що охоплює проміжок часу з початку XVIII ст. до 1945 року, дослідження проводились на невеликих, порівняно оголених, доступних для вивчення з поверхні ділянках – Берегівському і Косіно-Беганському горбогір'ях. Значення вони мали лише для розвідки алунітів і каолінів, видобуток яких розпочався з XVII ст. і продовжувався до 1943 р.

Не зважаючи на значну кількість літературних даних (більше 200 публікацій) з геології Західної України, геологічна будова Закарпатської області до початку радянського періоду залишалась мало вивченою. З цього часу починається детальна геологічна зйомка і тематичні дослідження.

Свої перші роботи радянські вчені присвятили підсумкам досліджень, що проводились у попередні періоди з їх доповненням власними спостереженнями. Серед цих робіт слід відзначити колективні монографії М.А. Біховева, В.А. Анучіна, А.І. Спіридонова, К.І. Геренчука та ін.

На цьому етапі розгортаються великі експедиційні роботи, спрямовані на дослідження геологічної будови Закарпаття. В результаті сформувалися нові погляди на стратиграфію і тектоніку, геологічну будову та історію розвитку Карпат і прилеглих територій. Серед дослідників слід назвати В.Г. Бондарчука, О.С. В'ялова, В.С. Бурова, М.М. Жукова, Г.І. Раскатова [1].

Радянський період, передусім, відрізняється від попередніх етапів проведенням детальних геолого-розвідувальних робіт з застосуванням технічних методів і різноманітних геодезичних робіт. Прогресує пізнання основних геолого-структурних особливостей району, результати вивчення яких знаходять своє відображення в звітах і працях співробітників науково-дослідних організацій [5].

Більш детальному вивченню території Закарпаття на цьому етапі сприяли також тісні ділові контакти, що встановились між геологами країн-учасниць Карпато-Балканської геологічної асоціації, і, зокрема, робота зі складання загальної тектонічної карти Карпато-Балканської гірської країни, яка проводилася в рамках цієї асоціації. Широкий обмін думок між геологами різних країн і здійснення спільних геологічних досліджень дозволили вирішити багато неоднозначних, дискусійних питань [4].

Свого часу, залежно від прикладних і загально геологічних результатів робіт, радянський період Є. М. Тітов пропонував поділити на три етапи.

На першому етапі (1946-1953 рр.) пошуково-розвідувальні і тематичні дослідження зосереджувались в межах Косіно-Беганського і Берегівського горбогір'їв. З 1947 року роботи в цьому районі проводяться Закарпатською (Берегівською) ГЕ. Завдання дослідження полягали в оцінці родовищ алунітів і каолінів, а також оцінці родовищ поліметалевих руд. Оцінку берегівських алунітів і каолінів провів М.П. Єрмаков (1947). В результаті

проведених робіт складено схематичну карту Берегівського горбогір'я масштабу 1 : 25 000.

Одночасно з пошуково-розвідувальними роботами на Берегівському горбогір'ї, співробітниками Львівського університету проводились тематичні дослідження (петрографічні і мінералогічні). З опублікованих робіт цього етапу потрібно виокремити статтю В.І. Славіна (1946), який вперше вказав на структурну відособленість Косіно-Беганського і Берегівського горбогір'їв в якості фрагмента горстового кільця, що відокремлює Угорський серединний масив від Закарпатської внутрішньої западини. На думку О.О. Богданова (1949), Берегівський район належить до зони великого розлому, який відмежовує зовнішні міоценові западини Закарпаття від внутрішньої пліоценової Угорської западини [6].

Паралельно з геологічними дослідженнями, проводилося і геоморфологічне вивчення Закарпаття. Багато уваги приділялось проблемі взаємозв'язку геоструктур та рельєфу, закономірностям руху тектонічних структур, сучасній орографії Карпат, що знайшло відображення в роботах Г.П. Алферєва (1948), К.І. Геренчука (1950), П.М. Цися (1951, 1954, 1956) та ін. [2].

Початок геоморфологічних досліджень поклали праці Г.П. Алферєва (1948), М.П. Єрмакова (1948), О.І. Спиридонова (1952), П.М. Цися (1957), які вказали на основні риси будови рельєфу Закарпаття та основні етапи його розвитку.

Перші геолого-геоморфологічні роботи радянського періоду були проведені експедицією Четвертого геологічного управління. Як наслідок цих робіт були складені геоморфологічні карти і карти четвертинних відкладів в масштабі 1:200000 для чотирьох листів, у звітах наведені описи великих геоморфологічних районів. Досить детально описано будову річкових долин. Усі дослідники вказують на збільшення відносних висот терас вгору за течією і виділяють у вододільних частинах два денудаційні рівні. У звіті Владимирського (1947) по районі Чоп-Мукачівської западини виділяється шість терас в передгір'ях Вигорлат-Гутинської гряди.

Результатом досліджень Г.І. Раскатова і М.М. Жукова стало створення геоморфологічної карти і карти четвертинних відкладів масштабу 1 : 500 000. На схемі геоморфологічного районування в межах Закарпаття Г.І. Раскатов виділяє чотири великих геоморфологічних райони: Закарпатська низовина, район ерозійного рельєфу вулканічних гір, район внутрішньої системи пліоценових алювіальних долин і район структурно – денудаційного рельєфу внутрішніх Карпат з підрайонами [4].

М.П. Єрмаков (1947, 1948) провів загальне геоморфологічне районування Закарпаття і описав ряд внутрішньодолінних терас на р. Тисі з наведенням відносних відміток та ерозійних рівнів [2].

На цьому етапі досліджень післявоєнного періоду в різний час було запропоновано кілька схем тектонічного районування Українських Карпат і суміжних з ними областей. Серед них спочатку найбільш відомими стали схеми О.О. Богданова (1949), О.С. Вялова (1949, 1954) і М.Р. Ладженського

(1955). Трохи пізніше з'явилась тектонічна схема В.В. Глушка, Я.О. Кульчицького, В.М. Утробіна, А.В. Хижакова, опублікована в 1958 році, а потім схеми Я.О. Кульчицького (1958), В.В. Глушка (1959).

У 1949 році О.С. Вялов на основі аналізу та узагальнення матеріалів польських і чеських геологів, а також власних спостережень запропонував свою схему районування Карпат, а в 1954 р. розробив навіть детальнішу схему структурного поділу західних областей України [4].

На другому етапі (1954–1958) пошукові роботи (пошук нафти, газу, бурого вугілля) в районі були зосереджені переважно в його північній частині.

В результаті цих робіт отримано значний фактичний матеріал, на основі якого сформовано перші цілісні уявлення про геологію цієї території. Передусім це стосується стратиграфії (роботи І.В. Венгліньського, Г.Н. Гришкевич, В.М. Утробіна, В.Г. Шеремети та ін.) [5].

Третій етап післявоєнного періоду вивчення району (починаючи з 1959 р.) характеризується обширними пошуковими роботами на різні види корисних копалин в основному в районі Косіно-Беганського і Берегівського горбогір'їв і прилеглих до них територій. В ході досліджень отримано багато нових даних, що стосуються геолого-структурних особливостей району. Дискусійним залишалось питання про тектонічну позицію району Косіно-Беганського і Берегівського горбогір'їв і прилеглих територій, оскільки не було структурно-тектонічного районування і даних про внутрішню будову окремих структурних елементів.

Значний внесок у вивчення закономірностей розвитку рельєфу внесли праці І.Д. Гофштейна (1963), П.М. Цися (1961), М.С. Демедюка та ін. Однією із значних геоморфологічних робіт, що стосується території Карпат, є докторська дисертація П.М. Цися "Геоморфология Советских Карпат". Автором розроблено схему геоморфологічного районування Карпат. В основу районування покладений морфогенетичний і територіальний принципи. Вся територія Карпатського регіону ділиться на п'ять геоморфологічних областей. Окремо виділені геоморфологічні райони Закарпаття [7].

Значний обсяг робіт на території Закарпаття проводився Т.Ю. Піотровською (1960, 1964). Їх метою було встановлення взаємозв'язку неотектоніки і рельєфу, а також тектоніки з утворенням рудного оруднення. За даними Т.Ю. Піотровської, в межах річкових долин Закарпаття можна виділити до семи ерозійно-аккумулятивних і ерозійних терас з висотами від 3-4 до 200-220 м, причому не в усіх річкових долинах висоти терас співпадають.

У роботі В.М. Зайцевої і Т.Ю. Піотровської (1966) відображені етапи неотектонічного розвитку Закарпатського прогину. За даними цих досліджень верхньопліоценові і антропогенові відклади утворились на третьому етапі тектонічного розвитку Закарпатського прогину [2].

У 70-х роках продовжувалися дослідження нафтогазоносності Залужької структури та інших частин області. Проводиться вивчення вулканічних утворень Закарпаття (Б.В. Мерліч, С.М. Спітковська,

Л.Г. Данилович та ін.). З 1974 р. також ведуться пошукові роботи, спрямовані на золоті копалини в межах Вигорлат-Гутинського пасма [6].

Неотектонічні дослідження І.Д. Гофштейна (1964) і А.В. Кожевникова (1965) були продовжені Ю.М. Швидким (1968), О.М. Адаменком, Р.С. Адаменко, Г.Д. Гродецькою, Г.М. Афанасьєвим та ін. (1977, 1979, 1981, 1987) [1].

У цей період вивчається спектр, поширення та інтенсивність розвитку сучасних геоморфологічних процесів у басейнах різнопорядкових річок, проводяться стаціонарні дослідження ерозійних та інших денудаційних процесів (Шушняк, 1988, 1989; Чверенко, 1991; Хомин, 1984, 1986) [3].

Сучасний (український) етап вивчення території Закарпаття розпочався у 1991 р і триває до сьогоднішнього часу.

На Закарпатті продовжувалось вивчення листів геологічної карти масштабу 1 : 200 000, пошуки і розвідка корисних копалин, окремі тематичні дослідження з геоморфології і палеогеографії. Характерним для цього періоду було розчленування великих геологічних експедицій на окремі приватні геологічні фірми, які діють тут і зараз [1].

На території Закарпатської області перші системні дослідження басейнових систем проводили Я.Б. Хомин (1991, 1992), Л.Ф. Дубіс (1988, 1995), І.П. Ковальчук (1993, 1994, 1995, 2000). Ними

проаналізовано структурну організацію басейнових систем за різними класифікаційними схемами

На сучасному етапі проводяться масштабні еколого-геоморфологічні дослідження території Закарпаття. Початок цим дослідженням поклали фундаментальні праці з екологічної геоморфології, а саме роботи І.П. Ковальчука (1997), В.В. Стецюка (1998), О.М. Адаменка, Г.І. Рудька, І.П. Ковальчука (2000), Б.В. Кіндюка (2002, 2003), М.І. Кирилюка (2001), В.І. Вишневецького (2002) та інших вчених [3].

Висновки. У геолого-геоморфологічних дослідженнях Закарпаття і, зокрема, Чоп-Мукачівської алювіально-пластової рівнини доцільно виділити п'ять етапів: австрійський, угорський, чеський, радянський і сучасний (український).

На кожному з етапів досліджень об'єктом аналізу виступали як геологічні так геолого-геоморфологічні особливості регіону. При цьому змінювались мета, предмет, завдання та методи досліджень. На сучасному етапі помітно зросло значення екологічного компонента в геоморфологічних дослідженнях.

У зв'язку з посиленням в кінці ХХ на початку ХХІ століть ролі антропогенних факторів, які зумовлюють трансформацію рельєфу території, впливають на розвиток сучасних геоморфологічних процесів на території Закарпаття, їхньому вивченню необхідно надати більше уваги.

Література

1. Адаменко О.М. Проблеми геоморфології і палеогеографії Закарпаття // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат. – Львів. – С. 19-26.
2. Адаменко О.М., Гродецькая Г.Д. Антропоген Закарпаття. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 147 с.
3. Габчак Н.Ф. Історія еколого-геоморфологічних досліджень річкових систем Закарпатської області // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. - Випуск 2 (10). – С. 72-75.
4. Доленко Г.Н. Разломная тектоника Предкарпатского и Закарпатского прогибов и ее влияния на распределение залежей нефти и газа. – К.: Наукова думка, 1976. – 126 с.
5. Отчет о геологической съемке м-в 1 : 50 000 и 1 : 25 000 и гидрогеологической съемки м-ба 1 : 50 000 в Береговском рудном районе Закарпаття на территории листов М-34-141-Б, М-34-142-А, Б, В, Г и L-34-10Б. № 440. – Берегово, 1971.
6. Отчет по доизучености геологического строения в м-бе 1 : 50 000 территории листов М-34-129-В,Г, М-34-130-В, Г, выполненного Мукачевской ГСП и Закарпатской геофизической партией в 1972-75 гг. № 781. – Берегово, 1975.
7. Пиотровская Т.Ю. Особенности неотектонических движений Закарпаття и их связь с ртутным оруднением. Отчет за 1964 г. – Фонди ЗГРЕ.
8. Природа Закарпатської області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1981. – 156 с.

Стаття надійшла 11.08.2008 р.

Науковий керівник Я. Хомин; рецензент І. Ковальчук

УДК 556.537

Юрій Ющенко, Ольга Паланичко

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ПОТІК-РУСЛО ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ КАТАСТРОФІЧНИХ ПАВОДКІВ

Дана стаття присвячена аналізу закономірності функціонування системи потік-русло під час проходження катастрофічного паводка. Авторами проведено ряд експедиційних досліджень на річках Передкарпаття після паводка 25-27 липня 2008 року. Наведено цікаві приклади деформації та переформування русел, спрямлення звивин, перекидання основної течії в другорядні протоки тощо.

Yuriy Yushchenko, Olha Palanychko. Peculiarity function the System Flow-Riverbed during the Catastrophic Floods. *The article is devoted to the study main results of the catastrophic flood on the rivers of Carpathians in 26 July 2008 years. The aim of the article is describe main peculiarities function the system flow-riverbed during the catastrophic flood. For detailed analyses was taken some expeditions to Sub-Carpathian territory by authors of the article.*

Вступ. Аналіз даних багаторічних спостережень засвідчує, що найбільш небезпечною частиною території України щодо виникнення паводків та інших стихійних гідрологічних явищ є Карпатський регіон. Це зумовлено результатом взаємодії ряду природних та антропогенних факторів (гідрометеорологічних, геолого-геоморфологічних, техногенних та інших).

Об'єктом нашого дослідження є русла та заплави річок в межах Передкарпаття, **предметом** - основні закономірності функціонування системи потік-русло (СПР) під час та після проходження катастрофічного паводка.

Аналіз попередніх досліджень. Вивчення русел гірських річок як складова руслознавчих досліджень отримало інтенсивний розвиток у середині – другій половині XX століття. Такі дослідження вели різні школи вчених. Вважають, що інтенсивність структурного транспорту наносів під час великих паводків досягає високодинамічного стану, рівня утворення антидюн. При цьому числа Фруда можуть перевищувати значення 1,0. Інші погляди базуються на оцінці можливостей розвитку донних гряд з крупного алювію. Існують дослідження турбулентності та гідравлічних параметрів гірських потоків. За дослідженнями О.Г. Ободовського та В.В. Онищука, система потік-русло під час катастрофічних паводків може досягати нестійкого стану з селевою компонентою. Це залежить від

співвідношення $\frac{V}{VO}$ (швидкість течії – V ; та

нерозриваюча швидкість – VO для даного складу руслоформуєчих наносів). Такі співвідношення залежать від характеру ділянки річки (ОДРЗ). На ділянках розширення та зменшення швидкостей течії,

великі значення співвідношення $\frac{V}{VO}$ можуть і не

досягатися. Річки Передкарпаття за своїм алювієм в абсолютній більшості відносяться до класу крупноалювіальних русел (КАР). Залежно від самоорганізаційного та географічного аспектів їх віднесено до чотирьох підкласів. На річках Українських Карпат в умовах значних розширень днищ долин, що пов'язані з передгір'ями, стиснуті або відносно стиснуті русла підкласу гірських з розвинутими алювіальними формами та значними проявами геоструменевої самоорганізації, наявністю бурхливої течії (КАР-2) в основному переходять у розгалужені напівгірські (КАР-3) [11].

Виклад основних результатів дослідження. У серпні 2008 р. нами проведено ряд експедиційних досліджень на річках Передкарпаття. Обстеження після катастрофічного паводку 25-27 липня 2008 року дають цікаві матеріали для аналізу процесів

руслоформування, а також проблем раціонального використання річок.

Відмічено деякі особливості функціонування систем потік-русло під час цього паводка. Зокрема, зустрічаються не тільки викривлені грядові форми, але й витягнуті вздовж течії. Їх гребені часто паралельні підмивному берегу, але відділені від нього пониженнями, деколи зайнятими затонами. Яскравим прикладом є гребінь гряди біля затона на річці Бистриці Надвірнянській нижче мосту у місті Надвірна (рис.1).

Це вказує на значну інтенсивність структурного транспорту наносів. На таких гребенях при пониженні рівнів води можуть утворюватись системи стічних струменів і прорв. Деколи русло настільки переповнене наносами, що утворюються «язики» виносу гальково-валунного матеріалу на поверхню заплавлених масивів. Інтенсивне транспортування наносів може відрізнятися у різних частинах русла (поперечного перерізу). На багатьох ділянках після проходження паводка спостерігалось різновисотне положення окремих частин (проток). Причому основна течія може бути розташована значно вище, ніж успадована, осушена бічна протока. У місцях їх сходження утворюються інтенсивні поперечні перекасти (рис. 2).

Рис. 1. Гребінь гряди біля затону на р. Бистриці Надвірнянська (нижче мосту у м. Надвірна)

Це відповідає процесам утворення та успакування витягнутих уздовж течії гряд. Важливим видом переформувань русел (руслових деформацій) є стрибкоподібне «перекидання» основної течії з колишньої основної протоки у другорядну (від одного берега під інший). На ділянці русла Бистриці Надвірнянської вище мосту у селі Цуцилів відмічено, що до паводка основна течія була під правим берегом (аналіз космознімків), а після – під лівим. «Перекидання» основної течії нами було зафіксовано і на інших ділянках річок. Іншим прикладом інтенсивних переформувань є спрямлення звивин (так, як, наприклад, на річці Свіча у нижній

частині села Княжелука). Тут правобічна звивина русла стала другорядною протокою, а під лівим берегом утворилася нова, спрямлена основна течія. Нові або значно оновлені (збільшені) протоки можуть утворюватися просто на заплавах масивах. Так, зокрема, сталося в межах заплави на річці Стрий вище села Дуліби. Вони можуть бути довгі або короткі. Подекуди інтенсивність струменя поступово падає (гаситься) і протока, завалена валунами, поступово звужується, зменшується крупність руслоформуючого алювію. Також протоки можуть розгалужуватися або сходитися. На них можуть формуватися плеса. В окремих випадках протока лише намічається і завершується «сліпим кінцем», упираючись у деревну рослинність. При цьому також виникають великі заломы з принесеної деревини.

Рис. 2. Різновисотне положення частини русла після паводка (р. Бистриця Надвірнянська біля м. Надвірна). Основна течія підвищена, а осушена правобічна протока понижена

На деяких ділянках отримують розвиток невеликі бічні звивини, які можуть інтенсивно розмивати береги. Так невелика правобічна звивина нижче мосту через Бистрицю Надвірнянську у с. Цуцилів спричинила розмив берега та берегоукріплення. На інших ділянках розвиваються значні звивини (з кроком крупних, домінантних форм). Яскравим прикладом є велика лівобічна звивина на основній частині русла річки Лімниці біля села Слобода-Рівнянська. Звичайно, вони розвиваються не за один паводок. Проте під час паводку розвиток може інтенсифікуватися.

Розглянувши характерні види деформацій, слід зауважити, що середня інтенсивність бічних (планових) зміщень русел більшості річок Передкарпаття становить приблизно 5-7 м/рік. Внаслідок ж проходження катастрофічних паводків місцеві бічні розмиви можуть досягати 10-20 метрів. У певних умовах це створює небезпеку для інженерних та житлових споруд. Інтенсивність розмиву така, що руйнуються значні за потужністю і складені валунним матеріалом із заповнювачем береги. Відповідно – можуть бути зруйновані і берегоукріплення.

Паводковий потік на виході з гір може транспортувати глибові наноси. Вони співмірні з глибовим матеріалом селевого потоку. Розміри окремих глиб можуть досягати 1-1,5 м. Обстеження русел після паводка показало, що наноси значно

диференційовані за величиною в різних частинах русла. Поглиблене вивчення таких диференціацій може дати інформацію стосовно особливостей розподілу швидкостей течії у поперечних перетинах та у різних частинах гряд.

На багатьох ділянках також чітко виражений шар алювіального вимощення. Розташування крупного матеріалу на поверхні гряд може бути більш або менш щільним. Він може бути викладений як «луска». При цьому видно напрямки основних струменів. Деколи крупний матеріал значно «цементований» заповнювачем. При транспортуванні частина наносів розколюється. На деяких ділянках відклади алювію поєднуються з виходами корінних порід, які можуть бути під одним або двома берегами у всьому руслі, чи його частинах. Інколи вони утворюють пороги. У тінювих зонах і, особливо, на заплаві на спаді паводка відкладаються піщано-супіщані наноси. У пористому стані шар таких відкладів досягає декількох десятків сантиметрів і навіть до 0,5 м.

Варто зазначити, що інтенсивні переформування русел впливають і на шляхи сполучення. Дорогам можуть загрожувати ще й значні звивини, що розвиваються поступово, але більш інтенсивно під час паводка (наприклад: розмив високого терасового лівого берега річки Стрий за рахунок розвитку крупної звивини біля шосе Львів – Чоп (с. Гірне). Вплив на окремі ділянки доріг може полягати також у їх затопленні.

Суттєвим був вплив паводка на мостові переходи. Частина їх постраждала через підмив центральних опор, а частина – у зв'язку з бічними розмивами.

Розмиви по центру русла біля крупних мостів найбільш ймовірно пов'язані з процесами врізання річок. Бічні розмиви пов'язані з характером функціонування СПР під час паводка – утворенням інтенсивних струменів під берегами. У деяких випадках (біля мостів меншого розміру – на менших річках) могли також утворюватися бічні або центральні вирви нижче мосту. Іншим важливим прикладом руйнування мостів є загачування просторів між опорами «деревним наносом». Так було частково зруйновано міст через р. Чечву біля с. Довге-Калуське. Такі випадки стосуються не тільки мостів з густо розташованими опорами, але і «переливних» мостів. При цьому були зруйновані досить потужні споруди. Повертаючись до наведеного випадку на річці Чечва, варто зауважити, що закупорка підмостового простору призвела також до підпору рівнів води. При цьому сформувалась частина течії річки по терасі в обхід мосту. Такий приклад є характерним. «Деревний нанос» спостерігався і на невеликих та відносно повільних річках. Він міг провокувати утворення досить глибоких вирв. Прикладом є напівзруйнований міст через р. Болохівку біля с. Дубовиця.

У цілому слід зауважити, що таке явище і чинник як «деревний нанос» – це особлива складова системи потік – русло. Введення її в систему змінює уявлення про можливі процеси функціонування. Є висока ймовірність того, що дане явище спровоковане недбалим веденням лісового господарства. Цікавим прикладом «нестандартного» використання дерев є те, що місцеві жителі прив'язували їх металевими канатами до стійких споруд і опускали у потік з

метою захисту підмивного берега. Такий прийом спостерігався нами на річці Лімниця біля села Ясень та у інших місцевостях.

Також мостові переходи достатньої капітальності (залізничні, автодорожні, нафто- та газопроводів) практично не постраждали від паводка. Цьому сприяє висока пропускна здатність, висота та потужність опор.

Відмічено також взаємодію із комплексом берегозахисту. Інтенсивний паводковий потік у певних умовах може розмивати навіть достатньо капітальні споруди берегозахисту. У деяких випадках відбувався перелив паводкових вод через дамби обвалування. Окремі потужні струмені можуть здійснювати розмиви у задамбовому просторі.

Обстеження міток високих вод є загальновідомим видом експедиційних досліджень, який важливо виконувати після проходження катастрофічних паводків на річках. Водночас такі дані вказують на можливі амплітуди коливань рівнів води на різних ділянках річок, дають можливість аналізувати відповідні чинники, а також вказують на такі важливі характеристики СПР, як глибини та, через оцінку витрат води, на вірогідну швидкість потоку. Під час експедицій ми виконали роботи із фіксації міток високих вод на різних ділянках річок.

Важливим висновком є те, що на розпластаних (і розгалужених) напівгірських ділянках річок амплітуди рівнів води (від межового до катастрофічного) у значній кількості випадків становлять всього 2–2,5 м. У випадках значних розширень (руслова та заплавна багаторукавність) амплітуди рівнів ще менші. Наприклад: на річці Бистриця Надвірнянська біля села Тисменичани амплітуда рівнів становила 0,9–1,0 м; на річці Лімниця біля села Берлоги – 1,6–1,7 м.

Збільшення амплітуд рівнів спостерігається переважно на ділянках звужень русла (водопрпусного коридору), а також зменшення швидкостей течії (поздовжніх похилів). Амплітуда рівнів залежить також від величини річки. Найбільші значення амплітуд рівнів спостерігались нами у гірлі ріки Стрий (приблизно 5,5–6 м), та на річці Дністер біля автодорожного мосту у селищі Нижнів (приблизно 7,3–7,5 м). Ще більші значення могли бути також безпосередньо на ділянці входу Дністра у каньйон, а також на річці Прут на вході в антропогенно стиснуту ділянку в межах м. Чернівці. На деяких ділянках значну роль могли відігравати місцеві підпори.

Зони і процеси затоплення (та підтоплення) залежать від гідрологічного режиму річки на даній ділянці, рельєфу довколишньої місцевості, фільтраційних можливостей ґрунтів і особливостей антропогенного впливу на річку та територію. Це питання можна розглядати з різним ступенем деталізації, але детальні дослідження і детальна інформація як правило відсутні. Особливими є умови затоплення (та підтоплення) там, де води потрапляють різними шляхами у задамбовий простір. Це можуть бути проміжки між дамбами, гирлові ділянки дрібних приток, фільтрація, власне, самі дрібні річки, що густо прорізують нахилені алювіальні рівнини, і зрідка перелив через дамби. Експедиційні дослідження показали, що навіть в межах відносно плоских алювіальних рівнин Передкарпаття далеко не всі території є небезпечними для затоплень. Там, де коливання рівнів води були відносно невеликі (розширені ділянки), затоплювалась лише заплава. Більш небезпечними є понижені ділянки біля виходу з улоговин, а також ділянки перед стисненням дна долини. Стиснення може посилювати також антропогенна діяльність. Значні затоплення спостерігаються й у вузлах злиття великих річок з широким плоским дном долини.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що експедиційні дослідження русел та заплав річок Передкарпаття після проходження історичного паводка 25–27 липня 2008 року дали можливість зафіксувати цілий ряд важливих та цікавих фактів, які вказують на особливості функціонування системи потік-русло. А саме: спостережено різні переформування грядових форм, різновисотне положення окремих проток, стрибкоподібне «перекидання» основної течії в другорядну протоку, спрямлення звивин, а також врзання і бічні зміщення русел, на окремих ділянках – формування великих звивин. Варто також зазначити, що на спаді катастрофічного паводка створюється певна ієрархія руслових форм, відбувається ієрархічний розвиток процесів руслоформування. Відповідна система морфологічних утворень та відкладів наносів залишається у руслі та на заплаві на наступний період. З метою зменшення наслідків катастрофічних затоплень території потрібно розвивати дослідження рівневого режиму річок даного регіону. Адже положення дамб та інших гідротехнічних споруд не завжди достатньо ґрунтовно враховує можливі межі планового розвитку русел.

Література

1. Бухін М.Н. Морфометричні характеристики русел передгірних ділянок річок Українських Карпат // Природні умови та природні ресурси Українських Карпат. – 1968.
2. Бухин М.Н., Кафтан А.Н., Базидевич В.А. Основные типы русел рек Украинских Карпат // Мелиорация и водное хозяйство. – 1973. – № 29. – С. 74–84.
3. Геренчук К.І. Природа Українських Карпат. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 265 с.
4. Кафтан А.Н. Исследование основных руслоформирующих факторов рек Украинских Карпат: Автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. техн. наук – Л., 1983. – 16 с.
5. Кирилюк М.І. Історичні наводнення в Українських Карпатах: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції „Екологічні та соціально-економічні аспекти катастрофічних стихійних явищ у Карпатському регіоні”, (Рахів, 1999 р.). – Рахів, 1999. – С. 131–137.
6. Ободовський О.Г. Руслові процеси (навчальний посібник). – К.: РВЦ „Київський університет”, 1998. – 134 с.

7. Ободовський О.Г. Руслоформуючі витрати та класифікація паводків на гірських річках // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Географія. – Вип. 48. – 2002. – С. 42-47.
8. Онищук В.В., Кафтан О.Н. Умови зародження явища меандрування відкритих водотоків // Водне господарство України. – 2003. – № 3-4. – С. 41-47.
9. Паланичко О.В. Природні умови розвитку і поширення напівгірських русел річок Передкарпаття // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Вип. 361: Географія. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 61-68.
10. Паланичко О.В. Особливості руслоформування річок басейну р. Бистриці // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. Вип. 15: Географія. – Вінниця: Тезис, 2008. – С. 43-48.
11. Ющенко Ю.С. Геогідроморфологічні закономірності розвитку русел. – Чернівці: Рута, 2005. – 320 с.

Стаття надійшла 30.09.2008 р.

Рецензент І. Ковальчук

УДК 911:504.03:504.054

Алла Некос

ЗІСТАВЛЕННЯ НАЯВНОСТІ ВАЖКИХ МЕТАЛІВ У ҐРУНТАХ ТА ГОРОДНІЙ РОСЛИННІЙ ПРОДУКЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті викладено результати багаторічних досліджень, виявлена чітка і стійка закономірність – різний кількісний вміст пріоритетних важких металів в зональних та азональних ґрунтах і в продуктах харчування рослинного походження, що вирощується на них. У ґрунтах на присадибних ділянках пріоритетними здебільшого є Mn, Zn, Pb, в рослинній продукції, за невеликим винятком, в найбільшій кількості міститься Fe, Zn, Mn. Доведено, що позакореневий шлях надходження важких металів до рослин є переважачим.

Alla Nekos. Comparison of presence of heavy metals in soils and garden vegetable products of left-bank Ukraine. *It is rotined in the article, that found out long-term researches clear and proof conformity to law is different quantitative maintenance of priority heavy metals in zonal and azonal soils and in products feeds of phytogenous (vegetable food stuffs), which are grown on them. In soils on the small holdings by priority mostly there is Mn, Zn, Pb, in vegetable products after a very rare exception there is Fe, Zn in most. It is well-proven that a out-root way of receipt of heavy metals to the plants is priority.*

Постановка проблеми. Наявність важких металів у харчових продуктах рослинного походження, які населення вживає майже щоденно, визначає їх екологічну безпеку. Незважаючи на це, досліджень, спрямованих на виявлення вмісту важких металів в таких городніх культурах широкого вжитку, як картопля, капуста, морква, огірки, томати, цибуля тощо, дуже мало, в географічній літературі особливо. Разом з тим, у результаті багаторічних досліджень студентів, аспірантів і викладачів екологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна виявлено досить важливі географічні закономірності накопичення важких металів в овочевій продукції широкого споживання. Доведено, що ці накопичення особливо небезпечні в межах урбогеосистем. Найбільшу настороженість викликає те, що незалежно від особливостей міста, його географічного (зонального) положення, пріоритетними є одні і ті ж важкі метали, що містяться у ґрунтах. Це свідчить про наявність певних шляхів їх надходження до рослинної продукції. На теперішній час пріоритетність надходження хімічних елементів кореневим шляхом викликає великий сумнів. Можливо, ця пріоритетність залишається лише для визначених металів, а, можливо, в результаті суттєвих

змін природних і соціально-економічних умов, відбувається стирання деяких бар'єрів властивостей рослин. Однак немає ніякого сумніву, що аеральний шлях надходження важких металів та інших хімічних елементів в переважній більшості став (якщо не був) пріоритетним.

Так чи інакше, для забезпечення безпечного харчування населення держави, для пошуку шляхів управління процесом надходження до рослинної продукції хімічних елементів, небезпечних для здоров'я людини, необхідні широкомасштабні географічні дослідження цієї проблеми. З нашого погляду, це питання досить успішно вирішується новим науковим напрямком – трофогеографією. Бо лише загальний стан навколишнього природного середовища визначає особливості хімічного складу тієї чи іншої рослини. Саме географічні умови впливають на переважання у харчуванні тієї чи іншої рослинної їжі, а вона, як відомо, може визначати зміни кількості захворювань, впливати на опірність організму, підвищувати імунітет та ін. Відомо також, що людина здатна певним чином свідомо корегувати негативний вплив довкілля.

Аналіз стану вивчення проблеми. У наших роботах, опублікованих раніше, визначалося, що

коріння вивчення цієї проблеми дуже глибоке і різні галузеві дослідження причетні до справи її вирішення. Але щодо екологічної безпеки продуктів харчування рослинного походження, що вирощується переважно на присадибних ділянках, дослідження фактично відсутні. Праць, присвячених співставленню наявності хімічних елементів у ґрунтах і рослинній продукції, одиниці. В цьому плані переважають дослідження, що започатковані в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна [3, 4, 6, 7, 10].

Завдяки цим напрацюванням виявлені цікаві і важливі закономірності, які беззаперечно свідчать про інший шлях накопичення хімічних елементів в репродуктивних органах рослин, ніж той, який широко описаний в сільськогосподарській і біологічній літературі. Виявлено вплив ступеню антропогенного навантаження на коефіцієнти біоаккумуляції, описана тенденція підвищення бар'єрності у городніх рослинах у зв'язку з підвищенням антропогенного тиску [5]. Між тим, залишаються нерозв'язаними шляхи переходу хімічних елементів з повітря до рослин, не виявлені причини концентрації певних важких металів в окремих рослинах тощо. Всі ці аспекти надзвичайно важливої проблеми потребують подальших географічних та екологічних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Оцінюючи нагальну потребу саме географічних досліджень у формуванні якості харчової продукції рослинного походження, доцільно послатися на праці фахівців, що вивчають особливості харчування у різних зонах заселення. Навіть не торкаючись географічного детермінізму чи етногеографічних особливостей харчування, дослідники одностайно погоджуються, що харчовий статус конкретного регіону визначається "географічними, кліматичними і соціальними умовами" [2]. Не будемо звертати увагу на деяку географічну некоректність висловлення, а лише підкреслимо, що висловлене повністю досліджується відповідними галузями географічної науки і при цьому географія залишається осторонь таких важливих для життєдіяльності людини досліджень. Крім того, в переважній більшості, у таких випадках йдеться лише про глобальний рівень і не декларується регіональний або локальний. Широко розповсюджені різні типи моніторингу, серед яких для оцінки стану здоров'я населення найважливішими називаються соціальний і гігієнічний, а географічний моніторинг, який значно визначає згадані вище проблеми, відсутній. І, насамкінець, відсутність географічного, а, точніше, трофогеографічного моніторингу, фактично виключає можливість виявлення шляхів і, відповідно, причин та закономірностей накопичення хімічних елементів в рослинній продукції. Один з можливих варіантів переважаючого надходження хімічних елементів до рослинної продукції, є зіставлення їх наявності у ґрунтах та рослинній овочевій продукції. Більше того, географічний підхід повинен передбачити дослідження у максимально можливій різноманітності географічних умов: зональних і азоніальних, а в межах їх геоморфологічних, ґрунтових та інших з різними соціально-

економічними умовами і т.і.

Згідно з вищевикладеним і для забезпечення об'єктивного доказу достовірності зроблених висновків, програмою трофогеографічних досліджень в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна передбачається закладення експериментальних ділянок на різних геоморфологічних рівнях – заплавах, піщано-борових та лесових річкових терасах, на вододілах різного порядку в межах різних ґрунтових різновидів, в межах різного ієрархічного рівня урбогеосистем і т.і. На наш погляд, співставлення таких різноманітних матеріалів надасть можливість визначити вплив географічних умов на накопичення хімічних елементів, перш за все важких металів, у продуктах харчування рослинного походження.

Для вивчення проблеми екологічної безпеки ґрунтів і городньої продукції були використані зразки городньої продукції, що вирощені на приватних ділянках в межах сільськогосподарських урбогеосистем на типових ґрунтах України. Зі 150 видів овочевої рослинної продукції, яку використовує людина для харчування, нами досліджувалося дев'ять основних: картопля, морква, цукровий та столовий буряк, томати, огірки, цибуля, кабачки, гарбуз, капуста. Ґрунти, на яких вирощувалися овочеві культури, були представлені зразками чорноземів, чорноземів типових потужних, середньогумусних, лугових, сірих лісових та ін.

У методичному аспекті для аналізу усіх зразків ґрунтів і рослинної продукції, що досліджувалися, була використана атомно-абсорбційна спектроскопометрія. Аналізувався як валовий вміст, так вміст рухомих форм хімічних елементів, рН та декілька інших хімічних показників. Для ранжування кількісного розподілу хімічних елементів в ґрунтах і рослинній продукції був використаний метод побудови акумулятивних рядів. Валова форма досліджувалась для 20-21 хімічного елементу: Fe, B, Si, Al, Mn, Sn, Na, Ni, Mo, Co, V, Ti, Cu, K, Sr, Ag, Mg, P, Zn, Pb. Вміст рухомих форм визначався, як правило, для наступних елементів: Fe, Mn, Ni, Cu, Pb, Zn, Cd, Co, Cr. Серед численних методів дослідження (статистичний, картографічний, кліматичний, лабораторно-хімічний метод, екологічних полігонів та інші) найбільше використовувався порівняльно-географічний метод.

Оскільки значна частина матеріалів досліджень опублікована в окремих статтях та навчальних посібниках [3, 4, 6, 7, 10], то повторювати їх недоцільно. Підкреслимо лише, що в найбільш доступній формі певна частина матеріалів висвітлена в навчальному посібнику «Екологія і проблеми безпеки товарів народного споживання» [7], виданого російською мовою у співавторстві з В. М. Дудуричем (2007 р.), детально деякі матеріали подані в дисертаційній роботі В. М. Дудурича [5]. У статті зосередимо увагу лише на вагомих висновках і питанні зіставлення наявності важких металів у ґрунтах і рослинній продукції.

Головний висновок, який можна зробити на основі проведених досліджень такий: вміст важких металів у ґрунті і рослинній продукції, яка на них

вирощується, часто не корелюються між собою. Так, наприклад, досить часто в ґрунтах міститься невелика кількість хімічного елементу, а в рослинній продукції вміст його достатньо високий. Разом з тим існують експериментальні полігони, де виявлена протилежна залежність – в ґрунті певного хімічного елементу міститься значно більше, ніж у рослинній продукції, що продукується на ньому. І, нарешті, виявлені випадки, коли вміст хімічного елементу однаковий у ґрунті і у рослинах. Таким чином, співставлення наявності хімічного елементу у ґрунті та рослинній продукції свідчить про надзвичайно складний процес переходу (транслокації) з ґрунту в рослину.

Стало зрозуміло, що безапеляційне твердження деяких дослідників про пріоритетне надходження хімічних елементів (важких металів) із ґрунту в рослинну продукцію є помилковим. Географічні дослідження вперше виявили ще одну дуже важливу якість не закономірності, то особливості – для кожного геоморфологічного рівня притаманні свої особливості і свої регіональні відмінності надходження важких металів. Наведемо декілька прикладів, що підтверджують зроблені висновки. Так, із дев'яти важких металів, що досліджувалися в заплавах, чотири мають збільшення в рослинній продукції і чотири – зменшення порівняно з ґрунтами. Лише вміст одного елемента Cr був однаковим у ґрунті і в рослинній продукції. Fe, за окремими винятками, завжди більше в рослинах – від 1,5 раза в кабачках до 18 разів в картоплі. Переважно збільшується в рослинній продукції порівняно з ґрунтом Cu, Cd, Co. Разом з тим дуже часто в овочах менше Pb, Zn, Ni.

Ніякої стійкої вірогідної закономірності зменшення або збільшення вмісту якого-небудь важкого металу від заплави, надзаплавних терас до вододілів не виявлено. Хоча про певну тенденцію зменшення вмісту Mn та збільшення Zn від заплав до вододілу можна говорити, але після підтвердження результатами досліджень в інших регіонах та іншими дослідниками.

Експерименти з виявлення будь-яких закономірностей транслокації хімічного елементу з ґрунту, де його питома вага надзвичайно велика, та з ґрунту, де він знаходиться у невеликій кількості, не були успішними. Важкий метал накопичується в рослинній продукції незалежно від його абсолютної кількості у ґрунтах.

Прикладом може слугувати Zn, який в ґрунтах різних геосистем міститься у великій кількості, а його накопичення в рослинній продукції, як правило, незначне. Ця виявлена закономірність, з нашої точки зору, має велике значення.

Автором статті і В. М. Дудуричем (2007 р.) було виявлено, що в рослинній продукції незалежно від регіону, природної зони, виду рослин та інших відмінностей, найбільше накопичується Fe. Питома вага його, за даними Дудурича В. М. (2007 р.), серед інших важких металів складає 68 %, при тому, що у ґрунтах його вміст становить у картоплі 15%, Zn належить 14 %, Mn - 9 %, Cu - 6% і т.д. Цьогорічні наші дані в інших регіонах показали, що принципових відмінностей у них не виявлено.

Дослідження також показали закономірність відносно вмісту важких металів в овочах, що вирощені в межах урбогеосистем. Ці дані співпадають з кількісними показниками накопичення важких металів у природних геосистемах, тобто найбільше накопичується Fe. Пріоритетним також, як і в природних геосистемах, є такі метали: Fe, Zn, Mn.

І, нарешті, важливо ще раз нагадати про необхідність підключення географічних досліджень до вирішення проблем харчування населення продукцією рослинного походження. Відсутність географічного підходу суттєво знецінює достовірність зроблених висновків. Тому трофогеографічні дослідження є перспективними.

Висновки:

- Значна кількість проведених експериментів показала, що накопичення важких металів у ґрунтах і продукції рослинного походження відбувається дуже неоднозначно. Показники накопичення важких металів у ґрунтах і рослинах дуже слабо корелюються, що зумовлено різними умовами накопичення і транслокації хімічних елементів у різних рослин. Тому пошуки закономірностей тривають.
- Доказано, що кореневе надходження важких металів до рослинної продукції є здебільшого винятком, ніж закономірністю. В кожному регіоні і для кожного конкретного важкого металу існують особливості накопичення у рослинній продукції і вони визначаються надзвичайно складними географічними і геохімічними умовами розвитку відповідних процесів. Сучасні дослідження спростовують раніше зроблені висновки щодо шляхів надходження важких металів до рослин. Кореневе надходження хімічних елементів є лише одним із шляхів і ні в якій мірі не пріоритетним у фактичному накопиченні мікроелементів у продукції рослинного походження.
- Залучення географічних досліджень до вирішення проблеми харчування населення продукцією рослинного походження, яку споживають майже щоденно, зможе забезпечити попередження негативного впливу незадовільного стану навколишнього середовища на стан здоров'я населення України.

Перспективи досліджень. Для визначення фактичних шляхів надходження важких металів до рослинної продукції автором запропоновано детальне вивчення складу атмосферних опадів безпосередньо на експериментальних полігонах, що дозволить визначити не тільки вплив конкретних регіональних умов, але і вплив трансграничних переносів на регіональні особливості. Також пропонується зробити аналізи роси на кожному виді рослин. Саме роса здатна бути «провідником» забруднювачів, якщо припустити, що вона розчиняє і робить доступним для проникнення забруднюючі речовини. Перші експериментальні дослідження, виконані за програмою автора, підтверджують наукові гіпотези про пріоритетність шляхів надходження важких металів.

Література

1. Димань Т.М. та ін. Харчування людини. – Біла Церква: БДАУ, 2005. – 302 с.
2. Димань Т.М. та ін.. Екотрофологія. Основи екологічного харчування: Навч. посіб. / За наук. ред. Т.М. Димань. – К.: Лібра, 2006. – 304 с.
3. Дудурич В.М. Вплив географічних та соціально-економічних умов на формування якості ґрунтів та городньої продукції // Наука і соціальні проблеми суспільства: харчування, екологія, демографія: IV Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 23–24 травня 2006 р. – Х.: ХДУХТ, 2006. – Ч.2. – С. 87–91.
4. Дудурич В.М., Леонов А.Ю., Роман В.В., Деценк В.Г. Особливості формування хімічного складу городньої продукції в умовах середніх міст // Людина і довкілля. Проблеми неоекології. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2005. – Вип. 7. – С. 90–100 (автору належать обробка та узагальнення результатів).
5. Дудурич В.М. Екологічна безпека ґрунтів і виробництва сільськогосподарської рослинної продукції в умовах Лівобережного Лісостепу. Автореф. дис. канд. геогр. наук. – Харків, 2007. – 18 с.
6. Загрязнение воздуха и жизнь растений / Под ред. Майкла Трешоу. – Л.: Гидрометеиздат, 1988. – 499 с.
7. Некос А.Н., Дудурич В.М., Некос В.Ю. Географічні проблеми екологічно чистого харчування // Вісник ХНУ. Сер. Екологія. – Харків: Вид. ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. – № 758. – С. 30–34.
8. Некос А.Н., Дудурич В.М. Экология и проблемы безопасности товаров народного потребления: Учеб. пособ. – Изд. 2-е перераб. и доп. / Под общей ред. проф. В.Е. Некоса. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2007. – 380 с.
9. Некос А.Н., Васильовский В.В. Теоретические основы влияния экологически опасных продуктов питания растительного происхождения на здоровье человека // Людина і довкілля. Проблеми неоекології. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – Вип. 9. – С. 29–37.
10. Некос А.Н. Вплив різних геоморфологічних і ґрунтових умов на екологічну безпеку рослинної продукції що продукується в межах Лісостепу // Метеорологія, кліматологія, гідрологія: Межвідом. зб. – 2008. – № 50. – Т.1. – С. 48–52.
11. Некос В.Ю., Дудурич В.М. Регіональні географічні закономірності формування якості рослинної продукції в межах Середньо-Руської лісостепової та Лівобережно-Дніпровської північно-степової фізико-географічних провінцій // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна – 2006. – № 722. – С. 48–53. (Автору належать збір і обробка фактичного матеріалу).

Стаття надійшла 30.06.2008 р.

УДК 631.4.551

Алла Потапова

АГРОКЛІМАТИЧНІ РЕСУРСИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ВИРОЩУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР

Оцінюються клімат і кліматичні ресурси та їх вплив на формування агропромислового комплексу Волинської області. Визначено ступінь забезпечення сільськогосподарських культур теплом і вологою. Відповідно до природно-економічних умов проведено зонування основних сільськогосподарських культур.

Alla Potapova. Agroclimatic resources of Volyn' Region and their impact on the growing of agricultural plants. *Climate and climatic resources and their impact on the foundation of agroindustrial complex of Volyn Region are estimated. The degree of supplying of agricultural plants with warmth and humiditi is defined. Zoning of the main agricultural plants was conducted according to natural and economic conditions.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Кліматичні умови впливають не тільки на рельєф, поверхневі і підземні води, розвиток флори і фауни, а й значною мірою на господарську діяльність людей. Саме тому необхідно вивчати особливості клімату, погодні умови, передбачати їх зміни та оцінювати роль у формуванні стану довкілля.

Аналіз досліджень. Проблема раціонального використання агрокліматичних ресурсів у сільському господарстві у нашій країні приділяється велика увага. В працях таких відомих учених, як

В.П. Дмитренко, В.А. Дячук, В.М. Ліпінський, Я.О. Мольчак, А.М. Польовий та ін., розглядаються теоретичні та прикладні аспекти проблеми. Однак зміни в агропромисловому комплексі України вимагають постійного проведення досліджень для виявлення закономірностей впливу агрокліматичних умов на ріст і розвиток різних сільськогосподарських культур.

Мета та задачі статті. Основна мета роботи – дослідження агрокліматичного потенціалу Волинської області та його оцінка стосовно вирощування

сільськогосподарських культур, яка спрямована на раціональне використання цього потенціалу у сільськогосподарському виробництві. Згідно з метою дослідження поставлені такі завдання:

- дати оцінку впливу агрокліматичних умов території на формування продуктивності сільськогосподарських культур;
- дати оцінку мінливості агрокліматичних характеристик на території Волинської області і продуктивності сільськогосподарських культур;
- виконати агрокліматичне районування території області.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Волинська область розташована в помірному кліматичному поясі, тому кліматичні умови загалом є сприятливими для сільськогосподарського виробництва. Сонячна радіація, температура повітря і ґрунту, вологість повітря, опади, вітер впливають на ріст і розвиток рослин, визначають характер і продуктивність сільськогосподарського виробництва.

Агрокліматичні ресурси – природні ресурси, які визначають можливості сільськогосподарського виробництва того чи іншого регіону. В першу чергу до них відносяться термічні ресурси та ресурси зволоження, які характеризують умови росту та розвитку сільськогосподарських культур і визначаються сумою додатних температур повітря за період між датами переходу через 10°C, а ресурси зволоження – різними коефіцієнтами [4].

Поліська частина області розташована на зниженій терасовій рівнині, а лісостепова – на підвищеному Волинському плато, але географічна широта не зумовлює зростання температур з півночі на південь, бо вони в південній частині області знижуються за рахунок збільшення висоти поверхні над рівнем моря. Взимку і влітку переважають напрямки західних та південно-західних вітрів, які пом'якшують температурний режим і створюють умови достатнього зволоження. Світловий і температурний режим залежить від надходження сонячної радіації та її перерозподілу біля земної поверхні. Сумарна сонячна радіація в межах області становить близько 92,7 ккал/см², радіаційний баланс - 34 ккал/см². У процесі фотосинтезу протягом вегетаційного періоду використовується частина радіації, річна сума якої в межах області досягає 53,9 ккал/см² [3].

Температура повітря впливає на розвиток органічного світу, визначає взаємозв'язки між

різними компонентами природно-територіальних комплексів, а також визначає характер та режим погоди. Пересічна температура січня в області змінюється від -4,4°C до -5,1°C, проте в окремі роки можуть бути відхилення з різних причин атмосферної циркуляції. Найвищі середньомісячні температури характерні для липня (+18,8°C), найтепліше влітку на південному сході області (+18,3°C). Найхолодніше влітку на північному сході області, де температура повітря може опускатися нижче +16°C. Абсолютний мінімум температури -35°C...-39°C буває в січні-лютому, абсолютний максимум досягає +36°C...+39°C і буває у липні-серпні.

Дати переходу середніх добових температур вище означених рівнів 0°C, +5°C, +10°C, +15°C пов'язані з термічним режимом області і характеризують початок і тривалість безморозного та вегетаційного періодів для різних сільськогосподарських культур.

Активний вегетаційний період визначає ресурси тепла і межі, в яких можна вирощувати різні культури за допомогою суми даних температур.

Період із середньодобовими температурами вище 0°C триває 264 дні в північній і східній частинах області, 266 – в західній, 267 – в центральній і південній. Тривалість найбільшого періоду з середньодобовими температурами вище 15°C – у центральній, південній і західній частинах області (101-103 дні), а найменшого – в південно-західній і північній частинах (99-100 днів).

На забезпечення рослин теплом і термічними ресурсами впливає сума активних температур (вище 10°C). Період з температурою понад +10°C становить 150-160 днів. Сума активних температур коливається в межах від 2476 до 2693°C. Аналіз просторового розподілу сум температур показав, що вона зменшується від 2693°C на півдні до 2506°C на півночі, а потім знову підвищується на сході від 2476°C до 2671°C в центрі, та на заході – до 2676°C.

Так само розподіляються на території області суми температур вище 15°C. Найвищі вони в північно-східній, північно-західній, південно-східній та центральній частинах області (2107-2126°C), а найнижчі – в східній і південно-західній (2030-2043°C) (таблиця 1).

Сільськогосподарське виробництво також залежить від характеристики термічних ресурсів ґрунту, які безпосередньо пов'язані з термічними умовами атмосфери.

Таблиця 1

Суми температур за періоди з середньодобовими температурами вище 0°C, 5°C, 10°C, 15°C

Метеостанції	Суми температур, °C			
	вище 0°C	вище 5°C	вище 10°C	вище 15°C
Володимир-Волинський	3199	3047	2637	2043
Ковель	3222	3080	2671	2126
Луцьк	3218	3092	2693	2120
Любешів	3199	3066	2506	2107
Маневичі	3118	3002	2476	2030
Світязь	3227	3080	2676	2119

Узимку середня температура ґрунту становить -3°C і мало відрізняється від середньої температури повітря. Найнижча температура ґрунту (-5°C) спостерігається в січні. Навесні температура ґрунту в середньому становить $+8^{\circ}\text{C}$. Найвища середня температура ґрунту – влітку ($22\ldots 24^{\circ}\text{C}$). Абсолютний максимум у цей період може досягати $56\text{--}58^{\circ}\text{C}$. Восени різниця між середньою температурою поверхні ґрунту та повітря незначна ($1,3^{\circ}\text{C}$).

Перші приморозки на поверхні ґрунту починаються в листопаді, а останні весняні – в першій декаді травня. Тривалість безморозного періоду на поверхні ґрунту на 20 днів коротша, ніж у повітрі, і становить в межах області 130...140 днів.

На Волині сніговий покрив настає в середньому 24 грудня, а зникає 24 лютого. Середня ж дата остаточного сходження снігового покриву – 26 березня. Пересічна тривалість залягання стійкого снігового покриву становить 60-63 дні. Кількість днів із сніговим покривом – 67-85. Мінімальна тривалість снігового покриву коливається від 37 до 40 днів. Висота снігового покриву впродовж зими коливається від 5 до 10 см, іноді досягає 20 см. Відмінності в межах області незначні і становлять 3-4 см. Стале промерзання ґрунту починається через 5-10 днів після стійкого переходу середньодобової температури повітря через 0°C в бік зниження. Максимальна глибина промерзання ґрунту спостерігається в центральній частині області і становить 98 см, а мінімальна на заході – 15 см. Середні глибини промерзання ґрунту в області становлять від 50 до 52 см. [1].

Важливим елементом клімату, який відіграє важливу роль у створенні сприятливих екологічних умов для сільськогосподарського виробництва, є опади. На території Волинської області кількість опадів збільшується з північного-заходу на південний схід від 536 мм до 640 мм. Впродовж року опади

розподіляються нерівномірно і становлять в середньому: взимку – 18, навесні – 21, восени – 23, а влітку – 40%.

Улітку нерідко бувають дощі, у червні та липні – зливи. У цей час випадає до 250-265 мм за один місяць. Тому запаси продуктивної вологи в ґрунті достатні для нормального росту і розвитку сільськогосподарських культур.

У зимовий період запаси вологи в ґрунті поповнюються за рахунок снігового покриву, який утворюється в середині листопада – на початку грудня і зберігається приблизно 70-80 днів. Тривалість залягання і потужність снігового покриву в різних районах області неоднакова і пов'язана з частими відлигами.

Сумарна тривалість випадання опадів у середньому за рік сягає 726 годин, що становить 8,1 % річного часу.

Нормальному росту і розвитку сільськогосподарських культур сприяють достатня кількість тепла і вологи в ґрунті.

На ріст і розвиток рослин також впливає відносна вологість повітря в полудень. Найбільша вологість повітря взимку (перевищує 80 %), влітку вона досягає 65-70 %. Величина відносної вологості повітря показує, що чим вона менша, на стільки ж повітря сухіше і тим інтенсивніше випаровується вода з ґрунту. Дні, відносна вологість повітря яких о 13 год. становить понад 80 %, відносять до вологих, а дні з вологістю меншою за 30 % – до посушливих. Такий поділ показників показує, що посушливих днів на Волині не буває (таблиця 2). У середньому за рік відмічається 112 вологих днів, 93 дні припадає на холодні півріччя (жовтень-березень). Найсухішими в річному ході є квітень-травень (1,5-1,6 %), а найвологішими – листопад-грудень (0,1 %). За рік у середньому нараховується 8 сухих днів.

Таблиця 2

Середня декадна відносна вологість повітря о 13 год. (в %) та число днів з відносною вологістю о 13 год. $\leq 80\%$ і за будь-який із строків спостереження $\leq 30\%$

Назва станції	Відносна вологість о 13-й годині за декадами																				
	Квітень			Травень			Червень			Липень			Серпень			Вересень			Жовтень		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Володимир-Волинський	61	74	71	75	78	74	72	75	65	65	67	71	78	71	75	79	71	82	84	90	78
Ковель	60	68	72	74	80	73	72	76	68	66	70	72	77	70	69	70	74	75	79	85	73
Луцьк	59	73	73	75	81	74	71	75	67	66	70	75	79	72	68	68	73	68	70	85	76
Любешів	61	72	67	74	80	72	72	70	64	66	69	72	79	73	70	70	72	73	77	85	74
Маневичі	55	74	75	77	83	72	73	72	64	67	70	73	79	71	70	69	74	72	75	87	74
Світязь	64	75	71	77	76	70	74	78	69	66	67	72	78	72	71	73	75	75	80	83	76

Для проведення агрокліматичного районування враховувалися тривалість вегетаційного і безморозного періодів, сума ефективних температур, рівень забезпеченості вологою та гідротермічність ґрунтів, адже ці показники забезпечують ріст і розвиток рослин.

Перехідний період одного сезону до іншого в області відбувається поступово і залежить від характеру активної поверхні. Початок кожного сезону визначається характером погодних умов поперед-

нього. У теплий період відбувається стійкий перехід середньодобової температури повітря через 0°C , який починається на Волині у другій половині березня, а закінчується в кінці листопада і становить 254–265 дні. Найважливішими характеристиками теплового періоду є дати переходу середньої добової температури повітря через певні межі (-5° , 0° , 5° , 10° , 15°C), а також тривалий загальний вегетаційний період (з температурами вище 5°C) та період активної вегетації (з температурами вище 10°C). Ці дати

визначають початок, кінець і тривалість певних періодів для сільського господарства.

Весна в області триває майже 2,5 місяці і закінчується в третій декаді травня, коли середня добова температура повітря стає вищою від 15°C, що приймається за початок літнього періоду.

Літній сезон з середньою добовою температурою вище 20°C становить 25%. Абсолютний максимум температури в окремі роки може підвищуватись у червні до 33...35°C, у липні – до 35...39°C і в серпні – до 36...38°C. У літній період випадає 44 % річної суми опадів. Найтриваліший літній сезон у північно-західних районах області – в Шацькому, Любомльському, Старовижівському та Ратнівському.

Передосінній теплий проміжок, тривалістю 30 днів, спостерігається між кінцем літа і початком осіннього періоду, коли середня добова температура повітря вища від 10°C, але нижча від 15°C. Дата переходу середньої добової температури повітря через 10°C до нижчих температур спостерігається в кінці жовтня і вважається початком осені. Осінь характеризується приморозками (27.11. – 01.12.), поступовим зниженням середньої добової температури повітря і переходом через 0°C, підвищенням відносної вологості повітря та збільшенням кількості хмарних днів.

Зима у Волинській області досить м'яка з частими відлигами, похмурою погодою та незначною кількістю опадів, вона триває 103–110 днів. Найхолоднішим є період з середньою добовою температурою повітря нижче -5°C (з початку січня до початку лютого). На Волині у середньому за зиму спостерігається 45-48 днів з відлигами.

Кліматичні умови області загалом сприятливі для розвитку сільського господарства. Значна кількість опадів і великі запаси води у ґрунті достатні для вирощування багатьох сільськогосподарських культур, які районовані для помірного поясу. Але,

перезволоження ґрунтів у поліській частині області потребує проведення меліоративних заходів. Сніговий покрив на більшості території Волині формує сприятливі умови для перезимівлі озимих культур, багаторічних трав, плодових дерев. В області спостерігається тривалий період інтенсивної вегетації і теплові ресурси достатні для вирощування багатьох культур.

Згідно із схемою агрокліматичного районування область ділиться на два агрокліматичні райони: Полісся та Лісостеп.

Північно-західна частина області належить до вологої, помірно теплої, а південно-східна – до недостатньо вологої, теплої агрокліматичних зон.

Розташування області у двох агрокліматичних зонах, зумовлює відмінності в спеціалізації галузей сільського господарства південних і північних районів, що є своєрідністю її агрогеографічного положення.

Отже, кліматичні ресурси зони Лісостепу сприяють вирощуванню зернових, технічних та плодових культур, а у зоні Полісся – технічних, кормових культур та картоплі. Ці особливості наклали відбиток на розвиток сільського господарства, на розміщення зернових, технічних, кормових культур та картоплі, на спеціалізацію тваринництва у південній і північній частинах.

У сільському господарстві використовуються рослинні ресурси, які представлені луками і пасовищами, вони переважають в поліській частині області. Видовий склад рослин тут зберігся з давніх часів і характерний для лісостепової і поліської зон України.

Висновки. Оцінка агрокліматичних ресурсів території враховує біологічні особливості сільськогосподарських культур, виявляє закономірності впливу агрокліматичних умов на формування врожаю в різних агрокліматичних умовах. На основі оцінок агрокліматичних ресурсів, міри їх використання та мінливості виділені агрокліматичні райони.

Література

1. Дмитренко В.П. Адаптації меліоративного землеробства до погоди і клімату // Вісник аграрної науки. – 2003. – № 6. – С. 52–56.
2. Клімат України / За ред. В. Ліпінського та ін. – К. : Вид-во Раєвського, 2003. – 343 с.
3. Природа Волинської області / За ред. К. Геренчука. – Львів : Вища школа, 1975. – 147 с.
4. Природа Украинской ССР. Климат: Учебн. пособие для педагогических ин-в / В.Н. Бабиченко, М.Б. Барабаш, К.Т. Логвинов и др.]. – К. : Наукова думка, 1984. – 232 с.

Стаття надійшла 5.11.2008 р.

Науковий керівник Я. Мольчак; рецензент О. Заставецька

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3:314(477)

Ірина Гудзеляк

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ: ГЛОБАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ПОРІВНЯННЯ

Здійснено порівняльний аналіз демографічного розвитку та демографічної ситуації в Україні, Європі, світі. Показано специфічні риси демографічних процесів і структур в Україні.

Iryna Hudzelyak. Demographic situation in Ukraine: Global and regional comparisons. *The study presents comparative analysis of demographic situation and developments in Ukraine, Europe and the world. It reveals specific demographic processes and structures in Ukraine.*

Актуальність теми. Демографічні проблеми нині обговорюються в державах усіх типів: одні з них засобами активної антинаталістичної політики намагаються долати перенаселеність, інші намагаються зупинити депопуляцію. Головним чином демографічна політика держав ґрунтується на виважених наукових висновках, проте часто досвід інших країн залишається невідомим і невикористаним. Першим кроком на шляху засвоєння зарубіжного досвіду повинно бути наукове вивчення демографічної ситуації в Україні у руслі сучасних європейських та глобальних тенденцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Демографічні проблеми України активно обговорюються у наукових колах з початку 90-их рр. XX ст. Найповніше вони висвітлені у працях Джамана В.О., Доценка А.І., Заставецького Б.І., Заставецької О.В., Заставного Ф.Д., Лібанової Е.М., Романюка М.Д., Старостенко Г.Г., Стешенко В.С., Топчієва О.Г., Фашевського М.І., Хомри О.У., Шаблія О.І. та інших вчених. Проте глобальний і регіональний порівняльний аналіз здійснювався доволі рідко.

Метою дослідження є обґрунтування специфічних рис демографічного розвитку і демографічної ситуації в Україні. Демографічна ситуація – це стан демографічних процесів, складу і розміщення населення на певній території у певний час. На підставі такого означення (а воно усталене у демографічній науці) визначено конкретні **завдання** для досягнення поставленої мети: здійснити регіональні і глобальні порівняння кількості і складу населення України, процесів народжуваності і смертності, провести порівняльний аналіз міграційної рухливості та характеру розміщення населення.

Результати дослідження. Кількість населення України на 1 січня 2008 р. становила 46 млн. 372,7

тис. осіб. Це – 0,7 % населення світу та майже 8 % населення Європи (без Росії). За кількістю населення Україна посідає 27 місце у світі. Протягом останніх років рейтинг України знижується, у 2003 р. наша держава посідала 25 місце. Серед європейських країн вища кількість населення у ФРН, Франції, Великій Британії та Італії, а Іспанія, де кількість населення зростає і становить понад 45,3 млн. осіб, „наздоганяє” Україну і має великі шанси протягом наступних років її випередити.

За прогнозами ООН людність України у 2025 р. знизиться до 41,7 млн. осіб, а в 2050 р. – до 33,4 млн. осіб. У 2025 р. Україна посідатиме 37 місце в світі за кількістю населення. До тих держав, які відсунуть Україну на нижчу позицію, окрім Іспанії, належать Алжир, Судан, Кенія, Танзанія, Уганда, Аргентина, Колумбія, Ірак, Афганістан.

Впродовж останніх п’яти років населення України зменшувалося в середньому на 0,4 % щороку. Така ж швидкість депопуляції була властива тільки Грузії, а в решті країнах світу депопуляція відбувалася повільнішими темпами. У Росії, Латвії і Болгарії швидкість депопуляції майже удвічі менша, а в інших східноєвропейських країнах – ще нижча. Проте можна відзначити і деякі позитивні тенденції: в Україні темпи скорочення населення зменшуються. Так, у 1999 р. населення скоротилося на 488 тис. осіб, а за 2006 р. – на 283 тис. осіб.

Народжуваність в Україні є однією з найнижчих у світі. У 2007 р. сумарний коефіцієнт народжуваності становив 1,3 особи. У світі цей показник удвічі вищий – 2,7 особи, а максимальні значення властиві країнам Тропічної Африки – 6,3 особи. Світовим рекорсменом за рівнем народжуваності є Нігер, де одна жінка за репродуктивний період народжує в середньому 7,1 дитини. У Європі

сумарний коефіцієнт народжуваності – 1,5 особи, а мінімальні значення властиві східноєвропейським країнам. Нижчою, ніж в Україні народжуваністю характеризуються лише Білорусь, Боснія та Герцеговина. Найвищий у Європі рівень народжуваності у Франції – 2,0 особи (тут висока частка вихідців з ісламських країн) та Ісландії – 2,1 особа (в країні надзвичайно ефективна демографічна політика пронаталістичного характеру).

Рівень народжуваності в Україні, як і на глобальному рівні, знижується. У 2001 р. було досягнуто рекордно мінімального значення сумарного коефіцієнту народжуваності – 1,1 особа. Жодна з держав світу досі не відзначалася таким низьким рівнем народжуваності. З 2002 р. народжуваність дещо зростає, що головним чином є наслідком дії структурного чинника (народжуються онуки більш чисельного повоєнного покоління), покращення соціально-економічних умов (народжуються „відкладені” діти) та зростання рівня матеріальної допомоги при народженні дитини.

В Україні простежується негативна тенденція – зростає позашлюбна народжуваність. За останні 15 років цей показник збільшився у 15 разів. Нині поза громадянським шлюбом народжується 21–22 % дітей. За рівнем позашлюбної народжуваності Україна наблизилася до західноєвропейських країн, де кожна четверта дитина народжується поза офіційним шлюбом.

Смертність населення в Україні залишається високою. Якщо у Північній, Західній і Південній Європі загальний коефіцієнт смертності у межах 9–10 %, то в Україні у 2007 р. він становив понад 16 % (це є рівень найбільш відсталих держав світу). Але якщо в країнах Тропічної Африки високий загальний коефіцієнт смертності зумовлений дуже високою дитячою смертністю, то в Україні навпаки – високою смертністю серед працездатного населення, особливо чоловіків. Водночас і дитяча смертність за останні 5 років дещо зросла. За показником смертності населення Україна ділить перше місце з Монако. Проте в Монако дуже високий рівень демографічної старості – 22 % осіб старші 65 років у загальній кількості населення, отже і висока смертність серед цієї категорії населення, а в Україні дуже висока смертність серед людей середнього віку.

Загальний коефіцієнт дитячої смертності в Україні у 2007 р. становив 11 %. Якщо порівнювати з іншими європейськими країнами, то це рівень Росії, Болгарії та Чорногорії, вища дитяча смертність простежується лише в Румунії, Молдові, Македонії і Сербії. У більшості північноєвропейських країн, у деяких країнах Західної Європи смертність дітей у віці до одного року менша, ніж в Україні у 3 рази.

Структура смертності в Україні за причинами подібна до розвинених країн світу, але відрізняється від середньосвітових показників, оскільки останні великою мірою визначаються тенденціями смертності населення країн, які розвиваються. У 2007 р. 63 % усіх летальних випадків були зумовлені хворобами органів кровообігу (у світі – 29,3 %), 11,8 % – появою новоутворень (у світі – 12,5 %), зовнішніми чинниками – 8,6 % (у світі – 9,15), захворюваннями

органів травлення – 4,4 % (у світі – 3,5%), хворобами органів дихання – 3,3 % (у світі – 6,5%), інфекційними захворюваннями – 2,2 % (у світі – 19,1%).

Середня тривалість життя населення світу стабільно зростає. Нині вона становить 68 років (66 років у чоловіків, 70 років у жінок). У розвинених країнах середня тривалість життя чоловіків 73 роки, жінок – 80 років. В Україні навпаки середня тривалість життя населення зменшується і дорівнює середньосвітовому значенню – 68 років. Але чоловіки живуть менше – всього 62 роки, а жінки довше – 74 роки. Тобто існує дуже велика різниця середньої тривалості життя жінок та чоловіків – 12 років.

Нині за тривалістю життя Україна навіть не входить у першу сотню держав. Окрім європейських та північноамериканських країн, Україну випереджають усі латиноамериканські країни (за винятком Гаїті і Гренади), 33 азійські держави, 10 африканських країн та 8 країн Океанії. Серед європейських держав Україна за тривалістю життя знаходиться на передостанньому місці. Ще нижчою є тривалість життя населення Росії, де й різниця тривалості життя жінок і чоловіків також найбільша у світі – 13 років.

Віковий склад населення України відзначається дуже високим рівнем старіння – понад 16 % людей, старші 65 років: це середньоевропейський рівень, проте вищий, ніж в середньому у Східній Європі. У світі рівень демографічної старості досяг 7 %. Високий рівень старіння може бути спричинений двома чинниками – низькою народжуваністю та високою тривалістю життя. В Україні, як уже зазначалося, тривалість життя не зростає, отож єдиний фактор, який зумовлює збільшення частки людей похилого віку, – це дуже низька народжуваність. За цими тенденціями Україна виділяється на європейському континенті, адже в розвинених країнах зниження народжуваності майже призупинилося, а тривалість життя внаслідок підвищення якості життя зростає.

Частка дитячого населення (у віці до 15 років) в Україні у 2007 р. складала 14 %. Таке ж значення є у Латвії і ФРН, а нижчу частку дітей (по 13 %) мають тільки Монако і Болгарія. Тобто за цим показником Україна посідає передостаннє місце. Найвища у світі частка дітей у структурі населення в країнах Тропічної Африки, а максимальне значення (50 %) – в Уганді.

Україна відзначається несприятливим співвідношенням працездатного і післяпрацездатного населення. Частка людей у післяпрацездатному віці становить понад 24 %, а економічне навантаження працездатного населення людьми післяпрацездатного віку досягло 411 осіб/1000 осіб, тоді як загальний коефіцієнт економічного навантаження – 723 утриманці/1000 осіб працездатного віку.

У статевій структурі населення України простежується значний дисбаланс: 45,95 % чоловіків та 54,05 % жінок. У світі навпаки статева структура відзначається перевагою чоловічого населення (101 чоловіків/100 жінок) за рахунок ісламських країн, Індії та Китаю. В Європі, як відомо, в усіх країнах, (крім Албанії) переважають жінки. Однак саме Україна характеризується найнижчим у світі та регіоні коефіцієнтом маскулінізації – 86 чоловіків/100

жінок при європейському рівні 92,6 чоловіків/100 жінок. Помітно вищі коефіцієнти маскулінізації, ніж в Україні, мають Росія, Білорусь, Литва, Латвія і Естонія, тобто ті країни Східної Європи, які також зазнали істотних демографічних втрат у другій світовій війні. Якщо взяти до уваги те, що вирівнювання статевого складу населення України відбувається у віці 35 років, то можна припустити, що статевий дисбаланс істотно не впливає на процеси шлюбності і природного відтворення населення, адже при сумарному коефіцієнті народжуваності 1,3 особи ці діти народжуються до 35-річного віку, коли процеси овдовіння жіночого населення стають помітнішими. У Європі статева структура вирівнюється у старшому віці, а Україна подібна за цією ознакою до країн Латинської Америки.

Усі охарактеризовані демографічні тенденції загалом мають негативне значення і свідчать про демографічну кризу, але сучасна демографічна ситуація в Україні відзначається також позитивною рисою: зміна від'ємного сальдо зовнішньої міграції позитивним. До 1993 р. Україна відзначалася міграційним приростом населення, що було зумовлено активізацією міграційних процесів на пострадянському просторі після розпаду СРСР. У 1994 р. почався міграційний відтік переважно у Європу та Північну Америку. Ці тенденції тривали 10 років. І лише у 2005 р. було помічено незначне позитивне сальдо міграції, яке у 2006–2007 рр. зросло: у 2006 р. приріст склав 14 тис. осіб, у 2007 р. – майже 17 тис. За останній рік позитивне відносне сальдо міграції зросло до 0,3 осіб/1000 осіб усього населення.

Таблиця 1

Головні демографічні показники України, Європи, світу, 2007 р.*

Показники	Україна	Європа	Світ
Кількість населення, млн осіб	46,4	733	6625
Сумарний коефіцієнт народжуваності, ‰	1,3	1,5	2,7
Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰	10	10	21
Загальний коефіцієнт смертності, ‰	16	11	9
Загальний коефіцієнт природного приросту, ‰	– 6	– 1	12
Загальний коефіцієнт дитячої смертності, ‰	10	6	52
Частка дітей у віці до 15 років, %	14	16	28
Частка осіб, старше 65 років, %	16	16	7
Середня тривалість життя населення, років	68	75	68
Середня тривалість життя чоловіків, років	62	71	66
Середня тривалість життя жінок, років	74	79	70

* За даними: World Population Data Sheet, 2007

Імміграційний статус Україна отримала завдяки прибулим із азійських країн. Тому позитивна оцінка додатного сальдо міграції залишається дискусійною. Сьогодні часто звучать заклики розробити і запровадити імміграційну політику для заохочення в'їзду трудових мігрантів зі Сходу, оскільки багато галузей економіки уже відчувають дефіцит робочої сили. Однак потрібно врахувати той факт, що для того, щоб покрити природне зменшення, потрібно, щоб щороку в Україну в'їжджало 270–280 тис. осіб. Такий великий міграційний приріст обов'язково призведе до загострення міжетнічних конфліктів. Про це свідчить досвід багатьох європейських країн, які нині часто відчувають труднощі у процесах взаємоадаптації мігрантів і корінного населення.

Отже, зростання міграційного припливу створює загрозу етнокультурної безпеки у державі. Для визначення ареалів ймовірних конфліктів варто детальніше вивчити географію розселення іммігрантів. У 2007 р. найбільший притік іноземців був спрямований в Одеську область (позитивне сальдо становило майже 11 тис. осіб), Автономну Республіку Крим (понад 3 тис. осіб), м. Київ (майже 2,2 тис. осіб), менші значення позитивного сальдо в Донецькій, Запорізькій, Харківській, Миколаївській, Дніпропетровській, Вінницькій, Хмельницькій, Черкаській, Полтавській, Київській і Чернівецькій областях. Інші регіони України мають від'ємне сальдо міграції.

Звичайно, поселяються іммігранти (а це вихідці з багатьох країн Азії та Африки) переважно у містах. Тому процеси етнічного змішування в Україні продовжуються за участю більшої кількості етносів. Хоча тої інтенсивності міжетнічної міксації, яка є на американському континенті чи у деяких європейських країнах, Україна у найближчі десятиліття, можливо, не досягне.

У зв'язку з депопуляційними процесами щільність населення України зменшується. Сьогодні вона становить 77 осіб/км². Це майже 1,5 рази вище значення, ніж у світі (49 осіб/км²) та майже у 3 рази більше, ніж у розвинених країнах (27 осіб/км²). Нижча, ніж в Україні, щільність населення у північноєвропейських країнах (за винятком Данії і Великої Британії), в Білорусі, Болгарії та Чорногорії. За показником щільності населення Україна близька до Хорватії, Словаччини, Боснії та Герцеговини. На глобальному тлі Україна характеризується середнім рівнем щільності населення, оскільки існують дуже щільно заселені країни, такі як Бангладеш (1035 осіб/км²), Тайвань (636 осіб/км²), Нідерланди (394 особи/км²) та інші, а також найменш щільно заселені – Канада (3 особи/км²), Росія (8 осіб/км²) та інші.

Великий вплив на демографічні тенденції мають соціально-економічні чинники, зокрема економічна активність, зайнятість, що визначає рівень життя населення. В Україні рівень економічної

активності за 2000–2007 рр. знизився на 1 % і становить 62,6 % від усього населення у віці 15–70 рр., або 71,6 % від населення працездатного віку. Кількість економічно активного населення зменшилась за вказаний період з 22,8 млн. осіб до 22,3 млн. осіб. У 2007 р. до зайнятого населення належало 20,8 млн. осіб у віці 15–70 рр. (або 58,5 %), тоді як у 2000 р. рівень зайнятості становив лише 55,8 %. Як і в інших країнах світу, зайнятість чоловічого населення України вища (63,5 %) порівняно з жіночим (53,0 %).

В Україні змінюється структура зайнятості. У 1960 р. у сільському, лісовому господарстві та мисливстві було зайнято 32,7 % населення, у промисловості – 22,0 %. У 2006 р. за даними Державного комітету статистики України у сільському, лісовому господарстві та мисливстві було зайнято 17,5 % населення, у промисловості – 19,4 %. Істотно зростає зайнятість у сфері послуг, особливо у торгівлі, зв'язку, готельному та ресторанному бізнесі, фінан-

совій діяльності та наданні різноманітних посередницьких, рекламних, інжинірингових і консалтингових послуг, виникають нові види економічної діяльності, які свідчать про модернізацію української економіки.

Висновки. На сучасному етапі в Україні майже за усіма показниками, якими характеризують демографічну ситуацію, простежуються ознаки глибокої кризи. Багато демографічних процесів стали практично незворотними. Швидко подолати демографічну кризу неможливо, але здійснювати конкретні кроки для досягнення демографічної безпеки необхідно терміново. Тому питання розробки конкретних заходів демографічної політики потрібно у подальшому вивчати, враховуючи досвід деяких східноєвропейських країн, зокрема Білорусі, Естонії, Латвії, Литви, які характеризуються подібними рисами демографічної ситуації.

Джерела

1. <http://www.prb.org>
2. <http://www.ukrstat.gov.ua>
3. <http://unstats.un.org/unsd/demographik/products/>

Стаття надійшла 10.06.2008 р.

Рецензент Я. Жупанський

УДК 911.3:314 (477.83)

Наталія Годісь

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ДЕМОГРАФІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ

Розкрито головні поняття демографічної безпеки та наведено ознаки та показники, які її характеризують. Проаналізовано динаміку демографічних показників у Львівській області та Україні, у тім числі серед міського та сільського населення. Запропоновано заходи підвищення демографічної безпеки регіону.

Nataliya Hodis'. Human-geographical aspects of analysis for demographic safety of a region. *The main concepts of demographic safety are presented and their characteristic attributes and indexes are demonstrated. The dynamics of demographic indexes are analyzed in Lviv oblast and in Ukraine, including both their urban and rural populations. Measures for increasing demographic safety of a region are proposed.*

Серед імперативів XXI століття пріоритетна роль належить безпеці, захисту життя та інтересів кожної людини, суспільства, держави. Зазначені проблеми висвітлені у працях, таких провідних вітчизняних та зарубіжних вчених, як В. Білоус, І. Бінько, В. Гейць, Я. Жаліло, Б. Кваснюк, В. Мунтіян, Л. Семів, С. Пірожков, С. Шульц, О. Хомин, Н. Вавдіюк, І. Гнибіденко, А. Сухоруков, А. Федорищев, О. Ральчук, А. Степаненко, О. Хомра, З. Герасимчук, Г. Пастернак-Таранущенко, М. Долішній, Г. Ситник та інших.

В загальному розумінні безпека – це низький рівень загроз, які можуть перешкоджати стійкому

функціонуванню певного суб'єкта. Безпека як система корінних, типових властивостей будь-якої країни чи її територіальних утворень втілює в собі усі сфери і галузі життєдіяльності людини [11, с. 141]. Проблема безпеки була завжди актуальною, змінювались лише аспекти, на які зверталось більше уваги відповідно до умов розвитку країни.

У сфері безпеки особливого значення, останнім часом, набуває демографічна безпека, що пов'язано зі скороченням кількості населення у всіх регіонах України. У зв'язку з цим, питання демографічної безпеки набули ще більшої значимості і їх вирішення є визначальною умовою поліпшення

демографічної ситуації регіону як головного пріоритету реалізації національних інтересів у країні. Для вирішення цих питань, народні депутати України О. Волков та О. Біловол внесли на розгляд Головного науково-експертного управління проект Закону України „Про демографічну безпеку”. Цей проект Закону визначає правові, економічні та організаційні засади забезпечення демографічної безпеки в Україні. Передусім подається означення головних понять і категорій:

демографічна безпека – стан захищеності держави і суспільства від демографічних загроз, при якому забезпечується розвиток України відповідно до її національних демографічних інтересів;

демографічні загрози – демографічні явища і тенденції, соціально-економічні наслідки яких мають негативний вплив на сталий розвиток України;

національні демографічні інтереси – сукупність збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства і особистості на основі конституційних прав громадян України;

демографічні інтереси держави і суспільства – формування типу відтворення населення, основними характерними рисами якого є відсутність депопуляції, свідомо регульована народжуваність, спрямована на повне заміщення батьківських поколінь, зниження смертності і збільшення тривалості життя, прогресивна вікова-статева структура населення, оптимальні внутрішні і зовнішні міграційні процеси, укріплення родини як соціального інституту, найбільш сприятливого для реалізації сформованої потреби в дітях, їхнього виховання;

демографічні інтереси особистості – формування умов, що забезпечують здорове і тривале життя, повну реалізацію наявної індивідуальної потреби в дітях, свободу територіальних переміщень;

демографічна політика – діяльність органів державного управління і соціальних інститутів, спрямована на створення сталих кількісних і якісних параметрів відтворення населення;

репродуктивні права – можливість для всіх подружніх пар і окремих осіб вільно приймати рішення щодо кількості своїх дітей, інтервалів між їхнім народженням, часу їх народження і володіти для цього необхідною інформацією і засобами.

Автори проекту пропонують перелік ознак, які засвідчують демографічні загрози для певного району: депопуляція, старіння населення, нерегульовані міграційні процеси, деградація інституту родини.

Демографічні загрози визначаються такими показниками:

- нетто-коефіцієнтом відтворення населення;
- коефіцієнтом депопуляції;
- сумарним коефіцієнтом народжуваності;
- коефіцієнтами смертності населення працездатного віку, у тому числі коефіцієнтами смертності чоловіків і жінок працездатного віку;
- очікуваною тривалістю майбутнього життя;
- коефіцієнтом старіння населення;
- сальдо міграційного обміну між міською і сільською місцевістю, у тому числі по статі, віку, рівню освіти;
- чисельністю нелегальних мігрантів;
- співвідношенням шлюбів і розлучень [12].

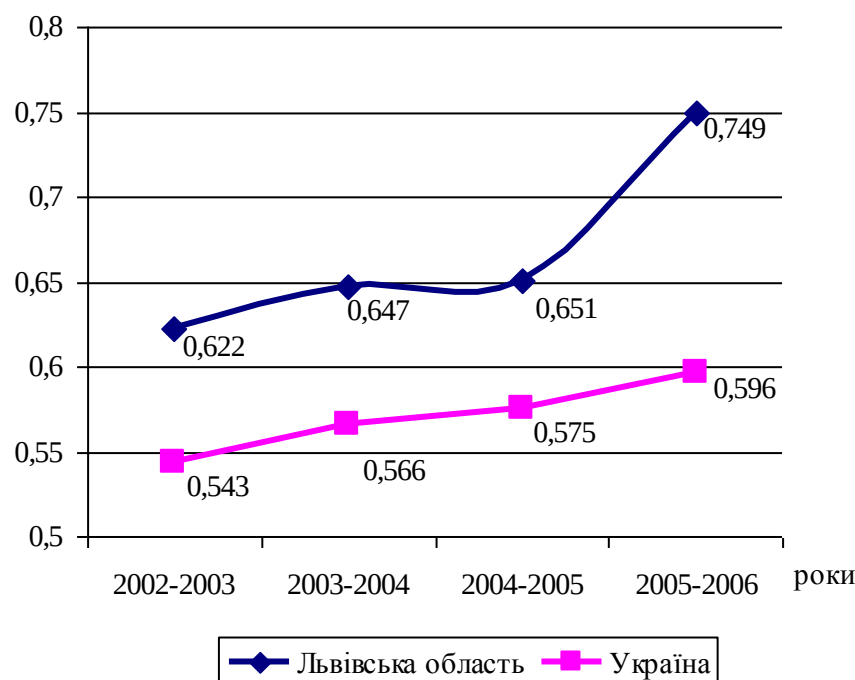

Рисунок 1. Динаміка нетто-коефіцієнта відтворення населення, осіб

Ми вважаємо, що цей перелік показників ще можна доповнити сальдом зовнішньої міграції, коефіцієнтом дитячої смертності, часткою екзогенних

смертей у загальній кількості померлих.

Починаючи від 2000 р. Львівська область, як і Україна, вступила у третю хвилю демографічного

розвитку [3], після демографічної кризи 90-х рр., яка характеризується повільним зростанням народжуваності за рахунок других дітей у сім'ях, водночас загрозливим зростанням смертності і, як результат, поступовим зменшенням чисельності населення.

Аналізуючи динаміку нетто-коефіцієнта відтворення населення та сумарного коефіцієнта народжуваності у Львівській області за 2002-2006 рр., бачимо несуттєве їх зростання у міських та сільських поселеннях. Так нетто- коефіцієнт у регіоні зріс на 0,127 осіб (від 0,622 до 0,749), у міських поселеннях дещо менше – на 0,039, а у селах ще менше – на 0,038.

Дані показники є вищі, ніж по Україні загалом, у тому числі у міських і сільських поселеннях.

Подібно змінювався сумарний коефіцієнт народжуваності, який зріс на 0,269 осіб (від 1,297 до 1,566), зокрема у міських поселеннях на 0,079, у селах на 0,089. Даний показник по області є вищий, ніж в загальному по Україні (1,254 осіб у 2006 р.). За шкалою оцінок показників відтворення поколінь, розробленою С.Г. Стеценко, Львівська область має дуже низький рівень нетто-коефіцієнта та сумарного коефіцієнта народжуваності населення, а Україна – надзвичайно низький.

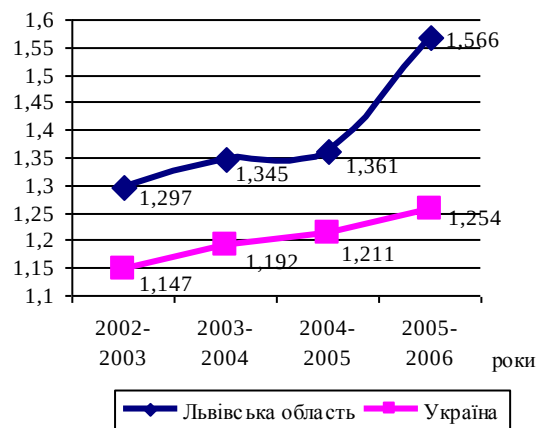

Рисунок 2. Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності населення, осіб

У Львівській області, як і в Україні, очікувана тривалість майбутнього життя зростала до 2004 р., потім дещо знизилася у 2005 р., а до 2007р. знову зросла (по області до 70,66 років, по Україні до 68,10 років). У міського населення України тенденція зміни очікуваної тривалості життя подібна. Разом з тим, динаміка очікуваної тривалості життя міського

населення Львівської області має свою специфіку, зокрема протягом 2002-2006 рр. тривалість постійно зростала. Очікувана тривалість майбутнього життя сільських жителів області та України змінювалась хвилюподібно з ознаками зменшення очікуваної тривалості життя у селах області (від 70,14 до 69,72) та України (від 67,6 до 66,85).

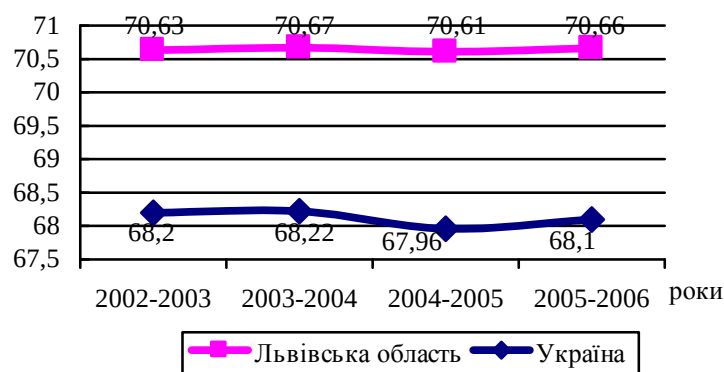

Рисунок 3. Динаміка очікуваної тривалості майбутнього життя населення, років

Важливим показником демографічної безпеки є коефіцієнт старіння населення, який показує частку осіб, які досягли та перетнули перший поріг старості (в Україні це 60 років) у загальній кількості населення, за 2002-2006 рр. дещо зменшився в області

(від 19,3 % до 18,9 %) і в Україні (звід 21,3 % до 20,3 %), окрім міського населення області, де зниження відбулося лише у 2003 р. від 16,6 % до 16,5 %, а в подальшому він зріс у 2006 р., досягнувши 16,8 %.

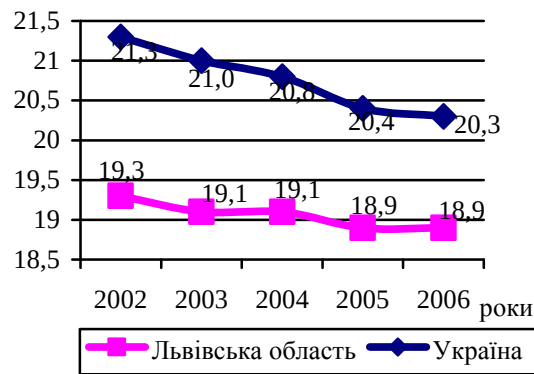

Рисунок 4. Динаміка коефіцієнта старіння населення, %

Коефіцієнт смертності працездатного населення збільшився загалом у країні (від 537,7 померлих на 100000 осіб до 576,1) і у Львівській області (від 468,4 до 507,4). Таке зростання відбувалося переважно завдяки високій смертності чоловіків. У Львівській області загалом, та у міських поселеннях зокрема, смертність жінок працездатного віку за досліджуваний період зменшилася (від 185,7 до 184,3), а

у сільській місцевості так як і чоловіча смертність у всій області зросла (від 163,5 до 169,7). У 2005 р. смертність працездатного населення в Україні досягла піку (603,0 померлих на 100000 осіб), зокрема й у Львівській області (513,8). Загалом коефіцієнти смертності у регіоні за всі роки є менші, ніж в цілому по Україні.

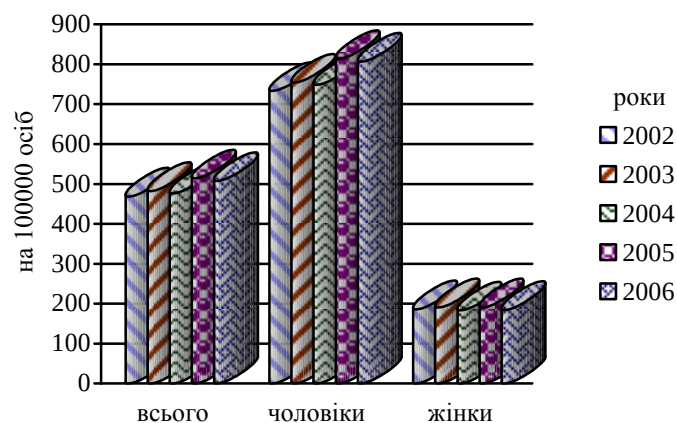

Рисунок 5. Динаміка коефіцієнта смертності працездатного населення Львівської області

Коефіцієнт депопуляції населення і в регіоні, і в країні зменшувався до 2004 р., опісля дещо зріс, а до 2006 р. знову зменшився і досяг найменшого значення за весь досліджуваний період. Саме тому, протягом 2002-2006 рр. спостерігається позитивна тенденція

зменшення коефіцієнта депопуляції населення як на Львівщині (від -3,8 ‰ до -2,9 ‰), так і в Україні (від -7,6 ‰ до -6,4 ‰). В області показник депопуляції населення нижчий, ніж по Україні загалом.

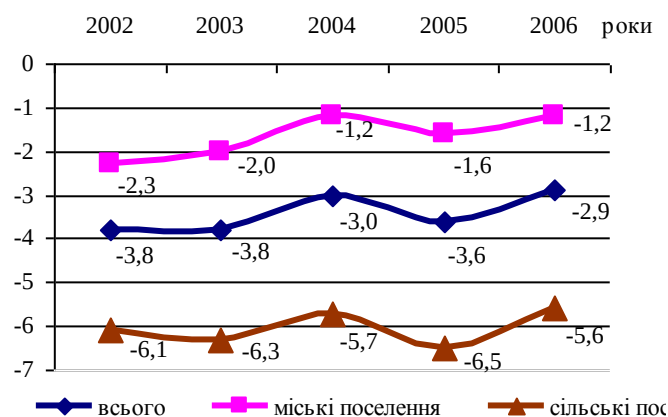

Рисунок 6. Динаміка коефіцієнта депопуляції населення Львівської області, ‰

Якщо аналізувати динаміку коефіцієнта співвідношення шлюбів і розлучень, виявлено, що до 2003 р. він зменшувався, у 2004 р. спостерігалось деяке його зростання, а надалі він знову зменшився і у 2006 р. досяг 35,8 % по області, по Україні – 50,5 %. У зв'язку з цим, за 2002-2006 рр. показник зменшився і в області, і в Україні. Але сільське населення області

характеризується зростанням розлучуваності, тому тут коефіцієнт співвідношення шлюбів і розлучень зріс на 2,3 %. В загальному по області спостерігається позитивна, хоч і досить повільна, тенденція зростання шлюбності і зменшення розлучуваності, що суттєво впливає на демографічну безпеку регіону.

Рисунок 7. Динаміка коефіцієнта співвідношення шлюбів і розлучень населення, %

В міграційному обміні між міськими поселеннями та сільською місцевістю області та України спостерігається відтік, переважно працездатного населення, із сіл у міські поселення. У Львівській області за досліджуваний період відтік зменшився на 39 осіб,

а по Україні навпаки збільшився на 8519 осіб. Пік відпливу із сільської місцевості до міських поселень України та Львівської області спостерігався у 2005 р. Протягом цього року села в області втратили 2952 особи, а України 30297 осіб.

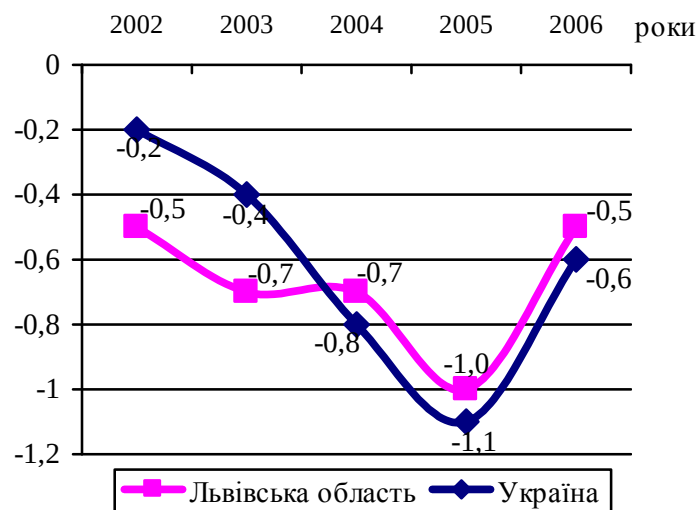

Рисунок 8. Динаміка сальдо міграційного обміну між міськими та сільськими поселеннями, %

Аналіз показників, які визначають демографічну безпеку показав, що хоч демографічна ситуація у Львівській області і Україні повільно покращується, однак залишається дуже низький рівень демографічної безпеки області та надзвичайно низький рівень демографічної безпеки країни.

Для підвищення демографічної безпеки регіону потрібно застосувати такі заходи: поліпшувати соціально-економічні умови життєдіяльності населення; поетапно підвищувати державні мінімальні соціальні стандарти в галузі оплати праці, пенсійного забезпечення, освіти, охорони здоров'я, куль-

тури, житлово-комунального обслуговування, соціальної підтримки і соціального обслуговування; оптимізувати зовнішні і внутрішні міграційні потоки населення; протидіяти нелегальній міграції; стимулювати залучення і закріплення фахівців у сільській місцевості; формувати високі духовно-моральні стандарти громадян у галузі сімейних стосунків, підвищувати престиж родини в суспільстві; забезпечувати репродуктивні права громадян і сприяти формуванню високих репродуктивних потреб населення [12].

Література

1. Вавдіюк Н.С. Соціальна безпека як передумова автопоезису регіону // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Політика демографічного розвитку: сучасний стан та її перспективи в західному регіоні України. (Зб. наук. праць). Вип. 5 (55) / НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Ред. кол. відп. ред. акад. НАН України М.І. Долішній. – Львів, 2005. – С. 150-160.
2. Гнибіденко І. Демографічні аспекти національної безпеки держави // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 5. – С. 11-18.
3. Грицевич В.С. Математико-географічні основи менеджменту демографічною ситуацією регіону // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. „Регіон-2007: Стратегія оптимального розвитку”. – Харків: Вид. центр ХНУ, 2007. – С. 28-31.
4. Даніл'ян О.Г., Дзьобань О.П., Панов М.І. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації: Навчальний посібник. – Харків: Фоліо. – 2002. – С. 285.
5. Пастернак-Таранушенко Г. Безпека: система, підсистема, оцінки, нова зброя // Економіка України. – 2000. – № 12. – С. 53-57.
6. Пастернак-Таранушенко Г. Філософія науки про економічну безпеку держави // Актуальні проблеми економіки. – 2001. – № 5-6. – С. 8-16.
7. Ральчук О., Федорищева А. Безпека як розвиток і безпека як стабільність – синергетика соціо-природних систем // Регіональна економіка. – 2002. – № 4. – С. 19.
8. Семів Л.К. Регіональна політика: людський вимір: Монографія. – Львів: УРД НАН України, 2004. – С. 148-149.
9. Степаненко А.В. Теоретичні аспекти економічної безпеки та інституціонально-структурна система її гарантування в Україні // Продуктивні сили України: Наук.-теоретич. економ. журнал. – 2006. – № 1. – С. 108-120.
10. Сухоруков А.І. Проблеми інноваційної безпеки // Стратегическая панорама. – 2002. – № 2. – С. 75-86.
11. Шевчук П. Соціальна політика та соціальна безпека людини: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2003. – С. 171.
12. Шульц С.Л., Хомин О.Й. Демографічний чинник соціально-економічної безпеки регіону // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Політика демографічного розвитку: сучасний стан та її перспективи в західному регіоні України. (Зб. наук. праць). Вип. 5 (55) / НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Ред. кол.: відп. ред. акад. НАН України М.І. Долішній. – Львів, 2005. – С. 141-149.
13. <http://gska2.rada.gov.ua>

Стаття надійшла 10.06.2008 р.

Науковий керівник І. Гудзеляк; рецензент О. Заставецька

УДК 911.3 (100)

Мирослава Книш

ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА ПРОЦЕСІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ В КРАЇНАХ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

Розглянуто методики інтегральної оцінки глобалізації. Запропоновано власну методику дослідження економічної глобалізації індексним методом та факторним аналізом. Розроблено типологію країн, що розвиваються за ступенем їх включення у процеси економічної глобалізації.

Myroslava Knysh. An assessment of economic globalization in developing countries. After reviewing methods of estimating globalization, the author proposes her own method of assessment, using an index method and factor analysis. A typology of developing countries by the level of their participation in economic globalization has been presented.

Сучасний стан розвитку суспільства ототожнюється з глобалізацією, яка знайшла своє відображення й осмислення у працях багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених. Глобалізація – нова загально-світова тенденція, яка формується в головних економічних центрах. Однак жодна країна не може ефективно розвиватися, не враховуючи сучасні зміни, викликані глобалізацією.

Незважаючи на те, що поняття глобалізації активно обговорюється в наукових колах, досі немає одностайності стосовно його означення. Частково це

можна пояснити тим, що процеси глобалізації відбуваються одночасно у всіх сферах суспільного життя. А, отже, цей процес досліджується представниками різних наук, кожний з яких розглядає тільки окремі його аспекти. Загальновідомим і вживаним цей термін став лише з середини 90-х років ХХ століття, що теж значною мірою пояснює обмеженість сучасних знань про глобалізацію.

Нині термін «глобалізація» став одним із найпопулярніших у суспільних науках. Означень глобалізації майже стільки, скільки авторів про неї

пише. Найуживаніше означення глобалізації запропоноване експертами МВФ. Вони визначають глобалізацію як зростаючу економічну взаємозалежність країн усього світу в результаті зростання обсягів і різноманітності транскордонних потоків товарів, послуг, капіталу, завдяки швидкій дифузії технологій.

Таким чином ключовими характеристиками економічної глобалізації є лібералізація міжнародної торгівлі, поширення прямих іноземних інвестицій (ППІ), виникнення потужних транскордонних фінансових потоків. Розвиток цих процесів став можливим у результаті взаємодії двох чинників, а саме: економічної політики, що призвела до зниження національних бар'єрів для міжнародної торгівлі і ППІ та нових технологій, особливо у сфері інформації та комунікації.

Нерозвиненість упродовж тривалого часу знань про глобалізацію спостерігалася ще й тому, що вона розглядалася в основному як абстрактне поняття на вербальному рівні без використання метричного інструментарію. Виразити цей процес емпірично спробували представники відомої міжнародної компанії A.T. Kearney, Inc., які у 2000 році опублікували у журналі «Foreign Policy» індекс глобалізації [2]. Для розрахунку цього індексу вони використали статистичну інформацію 62 країн світу. На думку експертів цієї організації, представлена низка країн є цілком достатньою, так як в них зосереджена основна частка світового економічного потенціалу і населення, що дозволяє зробити висновки про рівень розвитку процесів глобалізації.

При розрахунку індексу глобалізації враховується чотири групи показників:

- 1) залучення країни до міжнародних політичних процесів:
 - кількість міжнародних організацій, членом яких є країна;
 - кількість місій Ради Безпеки ООН, у яких країна брала участь;
 - кількість посольств, що розміщені в країні;
 - кількість ратифікованих міжнародних угод;
- 2) поширення технологій:
 - кількість користувачів Інтернету на 1000 жителів;
 - кількість Інтернет-хостів на 1000 жителів;
 - кількість Інтернет-серверів на 1000 жителів;
- 3) персональні контакти громадян:
 - частка громадян, що здійснюють закордонні подорожі, у % до загальної кількості населення країни;
 - кількість хвилин міжнародних телефонних розмов (як вхідних, так і вихідних) на жителя;
 - сума міжнародних грошових переказів як з країни, так і в країну, у % до ВВП;
- 4) економічна інтеграція:
 - частка міжнародної торгівлі (експорт та імпорт товарів і послуг), у % до ВВП країни;
 - частка прямих і портфельних інвестицій, які надходять у країну і виходять з неї, у % до ВВП.

За результатами розрахунків індексу глобалізації у 2000 році найбільш глобалізованою країною світу став Сінгапур. За показником персональних контактів громадян він набагато випередив інші країни. У 2002 році на перше місце за індексом глобалізації вийшла Ірландія за рахунок грошових переказів, які надходять у країну від емігрантів. З 2004 року цю позицію за собою знову утримує Сінгапур (табл. 1).

Таблиця 1

Перша десятка найбільш глобалізованих країн світу

2003 рік	2006 рік
Ірландія	Сінгапур
Швейцарія	Швейцарія
Швеція	США
Сінгапур	Ірландія
Нідерланди	Данія
Данія	Канада
Канада	Нідерланди
Австрія	Австралія
Великобританія	Австрія
Фінляндія	Швеція

Серед країн, що розвиваються, до списку найглобалізованіших країн (крім Сінгапуру) увійшли: Малайзія – 19 місце, у третій десятку країн – Панама і Республіка Корея, у четвертий – Філіппіни, Чилі, Уганда, Туніс, Ботсвана, Марокко.

У 2006 році Україна за індексом глобалізації займала тільки 39 місце, а її сусідами у рейтингу були африканські країни Ботсвана і Марокко.

Цікавим є той факт, що найвищого рівня глобалізації досягли не розвинуті країни-лідери. Наприклад, США тільки у 2004 році увійшли до першої десятки найглобалізованіших країн, а до того посідали тільки 12 місце. Найглобалізованішими виявилися малі країни, для яких відкритість економіки – це можливість отримати доступ до товарів, послуг, капіталу, котрі вони самі не можуть виробляти.

У зв'язку з тим, що запропонований індекс

глобалізації не охоплює всі країни, що розвиваються (тільки 30 з 125 країн), а деякі показники його розрахунку по багатьох країнах взагалі відсутні, нами запропонована власна методика дослідження процесів глобалізації, що відбувається в економічній сфері та найінтенсивніше проявляється в країнах різного типу, в т.ч. у країнах, що розвиваються.

У дослідженні використані матеріали Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), яка щорічно публікує доповідь про світовий розвиток торгівлі та інвестицій [4]. Статистична база цієї організації є важливим загальноприйнятим і єдиним достовірним джерелом подібної інформації.

Оцінка участі країн, що розвиваються у процесах глобалізації здійснюється у декілька послідовних етапів:

- 1) визначення показників, які найадекватніше характеризують рівень глобалізації;
- 2) вибір методики дослідження;
- 3) інтегральна оцінка процесів глобалізації індексним методом та факторним аналізом;
- 4) побудова рейтингу та виокремлення типів країн за рівнем економічної глобалізації;
- 5) картографічне відображення результатів.

При виборі показників, які характеризують рівень та особливості розвитку процесів глобалізації, автор дотримувався таких методологічних принципів:

- 1) достовірність і відповідність сучасному рівневі знань про предмет типології;
- 2) атрибутивність (виходячи з концепції економічної глобалізації);
- 3) можливість здійснення кількісної формалізації;
- 4) відсутність автокореляції показників;
- 5) належність до одного періоду часу;
- 6) охоплення всіх країн, введених до списку типізації.

На наш погляд, таким вимогам відповідає 9 показників:

- 1) експорт товарів, послуг (% від ВВП);
- 2) імпорт товарів, послуг (% від ВВП);
- 3) експорт сировини і сільськогосподарської про-

- дукції (% від експорту товарів);
- 4) експорт промислових товарів (% від експорту товарів);
- 5) експорт високих технологій (% від промислового експорту);
- 6) кількість абонентів стільникового зв'язку (на 1 тис. осіб);
- 7) користувачі мережі Інтернет (на 1 тис. осіб);
- 8) витрати на НДДКР (% від ВВП);
- 9) притік ПІІ (% від ВВП).

На основі матриці парних кореляцій робимо висновок про тісноту зв'язку між показниками, які описують процеси глобалізації. Так як між такими показниками, як експорт товарів, послуг (% до ВВП) та імпорт товарів, послуг (% до ВВП) велика кореляція – 0,7; експорт промислових товарів (% від експорту товарів) та експорт сировини і сільськогосподарської продукції (% від експорту) – 0,72; кількістю абонентів стільникового зв'язку (на 1 тис. осіб) і користувачами мережі Інтернет (на 1 тис. осіб) – 0,81, тому для факторного аналізу та індексного методу залишається шість показників. І хоч між ними зберігається деяка пряма кореляційна залежність, їх можна вважати взаємодоповнюючими, а не взаємозамінними.

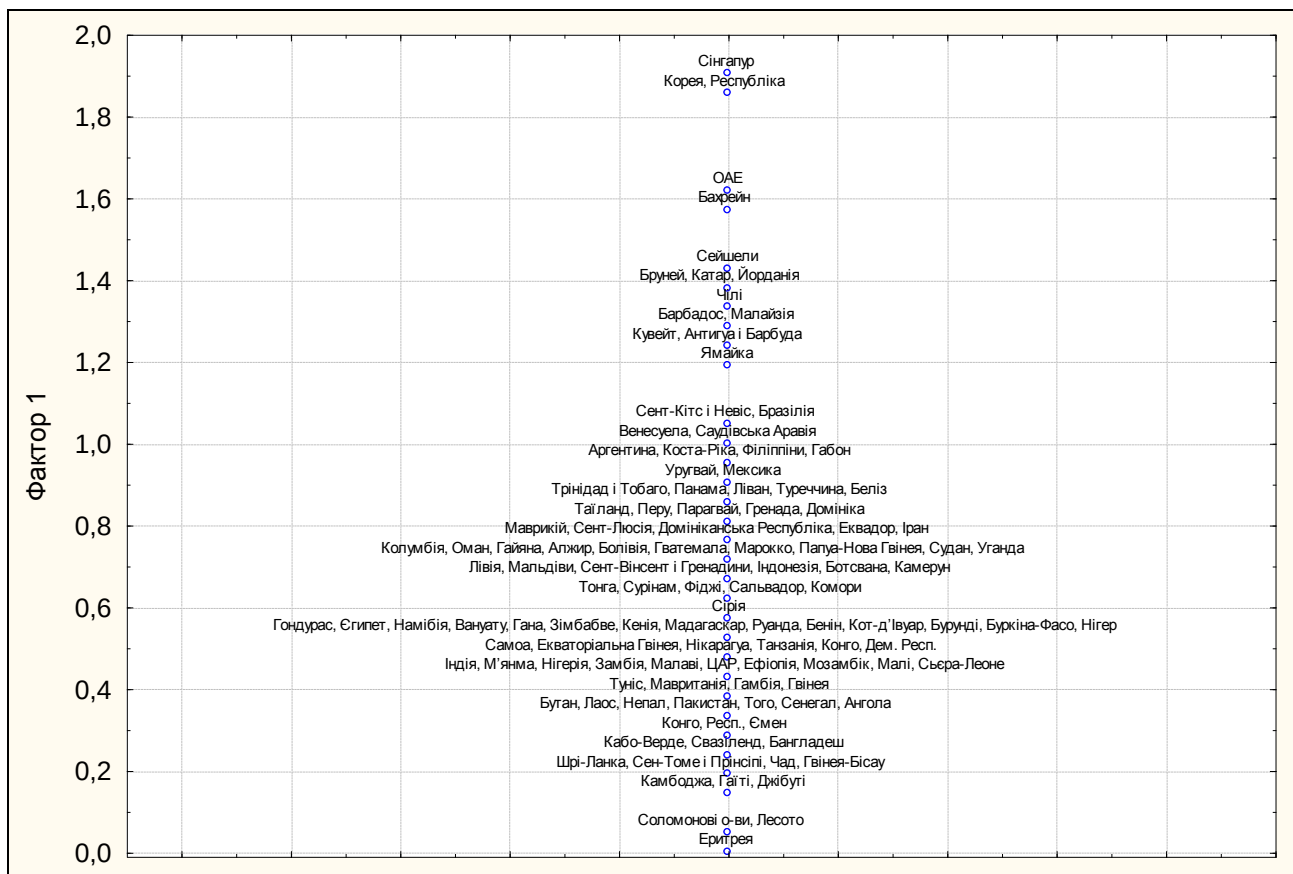

Рисунок 1. Розташування країн за ступенем економічної глобалізації (за першим фактором)

При розробці типології країн за рівнем глобалізації факторним аналізом (методом головних компонент) до списку включено 116 країн, що розвиваються. На основі матриці кореляції будують матрицю

факторних навантажень, у якій відображені ваги, з якими вихідні показники увійшли до складу головних компонент (факторів) (табл. 2).

Таблиця 2

Матриця факторних навантажень

Показники	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Експорт товарів, послуг (% від ВВП)	0,558	0,648	-0,201
Експорт промислових товарів (% від експорту товарів)	0,641	-0,465	-0,427
Експорт високих технологій (% від експорту пром. товарів)	0,580	-0,276	-0,003
Користувачі мережі Інтернет (на 1 тис. осіб)	0,846	-0,041	0,344
Витрати на НДДКР (% від ВВП)	0,624	0,081	0,333
Притік ПІІ (% від ВВП)	0,166	0,454	-0,044
Частка поясненої дисперсії, %	36,2	18,8	13,1

Міжнародні організації, досліджуючи рівень економічної глобалізації, найчастіше використовують показник експорт товарів, послуг (% від ВВП). Однак аналіз ваг показників першої компоненти показує, що це далеко не єдиний і не завжди найкращий показник.

У першій компоненті (факторі) найбільшу вагу має показник користувачів Інтернет (на 1 тис. осіб). Це означає, що в нашому дослідженні рівень економічної глобалізації можна охарактеризувати цим показником.

Таблиця 3

Типологія країн, що розвиваються, за ступенем глобалізації

Тип країн	Країни	Індексний метод	Ранг за індексним методом
Дуже високий	Сінгапур	3,81	1
	Малайзія	3,31	2
	Корея, Республіка	3,14	3
Високий	Йорданія	2,64	4
	Антигуа і Барбуда	2,57	5
	ОАЕ	2,47	6
	Філіппіни	2,32	7
	Таїланд	2,24	8
	Бахрейн	2,14	9
	Барбадос	2,11	10
	Ботсвана	1,95	11
	Сейшели	1,90	12
	Екваторіальна Гвінея	1,88	13
Середній	Сент-Кітс і Невіс	1,86	14
	Ямайка	1,85	15
	Мексика	1,84	16
	Коста-Ріка	1,81	17
	Маврикій	1,75	18
	Туреччина	1,75	19
	Суринам	1,70	20
	Габон	1,70	21
	Кабо-Верде	1,66	22
	Домініка	1,59	23
	Марокко	1,59	24
	Свазіленд	1,57	25
	Мальдіви	1,49	26
	Гайяна	1,49	27
	Туніс	1,49	28
	Ліван	1,46	29
	Бразилія	1,45	30
	Катар	1,44	31
	Тринідад і Тобаго	1,42	32
	Бруней	1,40	33
	Фіджі	1,40	34
	Конго, Респ.	1,35	35
	Намібія	1,33	36
	Індонезія	1,32	37
	Кувейт	1,23	38
	Гаїті	1,22	39
	Пакистан	1,21	40
Низький	Гренада	1,21	41
	Сент-Люсія	1,21	42
	Сальвадор	1,20	43
	Шрі-Ланка	1,20	44
	Бангладеш	1,19	45
	Чилі	1,16	46
	Мавританія	1,15	47
	Індія	1,13	48
	Аргентина	1,00	49
	Саудівська Аравія	1,00	50
Низький	Беліз	1,00	51
	Домініканська Республіка	0,98	52
	Уругвай	0,97	53
	Гамбія	0,93	54
	Сенегал	0,93	55
	Непал	0,93	56
	Еквадор	0,90	57
	Сент-Вінсент і Гренадини	0,89	58
	Колумбія	0,87	59
	Гватемала	0,84	60
Низький	Оман	0,84	61
	Ангола	0,84	62
	Парагвай	0,84	63
	Того	0,83	64
	Венесуела	0,82	65
	Гондурас	0,82	66
	Лесото	0,81	67
	Гана	0,80	68
	Папуа-Нова Гвінея	0,78	69
	Кот-д'Івуар	0,78	70
	Камбоджа	0,77	71
	Вануату	0,77	72
	Панама	0,77	73
	Ємен	0,73	74
	Нікарагуа	0,72	75
	Єгипет	0,69	76
	Зімбабве	0,67	77
	Болівія	0,67	78
	Кенія	0,67	79
	Лівія	0,65	80
	Соломонові о-ви	0,63	81
	Чад	0,61	82
	Судан	0,58	83
	Джібуті	0,57	84

	Еритрея	0,56	85
	Іран	0,55	86
	Замбія	0,55	87
	Уганда	0,54	88
	Алжир	0,53	89
	Перу	0,53	90
	Сен-Томе і Принсіпі	0,52	91
	Камерун	0,51	92
	Гвінея	0,51	93
	Гвінея-Бісау	0,51	94
Дуже низький	Сирія	0,49	95
	Комори	0,48	96
	Самоа	0,45	97
	Мадагаскар	0,44	98
	Нігерія	0,43	99
	Буркіна-Фасо	0,41	100

	Танзанія	0,41	101
	Мозамбік	0,39	102
	Малаві	0,38	103
	Малі	0,37	104
	Бутан	0,36	105
	Сьєра-Леоне	0,35	106
	Тонга	0,35	107
	ПАР	0,32	108
	Ефіопія	0,30	109
	Конго, Дем. Респ.	0,29	110
	Нігер	0,28	111
	Бенін	0,25	112
	Лаос	0,22	113
	М'янма	0,12	114
	Руанда	0,12	115
	Бурунді	0,09	116

Формальний розрахунок здійснюється за допомогою одного з алгоритмів типізації, закладеного в програмі "Statistica 6".

Результати факторного аналізу методом головних компонент впорядковуються таким чином: кожна країна отримує числове значення, що відповідає ступеневі розвитку в ній узагальненої характеристики, що позначається першою компонентою. Порівняння цих чисел і розташування країн в порядку їх спадання дозволяє нам впорядкувати їх належним чином, визначивши межі інтервалів умовними величинами і виокремити типи країн за рівнем глобалізації (рис. 1).

Рівень включення країн у процеси економічної глобалізації можна дослідити індексним методом. Інтегральний індекс (I), який узагальнює множину вихідних показників, розраховують за методикою ООН [3]. Такий індекс отримують додаванням відносних значень вихідних показників (назвемо їх частковими індексами – $I_1, I_2, \dots, I_n$). Часткові індекси розраховують як

$$I = \frac{X_1 - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}},$$

де X_1 – значення показника для конкретної країни, $X_{\max}$ – максимальне значення цього показника, $X_{\min}$ – мінімальне значення. Тоді інтегральний індекс є сумою часткових індексів:

$$I = \frac{I_1 + I_2 + \dots + I_6}{6}$$

Результати індексного аналізу впорядковують так: кожна країна отримує інтегральний індекс, який відповідає ступеню її включення в процес економічної глобалізації. Порівняння інтегральних індексів і розташування країн в порядку їхнього спадання дає нам змогу виокремити 5 типів країн за ступенем включення їх у процеси економічної глобалізації (табл. 3).

На основі даних табл. 3 складена карта, яка дозволяє зробити висновки про ступінь включення окремих регіонів і країн в процеси економічної глобалізації.

Література і джерела

1. Індекс глобалізації (методика розрахунку) // Foreign Policy. — 2004. <http://www.foreignpolicy.com>
2. The Global top 20 // Foreign Policy, November-december. — 2006. — S. 74-79.
3. Доклад о развитии человека. — Нью-Йорк — Москва, 1999. — 287 с.
4. UNCTAD, Handbook of Statistics 2006-2007. — 514 с.

Стаття надійшла 10.06.2008 р.

Рецензент М. Пістун

УДК 911.3

Анатолій Мельничук

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ЗРІЗІВ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

У статті запропоновано авторське бачення виділення історико-географічних зрізів формування та розвитку суспільно-географічного комплексу України. Виявлено основні його трансформації на кожному з них. Зміни суспільно-географічного комплексу передано крізь призму провідних суспільних процесів: системи природокористування, розселення населення, господарського,

політичного та культурного розвитку. Визначено глибину прояву суспільних процесів минулих часів на сучасний суспільний розвиток території України.

Anatoliy Melnychuk. Approaches to the determination of historic-geographical cross-sections in the study of the formation and development of the human-geographical complex of Ukraine. The author's understanding of historic-geographical cuts selection of Ukraine public-geographical complex formation and development was provided. Changes publicly geographical it is passed to the complex through the prism of leading public processes: systems of nature use, settlement, economic, political and cultural development. Basic public-geographical complex transformations were determined in each of them.

Історико-географічні дослідження зумовлені необхідністю пізнання особливостей формування та розвитку територіальних систем та їх взаємодіючих підсистем: **природна основа – населення – господарство – політична сфера – культура**. Специфіка історико-географічного дослідження полягає в необхідності взаємоузгодженого вивчення змін в природі та в суспільстві на певній території в наскрізній часовій перспективі. Глибоке пізнання особливостей функціонування об'єктів суспільно-географічних досліджень пов'язане із з'ясуванням виявлення генетичних рядів розвитку суспільно-географічних компонентів території. Для всебічного аналізу природи, населення, господарства, їх взаємодії на конкретній території впродовж певного періоду часу застосовують, зокрема, метод історико-географічних зрізів.

Постановка проблеми в цілому та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Виявлення загальних закономірностей формування систем природокористування, територіальної організації суспільства, екологічних ситуацій потребує, передусім, розкриття особливостей їх становлення та трансформації на різних етапах розвитку. Виявлення історико-географічних зрізів суспільного розвитку на території України дозволить обґрунтувати стратегію її розвитку в майбутньому.

Аналіз основних досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Дослідження особливостей розвитку суспільно-географічних об'єктів та їх основних компонентів у розрізі історико-географічних зрізів в Україні представлені в працях К. Воблого, Я. Дашкевич, Ф. Заставного, І. Зільбермана, І. Ковальчука, М. Крилова, В. Круля, С. Романчука, С. Рудницького, О. Шаблія та ін.

У своїх публікаціях вони виклали підходи до історико-географічних досліджень території, здійснили історико-географічний аналіз становлення та розвитку господарських комплексів, трансформації системи природокористування, системи розселення населення, міграційних процесів тощо. Нереалізованим залишається загальновизнане виділення історико-географічних зрізів суспільного розвитку території України із визначенням основних трансформацій суспільного розвитку в їх межах.

Дослідження формування та розвитку суспільно-географічного комплексу України у розрізі основних історико-географічних зрізів має на меті здійснити аналіз його трансформації з позицій діхронічного підходу.

Було поставлено та вирішено такі **завдання**: визначити основні історико-географічні зрізи суспільного розвитку на території України та дати характеристику визначальних особливостей трансформацій

у їх розрізі.

Основна частина. Ми під історичною географією розуміємо розділ наукового знання про загальні закономірності та особливості формування, розміщення та розвитку ландшафтів та суспільно-географічних комплексів у їх взаємодії на визначених історичних зрізах.

Таким чином об'єктом вивчення цієї дисципліни є ландшафт та суспільно-географічний комплекс у контексті становлення в часі їх взаємодії.

За В. Жекуліним, до одного з основних етапів історико-географічного дослідження належить визначення історико-географічних зрізів [1, с. 80]. *Визначення історико-географічного зрізу передбачає:* врахування усього комплексу взаємозв'язків компонентів природи та суспільства на визначеній території з акцентом на провідних зв'язках; територіальну цілісність досліджуваного регіону та чітке встановлення часових меж.

Основною відмінною рисою одного зрізу від іншого, на нашу думку, є суттєва перебудова системи взаємозв'язків у структурі суспільно-географічного комплексу, а, отже, способу життєдіяльності людини та системи природокористування. Провідними чинниками кардинальних трансформацій системи зв'язків суспільно-географічного комплексу виступають особливості розвитку ландшафтів та їх структури, технологічний та науково-технічний прогрес, етно-культурні особливості побудови систем життєдіяльності.

За критерії виділення істотко-географічного зрізу ми прийняли флуктації процесу опанування людиною території дослідження, державних та етнічних меж і кордонів; суттєві зміни у системі природокористування та антропогенного перетворення навколишнього природного середовища; демографічні переходи від одного типу відтворення населення до іншого та зміни конфігурації системи розселення населення; трансформації господарської структури, які ведуть до перебудови усієї системи просторових зв'язків територіальних комплексів; перетворення державних утворень на території України, які визначають напрями та особливості розвитку територіальних комплексів у межах України; просторові трансформації культурного середовища на території дослідження.

Найбільш загальними історико-географічними зрізами становлення та розвитку суспільно-географічного комплексу України ми вважаємо:

I. Початок формування суспільного простору України (до V — IV тис. до Р. Хр.);

II. Утвердження відтворювального типу господарства (V—IV тис. до Р. Хр. — VI—VII ст. до Р. Хр.);

III. Політико-географічна організація суспіль-

ства (VI–V ст. до Р. Хр. – VIII ст. після Р. Хр.);

IV. Формування внутрішньодержавних регіонів та посилення зв'язків між ними (IX – XV ст.);

V. Утвердження національно ринку (XVI – XVII ст.);

VI. Демографічне зростання та зародження індустріального виробництва (XVIII – поч. XX ст.);

VII. Утвердження індустріально-аграрного типу господарського розвитку (30-ті – 90-ті рр. XX ст.).

Розглянемо кожен із цих зрізів.

1. Початок формування суспільного простору України (до V – IV тис. до Р. Хр.). На першому етапі сформувались близькі до сучасних природні умови розвитку суспільства, відбувається початковий етап заселення території людиною, виникають переважно культурні територіальні зв'язки, здійснюється достатньо помітний тиск системи життєдіяльності людини на навколишнє природне середовище. Під час останнього зледеніння на території України на півночі у фауні переважали мамонти, на півдні – бізони. Наприкінці плейстоцену поширились північні олені. Специфічною була природа прильодовикових гір. В таких умовах сформувались чотири типи первісного суспільства: мисливців на мамонта, мисливців на бізона, мисливців на північного оленя та мисливців прильодовикових гір. Для мисливців були характерні парні сім'ї, в яких виховували 5-7 дітей та патріархат. Сім'я жила на території общини (2-5 сімей) та в господарському плані залежала від неї. Общини, в межах яких відбувався обмін шлюбними партнерами, утворювали племена (до 500 осіб). Племена формували певні етнокультурні спільноти – протоетноси з власними територіями існування. В пізньому палеоліті на території України проживало, за оцінками фахівців, близько 6 тисяч жителів. В середньому палеоліті новий тип мисливського господарства забезпечив зростання чисельності населення до 30 тисяч осіб. Кожна община мала промислову територію в 600-1000 км² (40 км в діаметрі), а племені 2400-4000 км² (160 км в діаметрі). Чисельність населення, його спосіб життя безпосередньо залежали в цей час від навколишнього природного середовища. Житло людини часів первісного суспільства прикрашене орнаментом, збереглись наскальні малюнки та скульптурні зображення жінок. У поселеннях знайдено гірський кришталь, морські мушлі, вохру, бурштин, що свідчить про контакти дуже віддалених просторово общин.

В період, коли людина на теренах сучасної України жила з полювання та збиральництва, було покладено початок соціологізації ландшафту – просторові зв'язки в його межах збагатились пов'язаними з людською діяльністю: розселенськими, культурними та іншими. Найбільший вплив на подальший суспільний розвиток аж до нині мало формування культурного середовища. В цей час відбувається регіоналізація культурної сфери. На межі Європи та Азії починає формуватись один з найвагоміших у ранній історії людства Чорноморський культурний регіон (циркумпонтійська зона культурного розвитку). Центром його Приазовської частини та одним з найважливіших центрів усього регіону стає Кам'яна Могила. Її дослідження показали, що уже в цей час

населення на території України особливим чином відображало основні світоглядні концепції сформовані як наслідок взаємодії провідних духовних центрів Європи та Азії, які у певній видозміненій формі актуальні і для духовного світу сучасної людини. Це, насамперед, відображення всесвіту як триєдиної системи, яка у петрогліфах Кам'яної Могили передається як “світова гора”, “світове дерево” та ін. Петрогліфи свідчать про наявність уявлень про “святий шлюб”, розуміння людини як універсуму.

2. Утвердження відтворювального типу господарства (V–IV тис. до Р. Хр. – VII–VI ст. до Р. Хр.). Аграрна економіка утвердилась на території України у V-IV тис. до Р. Хр. і пов'язана з життєдіяльністю представників Трипільської археологічної культури. Жили з вирощування пшениці, ячменю, розведення ВРХ, кіз, овець, свиней. Будували глинобитні прямокутні будинки, стіни білили та розмальовували. Поступово освоїли усі придатні для орного землеробства ґрунти від Карпат до Дніпра. У трипільців виникли протоміста – найбільші з них Майданецьке, Тальянки, Доброводи (по 10 тисяч жителів). Будинки розміщено концентричними колами, радіальними вулицями. Вважається, що в них виникло протописьмо. На Лівобережжі Дніпра та у Північному Причорномор'ї у IV-III тис. до н.е. розселились представники іншої землеробської археологічної культури – Ямної. В пізній період свого розвитку займались скотарством та землеробством. Розводили коней, биків, корів, овець, кіз, свиней, собак. Вміли досконало обробляти шкіру, вовну, молоко. Вирощували ячмінь, пшеницю, льон. Використовували серп, ціпи, жорна, займались садівництвом (яблуні, вишні, виноград) та бджільництвом, виготовляли різноманітний посуд, вироби з міді, срібла, золота, мали розвинений колісний транспорт, знали вершництво. Для їх суспільства характерним було домінування чоловіка, мілітарності. Суспільство поділялось на жерців, військових аристократів та рядових членів. Будують перші на території України укріплені фортеці. Сакралізували коня, корову, війну, верховного бога війни й пастуха, поклонялись зброї, коню, бойовій колісниці, сонцю-колесу, вогню. Сформувались два конкуруючі територіальні центри землеробства та скотарства: Карпато-Дніпровський (Трипільський) та Північно-причорноморський (Ямський). Саме взаємодія цих культур, на нашу думку, поклала початок антропогенезу українців.

Порівняно з попереднім періодом просторові суспільні зв'язки ускладнились. Основні землеробські та скотарські культури цього часу опанували територію в межах сучасної України придатну для ведення сільського господарства. Активно зводився ліс, природна рослинність лісостепу та степу змінювалась сільськогосподарськими культурами, формується мережа поселень типова для річкових цивілізацій, яка довгий період визначатиме особливості розселення населення. Основним стало започаткування аграрного господарства, яке залишається одним з провідних у сучасній економіці України, і визначило трансформацію інших складових

суспільного розвитку, насамперед культури та духовної сфери. Населення території, яка нині належить Україні, знаходилося в найбільш економічно та технологічно розвиненому культурному регіоні світу (Чорноморському) та найактивніше контактувало з населенням Північного Кавказу, Месопотамії, балкано-дунайських племен. За Н.Я. Мапертом [2], у регіоні у досліджуваний час посилювались інтеграційні процеси, які визначили поширення містобудівництва, фортифікаційного будівництва, курганний поховальний обряд (або близький до нього безкурганний), закріплюється спеціалізація окремих галузей господарства (насамперед промислів). Кам'яна Могила перетворилась на святилище регіонального та світового значення, культовими місцями стали численні кургани-насипи.

3. Політико-географічна організація суспільства (VI–V ст. до Р. Хр. – VIII ст. після Р. Хр.). Першою грандіозною наддержавою Центральної Європи стало Царство Скоротів. Набуло найвищого розвитку у VII–VI ст. до Р. Хр. завдяки торгівлі збіжжям із греками та римлянами. Територія тогочасної держави Скоротів майже цілком відповідає межах сучасної етнічної території українців. Система розселення відповідала особливостям річкової цивілізації. Найбільше великих поселень було на Бузі, Десні, Дніпрі, Дністрі, Пслі, Ворсклі, Сіверському Дінці. Населення складало близько 7 млн. осіб. В основному виробляли та експортували збіжжя, мед та хутро. Розрізняли рядових общинників, родову аристократію, верховних правителів – царів. Вели активну політичну діяльність. Захопили у римлян стратегічно важливе Подунав'я. Боротись із колоніальним характером торгівлі з греками та римлянами. Вели війни також на Кавказі та в Малій Азії.

У тісному контакті еллінів із скоротами у північному Причорномор'ї сформувалась самотня гілка еллінської культури, яка набула найвищого розквіту у V–IV ст. до Р. Хр. До основних центрів цієї культури належали Томі, Тіра, Ольвія, Херсонес, Теодосія, Тіагорія. Міста були демократичними або аристократичними республіками. У 480 р. до Р. Хр. поліси Боспору Кімерійського об'єдналися у Боспорське царство. У господарському комплексі провідне місце займало сільське господарство, ремесло та, особливо, торгівля. Важливими були соляний та рибний промисли. Мали розвинену освіту та сформували високу матеріальну та духовну культуру.

Найважливішим з позицій сьогодення є на цьому історико-географічному зрізі виокремлення майбутньої етнічної території українців, інтенсифікації господарської діяльності, зростання чисельності населення, інтенсифікація системи природокористування, формування розвиненої системи розселення, зорієнтованої на торговельні шляхи, підключення до інтенсивної міжнародної торгівлі. На нашу думку, в цей час було визначено східну межу Європи, як суспільного феномену [3]. В господарському розвитку важливого значення набуває ремесло – формуються потужні поселення міського типу. Започатковано та апробовано моделі політичного устрою, геополітичні зв'язки та пріоритети, які зберігають значення і донині. Значення Чорноморського

етнокультурного регіону знижується, все більшої ваги набуває Західноєвропейський регіон. Відбувається регіоналізація системи життєдіяльності. Лісостепова частина стає регіоном-продуцентом основної маси експортної продукції (основний центр Гелон), Нижнє Придніпров'я – політичним центром держави, резиденцією військової аристократії (Кам'янське) та Приазов'я, Північне Причорномор'я та Крим – торговельна діяльність та військово-захисна функція (Неаполь).

4. Формування внутрішньодержавних регіонів та посилення зв'язків між ними (IX – XV ст.). Давньоруська держава – найбільша у Європі – об'єднувала понад 20 народів. Значним був соціально-економічний розвиток території України і у часи Галицько-Волинської держави та в період панування Литви. Система розселення мала чіткі риси річкової цивілізації. На великих річках – головних транспортних артеріях – виникали основні міста: торговельні, а пізніше і ремісничі центри. Навколо них виникали менші поселення – містечка (городища) як центри землеробства, мисливства, рибальства, які у свою чергу були пов'язані з хуторами у два-три двори. Основним центром системи розселення, найбільшим містом був Київ (близько ста тисяч жителів у XII ст.). Найбільше міст та населення концентрувалось в Середньому Подніпров'ї та на Західноукраїнських землях. Виділились спеціалізовані сільськогосподарські регіони: орного землеробства у Лісостепу з основною сільськогосподарською культурою пшеницею; підсічного землеробства на Поліссі з основною культурою пшеницею і житом та Карпатський гірський з провідною роллю тваринництва. Зберігають важливе значення у господарському комплексі промисли – бджільництво, мисливство, рибальство, збиральництво. Значного розвитку набуло ремесло – металургія та обробка заліза, будівельна справа, гончарство, столярство, кравецтво, ювелірна справа. Найбільшими поліремісничими центрами стали Київ, Галич, Чернігів, Львів, Холм, Перемишль, Звенигород, Новгород-Сіверський та ін. Почали формуватись ремісничі вузли – Київський, Львівський, Володимирський, Галицький, Чернігівський тощо. Саме в їх межах формуються локальні торговельні зв'язки. Найбільшими торговельними центрами стають Київ (8 торжищ), Львів, Чернігів, Галич та ін. Внутрішня торгівля була представлена реалізацією збіжжя торговельними центрами лісостепу, солі – Галичини, дерева та виробів з нього – Полісся.

Провідною все ж залишалась зовнішня торгівля. Давньоруська та Галицько-Волинська держави мали широкі торговельні зносини з країнами Західної та Центральної Європи, країнами Середньої Азії, Близького Сходу. Видними центрами православ'я стають Київ та центри інших князівств. Культура Давньої Русі стала всесвітнім надбанням. Основним її культурним центром був Київ (архітектура, живопис, література, ювелірне мистецтво та ін.).

На даному історико-географічному зрізі в умовах агресивної політики сусідніх держав та поступової втрати власної вдається зберегти ядро етнічної території. Отримала розвиток система роз-

селення населення, сформувались центри суспільного розвитку міжнародного значення: Київ, Львів, Галич, Чернігів. Це час інтенсивного перетворення навколишнього природного середовища, найбільшої шкоди якому завдають ведення підсічного землеробства. У розвитку господарського комплексу найважливішим став розвиток ремесел та становлення численних його центрів. Вдалось зберегти та примножити традиції політико-географічного розвитку території. Адміністративний устрій базувався на етногеографічних особливостях населення і в основних рисах визначає сучасну етнографічну карту України. Основними трансформуючими суспільний розвиток особливостями стали його спрямованість у загально-європейському контексті та виникнення спеціалізації господарського розвитку, які призвели до інтенсифікації внутрішніх зв'язків населення, консолідації нації.

5. Утвердження національного ринку (XVI – XVII ст.). Внаслідок Визвольної війни 1648–1654 р. склались передумови для ефективного суспільного розвитку України. На території Козацької держави утвердився прогресивніший порівняно з попереднім полковий адміністративно-територіальний устрій. Велике і середнє землеволодіння та кріпосне право були скасовані. Магнатсько-шляхетське виробництво збереглося лише на Галичині та Волині, де почали перемагати рентні відносини над відрубними. Почався генезис індустріального суспільства, поширилась приватна козацька власність на землю, формуються господарства фермерського типу. Провідну роль у господарському комплексі продовжувало відігравати хліборобство. Почали інтенсивно впроваджувати сівозмину, удобрення ґрунтів гноєм, попелом, торфом, дотримувались чотириетапної сезонної оранки. Полісся спеціалізувалось на вирощуванні жита, льону, хмелю, ВРХ. Лісостепова сільськогосподарська зона спеціалізувалась на вирощуванні пшениці, вівса, гречки, конопель, ВРХ, овець. Гірська сільськогосподарська зона – овець, ВРХ. Запорозжці до кінця XVII ст. опанували плавні межиріччя Південного Бугу й Дніпра. Основу економіки становило скотарство. Рубали ліс, полювали на звіра, розводили пасіки, ловили рибу, сіяли пшеницю, жито, овес, ячмінь, просо, гречку, коноплі, городину, розводили сади. Система розселення була хутірською. До кінця XVII ст. сформувалась торгівельна інфраструктура. Густа мережа базарів, торгів, ярмарків сприяли зміцненню торгових зв'язків між селом і містом, господарськими районами країни. Ярмарки мали загальноукраїнський характер, що зумовлювало зміцнення зв'язків між українськими землями. Розвиток товарного сільського господарства, промислового виробництва призвів до формування національного ринку. Загарбання значної частини території сусідніми державами та пов'язані з цим особливості соціально-економічного розвитку спричинили до утворення специфічних регіонів України – Лівобережного, Слобожанського, Запорізького, Правобережного, Прикарпатського, Закарпатського та Північно-Буковинського.

6. Демографічне зростання та зародження індустріального виробництва (XVIII – поч. XX ст.).

У XVIII – на початку XX ст. в Україні відбувається демографічний вибух. Підвищення продуктивності праці, переважання аграрного виробництва зумовили різке зростання кількості жителів на території України. Якщо у 1300 р. в її межах проживало 3,2 млн. осіб, в XV ст. – 3,7 млн. осіб, в XVI ст. – до 5 млн. осіб, у XVII ст. – 9 млн. осіб, то у XVIII ст. – за різними оцінками від 35 до 41 млн. осіб. Малоземелля українських селян спонукало їх до міграції. З кінця XIX ст. до 1913 року на Урал, до Сибіру, на Далекий Схід з підросійської України та до Америки із Західної України емігрувало до 2 млн. осіб. Внаслідок реформ на селі 1848 та 1861 рр., Столипінської реформи 1910 р. в Україні відбулось зростання товарного, підприємницького виробництва на селі. Посилилась спеціалізація. Районами торгового землеробства стали Степова Україна, Галицьке Поділля, Покуття, Лісостепова зона. Наприкінці XIX ст. в Україні розпочалась індустріалізація. Їй передував промисловий переворот, який забезпечував розвиток промислового виробництва з мануфактурного. До 1880 р. в Україні споруджено 4 834 км залізничних колій. Великими залізничними вузлами стали Харків, Київ, Кременчук, Катеринослав та Одеса. Вже у 1913 р. довжина колій становила 15 930 км, залізницею було перевезено 104 млн. т вантажів (60 % зерна та вугілля) й 49 млн. пасажирів [4, с. 237]. У XIX – на початку XX ст. розширилась географія, асортимент товарів, обсяги внутрішньої та зовнішньої торгівлі України, з'явилися прогресивні форми товарообороту. У цей час на території України можна виділити кілька відмінних за соціально-економічним розвитком макрорегіонів: Західна Україна, Правобережна Україна, Лівобережна Україна, Слобожанщина, Малоросія.

Незважаючи на істотне економічне зростання України в XIX – на початку XX століть, залежність її від чужих держав не дозволила вирішити проблему зародження економіки промислового типу. Вона істотно відставала від передових країн світу. Особливо складною була соціально-економічна ситуація в Західній Україні, де становлення фабрично-сировинної промисловості напередодні I Світової війни не завершилось. Галузева структура промисловості залишалась однобокою, мала характер типовий для колоніальних територій. Значно кращою була ситуація у підросійській Україні. Вона за XIX – початок XX століть піднялась на вищий щабель економічного розвитку. Особливо помітними були здобутки промислового розвитку. В 1913 р. частка України у сукупній продукції промисловості та сільського господарства імперії становила 48,2 %, частка засобів виробництва у всій промисловості – 42 %. До I Світової війни українська промисловість давала 24,3 % загальної промислової продукції імперії. Але для підросійської України характерними були і ознаки колонізації: вона давала 70 % сировинної продукції імперії і лише 15 % обробної промисловості. Тому індустрія розвивалась однобоко [4, с. 297-298]. Підприємства текстильної промисловості були практично відсутні, слабо розвивались хімія і поліграфія. Металообробка не задовольняла потреб населення: дріт і цвяхи завозили на Наддніпрянщину з Росії. Таким чином в Українській економіці в XIX – на

початку XX століття докорінних якісних змін не відбулось, індустріалізацію завершено не було.

7. Утвердження індустріально-аграрного типу господарського розвитку (30-ті – 90-ті рр. XX ст.). У радянський період територія України набула сучасної конфігурації. За площею у Європі вона поступалась лише РРФСР, належала до 20 найбільш чисельних за кількістю населення країн світу. Сформувалась сучасна система розселення населення, опорний каркас якої склали Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса та Львів. Маючи вигідне суспільно-географічне положення, потужний природно-ресурсний та людський потенціал, у цей час вона лише вийшла на середній світовий рівень соціально-економічного розвитку. Провідне місце в господарському комплексі зайняло матеріальне виробництво, насамперед промислове. У СРСР та Європі Україна вирізнялась виробництвом електроенергії, продукції чорної металургії, тракторів, цементу, видобутком кам'яного

вугілля, залізної руди, вирощуванням зернових сільськогосподарських культур, цукрових буряків, картоплі, виробництвом м'яса, молока, цукру, масла та ін. Сформувались потужні промислові райони – Донецький, Придніпровський, Прикарпатський та Причорно-морський; інтегральні агропромислові зони Поліська, Лісостепова, Степова. Виняткове значення відіграє у світовому господарському комплексі газо-, нафто-провідна система України, яка забезпечує доставку нафти та газу від Росії та країн Середньої Азії до європейського споживача. Ф. Заставний та М. Пістун обґрунтували виділення на території України сформованих на основі розвитку країни за часів СРСР, дев'яти суспільно-географічних (економічних) районів: Північно-Західного (Західно-Волинського), Столичного (Центрально-Поліського), Карпатського, Подільського, Центрального (Центрально-Українського), Північно-Східного, Причорноморського, Придніпровського і Донецького.

Таблиця 1

Рівень прояву в сучасній функціональній структурі суспільно-географічного комплексу України особливостей розвитку його основних складових на різних історико-географічних зрізах

	Вид діяльності людини Історико-географічний зріз	Опанування простору	Природокористування	Розселення населення	Матеріальне виробництво	Політична	Культурна
1	Початок формування суспільного простору України (до V – IV тис. до Р. Хр.)	–	–	–	–	–	**
2	Утвердження відтворювального типу господарського розвитку (V–IV тис. до Р. Хр. – VI–VII ст. до Р. Хр.)	*	*	*	*	*	**
3	Політико-географічна організація суспільства (VI–V ст. до Р. Хр. – VIII ст. після Р. Хр.)	***	*	*	*	*	**
4	Формування внутрішньодержавних регіонів та посилення зв'язків між ними (IX – XV ст.)	***	*	**	**	**	***
5	Утвердження національно ринку (XVI – XVII ст.)	*	*	**	**	**	***
6	Демографічне зростання та зародження індустріального виробництва (XVIII – поч. XX ст.)	*	**	***	***	*	***
7	Утвердження господарського комплексу індустріально-аграрного типу (30-ті – 90-ті рр. XX ст.)	***	***	***	***	***	***

На час надбання незалежності Україна мала ряд гострих протиріч подальшого суспільному розвитку. Найзначнішими чинниками, які стримували його в масштабі України та її регіонів стали демографічна криза, нераціональна структура господарського комплексу та важка екологічна ситуація. З 1991 р. відбувається природне скорочення населення країни. Ще раніше воно розпочався у сільській місцевості та у північно-східних адміністративних областях країни. Господарський комплекс України як і на попередньому історико-географічному зрізі розвивався як складова економіки чужих імперій. Внаслідок колоніальної політики більшість виробничих циклів мали незавершений характер, розвивались, насамперед, галузі видобувної, важкої промисловості, екологічно-небезпечне виробництво, які потребують величезних витрат енергетичних, сировинних та водних ресурсів. Високий рівень його концентрації на території країни обумовив складну екологічну ситуацію загалом в Україні та у багатьох її регіонах. Найбільш забрудненими територіями стали Донецький та Придніпровський суспільно-географічні райони. Особливо ускладнилась екологічна ситуація в Україні після аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р.

Таким чином, виділені нами історико-географічні зрізи передають основні трансформаційні особливості суспільного розвитку на території України та дають основу для більш повного розуміння специфіку розвою сучасного суспільно-географічного комплексу країни та її регіонів, розробки політики та стратегії регіонального розвитку.

У таблиці ми представили своє бачення глибини прояву по-різному спрямованих суспільних процесів на сьогоднішній стан суспільно-географічного розвитку в країні. Однією зірочкою позначено помітний прояв у сьогоденні, двома — значний, трьома — беззаперечний та визначальний.

Аналіз таблиці дає підстави зробити такі висновки: стовбуром суспільного розвитку на території України, українського етно- та націогенезу є культурна сфера. Культурогенез простежується на найбільш ранніх історико-географічних зрізах. Іншими важливими складовими суспільного розвитку, трансформації та ускладнення яких дають підстави для виділення історико-географічних зрізів, стали система розселення населення, господарський комплекс та пов'язана з ними система природокористування. Більшість сучасних негараздів суспільного розвитку України та її регіонів визначено труднощами, які виникли на попередніх історико-географічних зрізах із опануванням простору та організацією власного політичного життя. Флуктації просторового охоплення етнічної та державної території зрештою визначили не найбільш оптимальні державні кордони сучасної України та низький рівень суспільного розвитку українських етнічних територій у більшості сусідніх держав. Нетривалість існування Козацької держави, українських держав початку ХХ ст. не дозволили сформувати високу сучасну політичну організацію українського суспільства, що і визначило основні недоліки суспільного розвитку України, не дозволило їй використати свій потенціал та посісти

гідне місце з-поміж провідних за рівнем розвитку держав світу.

Отже, становлення та розвиток суспільно-географічного комплексу України, на нашу думку, відбувались на визначних історико-географічних зрізах. Уже в період опанування території України спільнотами мисливців доби зледеніння сформувались регіональні відмінності відображення власних світоглядних та духовних основ, архетипів свідомого та підсвідомого, прояви яких характерні для сучасного мистецтва, культури та духовного світу українців.

Ще більше проявлені культурні здобутки перших суспільств, які жили переважно за рахунок землеробства та скотарства: у способі обробітку землі, залученні в господарський обіг найкращих цінних угідь, особливостях побудови поселень, жител, ремеслах та, особливо, традиціях та культурі. Значна наукова література відображає відповідний вклад Трипільської археологічної культури. Невиправдано мало уваги звернено на вклад Буго-Дністровської, Ямної та ін. археологічних культур, які запровадили відтворювальні системи господарського розвитку на території України та їх взаємодії. Остання, як ми вважаємо, стала відправною точкою українського етногенезу. Державна організація населення в межах сучасної України на рубежі нашої ери дозволила визначитись етнічним межах українців. Регіоналізація української території, яка помічена в основних рисах етнографічними відмінностями українців, склалась в Давньоруській державі. У цей час при перевазі зовнішньої спрямованості (на ринки чужих держав і регіонів світу, культурний розвиток тощо) посилюються внутрідержавні зв'язки. Це дозволило за Литовської доби у розвитку України та, особливо, Козацької держави сформувати потужний внутрішній ринок на Україні, розвинулись спеціалізації регіонів країни та внутрішньому обміну, що спричинило до консолідації нації. Втрата власної державності призвела до неповної та викривленої індустріалізації країни, переважання виробництва засобів виробництва над споживчою продукцією. Низький рівень інтересу до розвитку національних держав у СРСР, невдала спроба "створити радянську" націю призвели для України до обмеженості державної території, демографічної кризи, розвитку неадекватного у галузевому та просторовому плані господарського комплексу, однієї з найгірших у Європі та світі екологічних ситуацій, низького рівня політичної свідомості та культури в країні.

Висновок. Проведене виділення історико-географічних зрізів та обґрунтування визначних для них трансформацій історико-географічних зрізів може бути основою для виділення відповідних історико-географічних зрізів в межах уже виділених та окремих регіонів країни, для проведення історико-географічного районування території України. Важливе його врахування також для розробки та впровадження стратегії суспільного розвитку в Україні (загалом та окремих його складових), регіональної політики держави.

Література

1. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы. – Л.: Наука, 1982. – 224 с.
2. Мерперт Н.Я. Об этнокультурной ситуации IV–III тыс. до н.э. в циркумпонтийской зоне // Древний Восток, этнокультурные связи. – Вып. LXXX. – М.: Наука, 1988.
3. Мельничук А.Л. До питання формування східної межі європейського суспільства // Розвиток географічної думки на півдні України: проблеми і пошуки: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Мелітопольського відділу Українського географічного товариства (27-28 вересня 2006 року). Мелітополь: “Видавництво Мелітополь”, 2006. – С. 116-122.
4. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1995. – 480 с.

Стаття надійшла 22.07.2008 р.

Рецензент М. Пістун

УДК 911.3

Ярослав Штокало

КЛАСИФІКАЦІЯ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ У РЕГІОНІ

Розглянуто класифікацію чинників, які безпосередньо впливають на рівень життя населення. Практична цінність такої класифікації пояснюється можливістю виявлення причин, від яких залежить рівень життя населення на рівні держави та безпосередньо в регіонах і навіть окремих населених пунктах.

Yaroslav Shtokalo. A classification of causal factors in the formation of a standard of living of a population. *The classification of causal factors which deeply influence the standard of living of a population is examined. Such classification enables the identification of causes, which affect the standard of living of a population in a state, its separate regions and even its settlements.*

У географічній та економічній літературі вже здійснювалися спроби аналізу і класифікації чинників впливу на рівень життя населення. До останніх відносили спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва, положення соціальних груп у системі відтворення робочої сили, характер праці, а також рівень розвитку матеріально-технічної бази суспільного виробництва, галузей матеріального виробництва і сфери послуг, рівень і темпи зростання продуктивності праці, насиченість споживчого ринку, обсяги будівництва соціально-побутових об'єктів, рівень і структуру зайнятості. Ці дослідження стосуються виявлення окремих чинників впливу на рівень життя населення без їх належної систематизації і класифікації.

При дослідженні матеріальної складової рівня життя населення чинники, що визначають розмір і диференціацію доходів населення, об'єднують у дві групи: економічні і демографічні. До перших відносять ті, які визначають відмінності в оплаті праці: рівень розвитку окремих галузей промисловості, ступінь технічної озброєності підприємств, умови праці, відмінності між працею різної інтенсивності, складності, ефективності і суспільного значення. До чинників формування обсягу, характеру і структури особистих та суспільних потреб відносяться: продуктивність суспільної праці, обсяг сукупного суспільного продукту; статеві-вікова та сімейна

структура населення; природно-кліматичні умови, місце проживання (в тому числі диференціацію матеріальної бази виробництва) і пов'язані з ним особливості культури споживання, його традиції.

Класифікація чинників, які впливають на рівень життя населення, здійснюється в сучасній науковій літературі за кількома ознаками:

1) *за особливостями впливу на рівень життя населення:* чинники, що впливають опосередковано та безпосередньо;

2) *за сферою дії:* чинники, що впливають на рівень життя населення загалом, та чинники, які впливають на окремі його елементи;

3) *за участю у формуванні рівня життя:* глобальні (рівень держави), регіональні та локальні чинники;

4) *за видом впливу:* економічні, виробничі, демографічні, природно-кліматичні тощо.

Аналіз запропонованих в науковій літературі класифікацій чинників впливу на рівень життя населення дозволяє зробити висновок, що вони є доволі складними, мають позитивні і негативні моменти. До перших відносимо розподіл сукупності чинників на чинники впливу зовнішнього середовища (чинники об'єктивні) та чинники – характеристики населення (чинники суб'єктивні). Серед негативних – те, що в одних випадках показники рівня життя характеризуються як чинники, що його визначають, а

в інших – як показники, на які впливає багато різних чинників. При аналізі чинників, що впливають на рівень життя населення виділяють територіальні (регіональні) чинники, які визначають особливості формування і зміни рівня життя населення на сучасному етапі соціально-економічного розвитку країни та окремих її регіонів.

Різноманітна класифікація чинників необхідна для всебічного аналізу рівня життя населення, але для нас важливо запропонувати і обґрунтувати таку, яка б більш повно враховувала сутність досліджуваної категорії та її системний характер, дозволяла виявити найбільш вагомі з чинників впливу на різних рівнях. Зауважимо, що при класифікації чинників необхідно розглядати їх у взаємозалежності та взаємозв'язку. Пояснюється це тим, що ширше охоплення чинників даватиме цілісне уявлення про стан рівня життя населення, його ймовірні зміни. При класифікації чинників, що впливають на рівень життя населення, ми будемо виходити, в першу чергу, з особливостей самої категорії “рівень життя” населення, організації і управління ним. Оскільки базовими складовими рівня життя населення є потреби людей та можливості для їх задоволення, то необхідно виявити і класифікувати чинники, які на них впливають. Сукупність виявлених чинників являтиме собою потенційні напрями стабілізації та поліпшення рівня життя населення, потенціал реалізації яких, в свою чергу, залежить від ряду інших чинників. Це означає, що система чинників впливу на рівень життя населення є складною, а самі вони можуть класифікуватися за різними ознаками. Завдання ж полягає у виділенні інших груп чинників, визначенні їх впливу на рівень життя людей.

Досліджуючи підходи до класифікації чинників, ми дійшли висновку, що вона має враховувати їх якомога повніший вплив на рівень життя населення. Як одну з важливих ознак такої класифікації взято рівень виникнення чинників, методична і практична цінність якої пояснюється можливістю виявлення причин, від яких залежить рівень життя населення на рівні держави та безпосередньо в регіонах і навіть в окремих населених пунктах. Отже, основними чинниками впливу на рівень життя населення є загальні, а саме: законодавча база та нормативно-правове забезпечення розвитку місцевості; соціальна і економічна політика держави; інвестиційна, інноваційна, правова, кредитна, зовнішньо-торгівельна політика.

Регіональні чинники: тип освоєння і рівень соціально-економічного розвитку; соціальна політика у регіоні; фінансування розвитку; підтримка інноваційного розвитку території; природно-кліматичні чинники; екологічні чинники; демографічні чинники.

Локальні чинники: тип населеного пункту; природні; економічні; соціально-професійні чинники; історико-географічні та етнічні чинники; особистісні характеристики жителів.

Розглянемо вплив загальнодержавних чинників на життєвий рівень населення.

1. *Законодавче та нормативне забезпечення розвитку місцевості* як чинник впливу на рівень життя населення визначає і правила економічної поведінки громадян, встановлює правові гарантії тих чи інших можливостей для задоволення потреб.

2. *Соціальна політика держави*, яка визначає

цілі і напрямки діяльності органів державної влади стосовно поліпшення рівня життя населення. Вона конкретизується через різні проекти і програми, наприклад, Стратегію подолання бідності, комплексну програму зайнятості населення, Програму адресної допомоги малозабезпеченим громадянам і т. д.

3. *Тип освоєння території, рівень соціально-економічного регіону*, його підгалузей, певних територій. Визначається ресурсною забезпеченістю, необхідністю досягнення не лише продовольчої, підвищення економічної безпеки держави, а й створення умов для стабілізації і поліпшення рівня життя населення, формування середнього класу:

4. *Інвестиційно-інноваційна, податкова, кредитна, зовнішньо-торгівельна політика*. Це інноваційна підтримка регіону, забезпечення доступу до нової техніки, поглиблення контактів науки і виробництва, розробки та впровадження нових технологій, вдосконалення засобів праці та виробництва, поліпшення його організації для підвищення ефективності функціонування господарства в цілому, збільшення частки кваліфікованої праці, зростання доходів зайнятих завдяки інтенсифікації виробництва. Організаційно-економічні напрями інноваційного розвитку господарства включають поглиблення спеціалізації і підвищення концентрації певної галузі.

5. *Природно-кліматичні чинники* опосередковано впливають на рівень життя населення через стан галузей, які вони обумовлюють (сільське господарство, рекреація та ін.). Наприклад, в умовах природного лиха сільське господарство несе збитки, знижуються доходи зайнятих в галузі, доходи орендодавців і погіршується рівень життя населення.

6. *Екологічні чинники*. Врахування цих чинників пояснюється їх опосередкованим, проте вагомим, впливом на рівень життя населення. Адже ерозія, зневоднення, засолення та виснаження земель через недотримання сівозміни призводять до виводу таких ґрунтів з сільськогосподарського обороту, зменшення продуктивної земельної площі і посівів, зниження кількості та якості врожаїв.

7. *Система управління розвитком територій* включена до сукупності чинників впливу на рівень життя, оскільки від ефективності її функціонування залежить вирішення питань збереження та розширення існуючих і створення нових можливостей для задоволення потреб людей.

Отримання регіонами більшої самостійності у вирішенні соціально-економічних проблем підвищує вагомість чинників регіонального характеру, до яких відносимо:

- *тип регіону, рівень економічного розвитку, території пріоритетного розвитку*. Тип регіону (постіндустріальні міста, регіони, індустріальні регіони, індустріально-аграрні регіони, аграрно-індустріальні регіони, аграрні, слаборозвинуті (характеризує роль і місце місцевості в ньому, основні проблеми її соціально-економічного розвитку;

- *соціальну політику регіону*, яка визначає діяльність щодо розв'язання конкретних соціальних проблем місцевості і відображається у концентрованому вигляді в програмах соціально-економічного розвитку регіону з визначенням основних

напрямків діяльності для досягнення конкретної мети – забезпечення сталого розвитку місцевості;

- *фінансування розвитку* як чинник впливу на рівень життя населення характеризує видатки з обласного і місцевих бюджетів на вирішення соціальних проблем районів області, в тому числі відповідність фактичного рівня фінансування запланованому за кожною статтею; підтримку розвитку господарства регіону в цілому (підвищення його технічної оснащеності, поліпшення умов кредитування, участь регіону у забезпеченні захисту виробників від природного лиха);

- *підтримку інвестиційно-інноваційного розвитку території*, що опосередковано впливає на рівень життя населення через стан розвитку господарства, супутніх галузей, об'єктів соціальної сфери і передбачає фінансування регіональних наукових досліджень, запровадження передових технологій, стимулювання науково-технічних розробок, впровадження їх результатів на практиці;

- *природно-кліматичні*, від яких залежить ефективність функціонування сільського господарства, результати діяльності агроформувань і доходи їх працівників та орендодавців, а, отже, і їх матеріальний рівень життя; вони впливають також на розвиток галузей рекреації та ін.

- *екологічні чинники* впливають на формування потреб людей в певних продуктах харчування, послугах закладів соціальної сфери (зокрема лікарень, санаторіїв), а також стан сільгоспугідь, який визначає можливості забезпечення зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, його доходності і підвищення доходів населення, а також на умови життя людей;

- *економічні чинники*, які характеризують рівень та динаміку цін на продовольство, товари і послуги в регіоні, економічну політику регіональних органів влади з покращення рівня матеріально-технічного забезпечення, фінансової підтримки області, її кредитування;

- *демографічні чинники* (чисельність населення, його вікова, соціально-професійна структура), від яких залежить попит населення на продукти харчування, інші блага і послуги, зокрема соціальні.

Загальнодержавні і територіальні чинники впливу на рівень життя населення пов'язані між собою, відбувається їх взаємовплив.

Локальні чинники впливу на рівень життя населення поділяємо на чинники – характеристики самого населення та чинники зовнішнього середовища.

Серед останніх одним з найважливіших є *тип населеного пункту*. Цей чинник представляє поселенський аспект: його тип (міський чи сільський) і розмір, адміністративний ранг, роль у системі розселення, ступінь облаштованості його території. Від того, де живе родина у великому і центральному населеному пункті чи периферійному і слаборозвиненому залежить побут, дозволя і, головне, можливість працювати, а отже і рівень життя. У малолюдних, вимираючих і занепадаючих селах менше місць для прикладання праці в суспільному виробництві, переважає зайнятість в особистому селянському господарстві, яка характеризується невизначеністю соціально-економічного статусу значної частини сільського населення працездатного віку, зайнятого в ньому.

Соціально-професійні чинники характеризують трудовий статус працівників: зайнятий чи безробітний, працівник підприємства, соціальної сфери, службовець. Від цього залежать економічні можливості родини. До цієї групи відносимо і такі чинники як характер праці, її інтенсивність, важкість, в залежності від яких формуються потреби у продуктах харчування, відпочинку тощо.

Історико-географічні та етнічні чинники пов'язані з походженням людини (місце народження, попередні міграції, чи є людина корінним жителем, чи переїхала з іншого населеного пункту), її життєвим шляхом, національними традиціями і способом життя.

Особистісні характеристики жителів включають норми, цінності, очікування, мотивації, а також ті феномени свідомості, що, наприклад, відрізняють селян від інших соціальних груп суспільства.

Рівень життя населення формується і змінюється під впливом сукупної дії чинників різного рівня, проте в кожний конкретний період часу переважає сила впливу окремих з них і вони є домінуючими для людини, родини, соціальної групи і суспільства в цілому. Причому, існує взаємозв'язок не тільки між рівнями чинників, а й між чинниками окремих рівнів. Таким чином, формування і зміна рівня життя населення є багаточинниковим процесом, управління яким потребує обліку якомога більшої кількості чинників, а його адекватний аналіз – комплексу показників, які б враховували їх вплив.

Література

1. Жеребин В.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 592 с.
2. Колонийчук В.С., Шевчук Л.Т., Шульц С.Л. Стратегічні засади соціально-економічного розвитку регіону (методологія, методи, практика). – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. – 278 с.
3. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л.М. Черненко. – К.: ТОВ “Видавництво “Консультант”, 2006. – 428 с.
4. Татаревська М.С. Рівень життя сільського населення: оцінювання та напрями поліпшення: Монографія. – Одеса, 2007. – 298 с.

Стаття надійшла 30.07.2008 р.

Рецензент М. Пістун

КЛАСТЕРНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ НОВИХ ЛОКАЛЬНИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ

Проаналізовано концепцію кластерів і можливості використання кластерного підходу при формуванні нових систем розселення у процесі здійснення нової адміністративно-територіальної реформи в Україні.

Lesya Zastavets'ka, Taras Zastavets'kyi. Cluster approach in developing new local settlement systems. *The article analyses the cluster conception and the possibility of cluster approach usage while developing new settlement systems implementing a new administrative territorial reform in Ukraine.*

Зміни у соціально-економічній та політичній сферах суспільства, що відбуваються в сучасних умовах, зумовлюють зрушення у територіальній організації розселення людей, особливу структурну і регіональну її трансформацію. Особливо ці зміни будуть відчутними у процесі реформування адміністративно-територіальної системи в Україні, що передбачатиме формування нових адміністративно-територіальних одиниць, зміну суб'єктів місцевого самоврядування. Це зумовлює необхідність посилення уваги до вивчення питань розселення населення, особливо форм розселення людей як базових об'єктів управління. При цьому поруч з традиційними методами дослідження, які вже широко застосовуються у суспільній географії, необхідно застосовувати нові, які дозволяють всебічно проаналізувати розселенські процеси, нові форми розселення людей.

В українській географічній науці найпоширенішим для вивчення розселенських процесів є системний підхід. Його широке застосування знаходимо у наукових працях Анісімової Г.М., Джамана В.О., Доценка А.І., Жупанського Я.І., Заставецького Б.І., Коваленка П.С., Корецького Л.М., Круля В.П., Мохначука С.С., Нагірної В.П., Олійника Я.Б., Пітюренка Ю.І., Степаненка А.С., Тимчука М.Ф., Шаблія О.І. та ін. Цей підхід передбачає виділення територіальних систем розселення різних таксономічних рангів як цілісних поєднань населених пунктів, що об'єднуються за допомогою розселенських зв'язків. Такі системи є динамічними, ієрархічними, їх територіальна організація сформувалася під впливом особливостей життєдіяльності населення, природних умов та ін. Зміни, які торкатимуться систем розселення при проведенні адміністративно-територіальної реформи в Україні, найбільше виявлятимуться у системах локального рівня, передусім первинних.

Сучасні первинні системи, як показують їх дослідження у Подільському регіоні, мають незначну площу, до них входить невелика кількість сіл, тому формування територіальних громад відбуватиметься внаслідок об'єднання декількох сільрад навколо центра. При цьому необхідно виходити із таких принципів їх територіальної організації:

1) територіальної єдності: громада має охоплювати територію сучасних сільрад, не порушуючи їх цілісності, вони мають займати компакту територію;

2) центральності: формування ядер громад, за можливістю, має відбуватися в геометричних центрах (за теорією решіток Кристаллера), у такому випадку розселенські зв'язки будуть найоптимальнішими. Цей

принцип найкраще може бути реалізований на рівнинних територіях, що не розмежовані водоймами, болотистими чи лісовими масивами, горбами чи горами. В інших випадках головним критерієм при виборі центру має бути його найкраща транспортна доступність до всіх решти поселень громади. У такому випадку центральним є пункт, який має найбільший соціально-економічний потенціал.

Саме такі громади, на думку авторів Закону, зможуть забезпечити надання тих послуг, які найбільше потрібні людині, бо сучасні сільради не здатні забезпечити таких потреб через те, що живуть на дотаціях від уряду, міжбюджетних трансфертах. Невеликий розмір сільрад (як у територіальному, так і в людському вимірах) не дозволяє нормальному їхньому функціонуванню, тому питання про об'єднання сільрад у громади є абсолютно виправданим. Питання тільки у тому, чи завжди чисельність 5 тис. осіб є оптимальною для громади. На нашу думку, такий підхід не може бути єдиним для різних регіонів України, бо до складу територіальних громад входять переважно села, а вони не відзначаються значною людністю. Встановлено, що середня людність сільського поселення в Україні загалом становить близько 540 осіб, а тому для територіальної громади з людністю 5 тис. осіб необхідно об'єднати в середньому 8-9 сіл [1, с. 10]. А для регіонів із дисперсним розселенням (північні і східні області України) цей показник є ще вищим. Для Подільського регіону він наближається до середньоукраїнського (Тернопільська і Вінницька області – по 8-9 сіл, Хмельницька область – 10 сіл). Тому функціонування громад у такому складі призведе у майбутньому до поступової деградації тих сіл, які не виконуватимуть роль центрів цих адміністративно-територіальних одиниць (вже доведено на практиці, що зниження статусу поселення знижує перспективність його соціально-економічного розвитку). Тому для регіонів України, що відзначаються дисперсним розселенням, кризовою демографічною ситуацією показник мінімального критерію людності має бути зменшений хоча б до 3 тис. жителів (сучасні дослідження у сфері регіонального управління доводять, що при показнику нижче 3 тис. осіб громада не може нормально функціонувати). До таких регіонів відноситься Тернопільська область, як і загалом Поділля.

Для того, щоб не відбулося соціально-економічної деградації сіл у громаді, необхідно оптимізувати територіальну організацію майбутніх систем розселення. Сучасні локальні системи розселення сформувалися в умовах соціалістичного сільськогосподарського господарювання, при якому

центр колгоспу (радгоспу) був центром зосередження не тільки виробничих, але й соціальних функцій, всі інші поселення були тісно з ним пов'язані різноманітними виробничими і розселенськими взаємозв'язками. Після реформування сільськогосподарських підприємств і розвитку фермерського і індивідуального господарства такі центри поступово послабили свій вплив на навколишні поселення, але залишились центрами деяких зв'язків внаслідок концентрації в них виробничої та соціальної інфраструктури. У сучасних системах розселення агропромислового регіону сформувалися централизовані і децентрализовані системи. У централизовані системах найбільшим поселенням, що концентрує значну частину населення системи, комплекс об'єктів соціальної сфери, є село – центр сільради. Інші села таких об'єктів не мають і тісно взаємозв'язані з ядром системи різноманітними зв'язками.

Децентрализовані системи розселення формуються у тих випадках, коли функції ядра системи перерозподіляються між поселеннями внаслідок того, що у периферійних селах розміщуються певні об'єкти виробничої і соціальної сфер (підприємство з переробки сільськогосподарської сировини чи виробництва будматеріалів, об'єкти торгівлі, школа, фельдшерсько-акушерський пункт, залізнична станція тощо). У такому випадку розселенські зв'язки спрямовані не тільки до центру системи, але й у зворотному напрямі, вони також можуть встановлюватись між селами, які не є центральними у системі розселення, це переважно зв'язки з обслуговування населення.

У сучасних умовах трансформації функцій поселень і зв'язків можуть виникати біполярні системи розселення. Це буває у тому випадку, коли між двома сусідніми поселеннями – центрами сільрад, ще збереглися традиційні зв'язки (переважно з обслуговування населення).

Внаслідок формування нових низових ланок адміністративно-територіального устрою – територіальних громад – значно зміниться структура первинних систем, їх межі, види і напрями розселенських зв'язків. У аграрних регіонах країни територіальні громади будуть формуватися із декількох первинних систем розселення, що складаються переважно із

сільських поселень. Вони, згідно із Проектом Закону України “Про територіальний устрій України”, будуть територіальною основою для створення і діяльності органів місцевого самоврядування громади та надання населенню громади визначеного рівня адміністративних, соціальних та культурних послуг [1, с.9]. У сучасних умовах необхідне наукове обґрунтування меж територіальних громад, їх складу. Крім системних положень, для цього, на нашу думку, дуже добре підійде застосування кластерного підходу. Останній все частіше використовується українськими вченими, передусім економістами і суспільно-географами (М. Мальська, І. Рання, Л. Руденко, С. Соколенко, І. Смаль, О. Шаблій, Л. Шевчук) у процесі дослідження економіки, і у першу чергу, промисловості та туризму. Ми ж пропонуємо його застосувати у процесі виділення територіальних громад. Наші міркування зводяться до того, що нові умови функціонування систем розселення накладуть відбиток на формування розселенських зв'язків, зокрема внаслідок реалізації принципів децентралізації і субсидіарності, які передбачають утворення самостійних одиниць як носіїв місцевого самоврядування, у громадах посиляться горизонтальні зв'язки і дещо ослабнуть вертикальні (ієрархічні) зв'язки. А це є ознакою мережевої структури нового утворення, на відміну від ієрархічної існуючих систем.

Майбутні системи розселення (територіальні громади) внаслідок перерозподілу повноважень з районного на місцевий рівень, а також перерозподілу функцій між поселеннями у системі, матимуть іншу територіальну організацію, ніж сучасні. Нова мережева форма розселення буде своєрідним кластером. Виходячи з розуміння кластера як мережі об'єктів, а стосовно економіки – “розміщених у географічному сусідстві груп підприємств і пов'язаних з ними інституцій, що займаються спільною діяльністю та поєднані подібністю та взаємодоповнюваністю [3, с. 248], можемо вважати, що система розселення може стати своєрідним кластером при умові розвитку зв'язків між поселеннями. Внутрішня організація систем розселення, які функціонують за ієрархічним та мережним принципами, представлена на рис. 1.

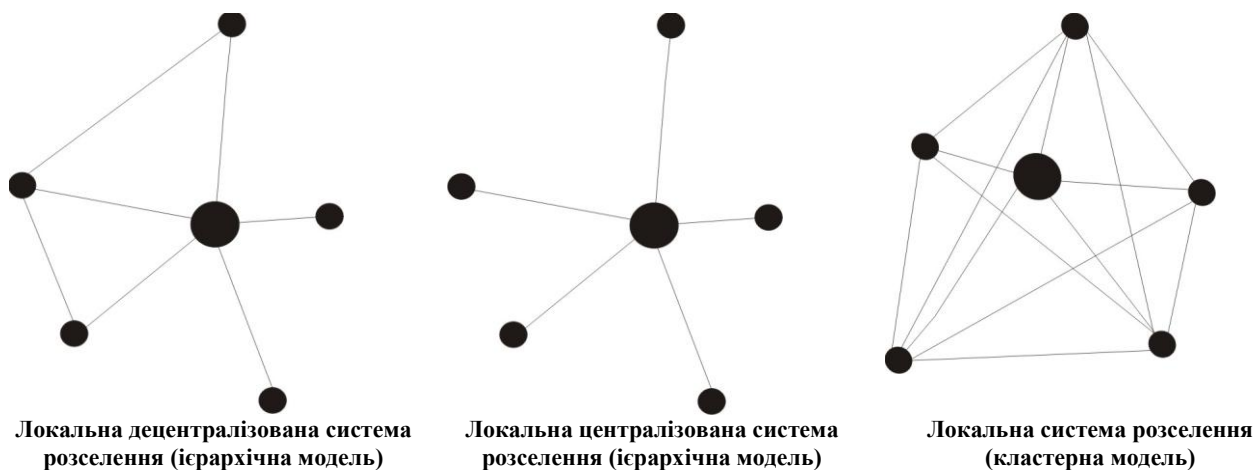

Рисунок 1. Внутрішня організація систем розселення

Трансформація систем розселення у кластери має багато переваг, зокрема, здатність забезпечувати на певній території комплексний і соціально-економічний розвиток, забезпечувати соціальну комфортність населення через однаковий рівень і якість життя населення у всіх поселеннях територіальної громади, зменшити диспропорції між розвитком центральних і периферійних поселень громади.

Сприятиме перетворенню систем розселення у своєрідні кластери і впровадження кластерної моделі економічного розвитку – такого поєднання підприємницьких структур, які тісно співпрацюють з іншими установами та органами самоврядування на певній території з метою організації конкурентноздатної та інвестиційно привабливої економіки, що забезпечує високий рівень та якість життя населення. Кластерна модель розселення в умовах інноваційно-орієнтованої економіки забезпечить однакові стандарти життєдіяльності людей у ієрархічно різних територіальних утвореннях.

Щоб досягнути оптимальної моделі розселення, необхідно створити виробничі кластери, які будуть дієвими організаційними формами життєдіяльності населення, що зможуть забезпечити конкурентноздатність території. Навколо них формуватиметься система транспорту і зв'язку, сфера послуг, які поступово набудуть рис логістичних структур.

Використання кластерної моделі як засобу економічних стосунків може стати основою формування кластерних форм розселення внаслідок посилення виробничих зв'язків, обміну інформацією, налагодженню тісних контактів з органами влади. Спільна праця людей над зміцненням місцевої економіки, залученням ресурсів території у виробництво, розвитком інфраструктури та ін. – це переваги кластерної організації життєдіяльності населення

певної території, підвищення її ролі у територіальному поділі праці.

Удосконалення територіальної організації суспільства у період розбудови української держави пов'язане із здійсненням адміністративно-територіальної реформи. Внаслідок формування нових одиниць адміністративно-територіального устрою у країні відбудеться трансформація систем розселення різних таксономічних рангів (зміна меж систем та функцій центрів).

Нова територіальна організація обласних систем розселення має будуватися згідно з принципами децентралізації, взаємної субординованості підсистем у системах, повторюваності функцій центрів, що базуються на закономірностях розселення, які діють у постіндустріальному суспільстві (самовідповідність форм територіальної організації розселення формам територіальної організації виробництва, оптимальне поєднання дисперсного і концентрованого розселення, подолання істотних відмінностей між сільськими і міськими формами розселення тощо).

Найбільші зміни передбачаються у низових – первинних і кущових системах розселення. Первинні системи внаслідок формування територіальних громад матимуть значно більшу територію, вони охоплюватимуть у подільських областях по 8-10 сільських поселень. Вони повинні формуватися як кластери, в межах яких забезпечуватиметься комплексний соціально-економічний розвиток на основі ефективного використання місцевих ресурсів.

При цьому повинні зберігатися принципи територіальності (нова система має охоплювати територію сільрад, не порушуючи їхньої цілісності) та центральності (формування центрів систем повинно наближатись до т. зв. геометричних центрів території, або мати найкращу транспортну доступність до всіх решти поселень системи).

Література

1. Проект Закону “Про територіальний устрій України”. – К., 2005.
2. Ранця І.І. Кластери у практиці європейської регіональної політики та їх перспективи для України // Проблеми європейської інтеграції і транскордонного співробітництва: Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конференції. – Луцьк, 2005. – С. 355-357.
3. Porter M. O konkurencji / Porter o konkurencji: Przek. z niem. – Warszawa: Polskie Wyd-wo Ekonomiczne, 2001. – S. 245-345.

Стаття надійшла 10.11.2008 р.

Рецензент О. Шаблій

УДК 911.3

Наталія Смочко

МІГРАЦІЙНА СИТУАЦІЯ У ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ СУСПІЛЬСТВА ДО НОВИХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Необхідність дослідження і регулювання просторових особливостей та динаміки міграційних процесів в Україні на регіональному рівні стала нагальною потребою суспільства, адже міграції населення є важливим чинником суспільного розвитку. У даній статті розкрито обсяги та спрямованість основних міграційних потоків населення Закарпатської області за період з 1995 по

2007 рік, розкрито основні проблеми в даній ситуації та шляхи їх врегулювання.

Nataliya Smochko. Migratory situation in the Transcarpathian region under the conditions of new market relations transition: problems and perspectives. *The necessity of research and control of spatial features and dynamics of migratory processes in Ukraine at regional level has become topical, as population migrations is the important factor of social development. The article outlines the volume and direction of basic population migratory flows of the Transcarpathian region within the 1995 – 2007 year span, basic problems of this situation and ways of their solution.*

Сучасне суспільство прагне до постійного поліпшення рівня й умов життя, які може забезпечити тільки стійке економічне зростання. В Україні в умовах переходу до ринкових відносин воно можливе за умов реформації відносин та форм власності, структури суспільного виробництва, завдяки чому з'явиться можливість перебороти затяжну економічну кризу, у якій знаходиться Україна.

Непродумані та несвоєчасні реакції держави на кризові явища в галузях економіки України призвели до загострення негативних тенденцій в усіх аспектах життєдіяльності населення, що супроводжуються глибокою соціальною напругою, появою масштабного безробіття, це призвело до збільшення потенціалу міграційної рухливості жителів України в цілому та Закарпатської області, зокрема.

Актуальність теми. Механічний рух населення включає в себе всі основні напрямки переміщення населення у просторі. Необхідність дослідження і регулювання просторових особливостей та динаміки міграційних процесів в Україні на регіональному рівні стала нагальною потребою суспільства, адже міграції населення є важливим чинником суспільного розвитку.

Міграційні процеси перебувають у центрі уваги світового та європейського співтовариств, керівництва нашої держави. Особливостями розвитку міграції населення займаються Міжнародна організація з міграції (МОМ), Державний Комітет України у справах національностей та міграції, Центр Досліджень Проблем міграції, Центр вивчення проблем вимушеної міграції в СНД, благодійний фонд "Міграція", Український центр прав людини, Центр вивчення проблем народонаселення та ін. [1].

Проблеми міграції в Україні знайшли відображення у працях вчених – В.О. Джамана, С.І. Пирожкова, О.У. Хомри, В.І. Банних, О.Г. Бабенко, О.А. Малиновської, А.С. Довгерт, В.І. Євітова, В.О. Новік, В.І. Олефіра, О.М. Овсюк, І.М. Прибиткової, Ю.І. Римаренка, М.Д. Романюка, М.О. Шульги, С.Б. Чеховича та ін.

Мета і завдання досліджень. Проаналізувати основні міграційні потоки Закарпатської області та виявити їх негативний вплив на геодемографічну ситуацію.

Основний зміст. З одного боку, міграційні потоки в умовах ринкових відносин та при формуванні багатофункціонального ринку праці є інструментом активної підтримки територіально-галузевої збалансованості продуктивного працересурсного потенціалу; сприяють пом'якшенню суспільних конфліктів, за рахунок того, що надає головне, якщо не єдине, джерело прибутку для значної кількості домогосподарств; полегшує ситуацію на внутріш-

ньому ринку праці у національному господарстві на регіональному рівні. З іншого боку, міграції на сучасному етапі мають негативні риси, вони призводять до зміни географічного розміщення населення, його густоти та заселеності територій, зміни статеві-вікового, сімейного, шлюбного та етнічного складу населення, соціальної структури територіальних спільнот.

Чисельність наявного населення Закарпатської області на 1 січня 2007 р. склала 1 243,8 тис. осіб, що становить 2,6 % населення України, за цим показником область посідає 17 місце серед інших регіонів України. Починаючи з 1995 р. (1288,1 тис. осіб) чисельність населення області поступово зменшується, за 12 років цей показник знизився на 44,3 тис. осіб, за рахунок природного та механічного руху населення.

На сучасному етапі чисельність населення Закарпатської області продовжує зменшуватись за рахунок міграційних потоків, які є індикатором соціально-економічної трансформації України, що супроводжується низхідними тенденціями в господарському комплексі, що зумовили дисбаланс в соціальній сфері і негативно вплинули на рівень та якість життєдіяльності населення. Це підтверджує ряд показників (табл.1).

За період, що аналізується (1995-2007 рр.), всіма міграційними потоками у Закарпатській області було охоплено 231 тис. осіб. Потоки вибуття перевищують кількість прибулих за всі роки і не опускаються позначки 10 тис. осіб. Число прибулих за цей період становить 11 014 осіб, вибулих – 151 149, що зумовило негативне міграційне сальдо в кількості 30 135 осіб. Реальні показники значно вищі, адже офіційною статистикою не враховані великі потоки нелегальної трудової міграції.

Відносні показники міграційної мобільності населення Закарпатської області набагато нижчі від пересічнодержавних. За обсягом міграційних процесів в 2007 р. область займає останнє місце серед інших регіонів України, її питома вага складає 1,4 %.

Найбільш міграційно активним населення було у 2004 р. (21 753 осіб), найменше – в 1995 р. (19 301 осіб), але різниця незначна. Така велика кількість мігрантів зумовлена економічною нестабільністю в Україні. У 2007 році всіма міграційними потоками було охоплено 20 809 осіб, що на 863 особу менше, ніж у минулому році. Кількість прибулих склала 9 622 особи, що на 88 осіб менше, ніж в 2006 р., а вибулих 11 187 осіб, що відповідно менше на 777 осіб. Аналіз міграційного руху населення області засвідчує, що переважаючими напрямками за інтегральними показниками за весь період виступають внутрішньорегіональні міграції, що охопили 13,3 тис. осіб (63,9 %),

далі йдуть міжрегіональні міграції – 6,4 тис. осіб (30,8 %), а на останньому місці – міжнародні міграції (1,1 тис. осіб або 5,3 %).

Аналіз динаміки міграційного скорочення населення Закарпатської області, засвідчує, що у 1999 р. його показник був найвищим (-2 872 особи), починаючи з 2004 р. спостерігається поступове його зменшення. За весь період, що аналізується, у 2007 р. міграційне скорочення було найменшим (-1565 осіб), що свідчить про позитивні тенденції щодо покращення рівня зайнятості трудових ресурсів на ринку праці та зменшення рівня безробіття (2,3 % у 2007 р.). Реалізуючи Програму Президента України "Десять кроків назустріч людям" у 2007 році створено 35 957 нових робочих місць, що становить 126,3 % річного завдання.

З 1995 р. міграційне скорочення відбувалося за рахунок жителів міських поселень, лише в 2007 році ситуація змінилася. Вперше відмічено більший відсоток міграційного скорочення в сільській місцевості (-1,5 %) порівняно з міською (-0,8 %), тоді як у 2006 р. ці показники становили відповідно -1,6 % та -2,2 %. В 1998 р. був зареєстрований найвищий показник від'ємного сальдо міграції (-1 534 особи) серед міських жителів, у 2007 р. він знизився майже в 5 разів (-354). Найбільший відтік населення з сільської місцевості був у 1999 р. – 1 858 осіб, з кожним наступним роком відмічається негативне сальдо міграції з незначним відривом – від 1,6 тис. до 1,3 тис. осіб. Такі показники свідчать, що жителі сільської місцевості мігрують у райони з кращими соціально-економічними умовами.

Міграційна активність населення по містах та адміністративних районах області має значні відмінності. Значно вищі показники прибулих за середньообласний у 2007 р. (535 осіб) у тих районах, де є сприятливі умови для працевлаштування, а також знаходяться різні типи навчальних закладів. Це міста Ужгород (1975 осіб), Мукачево (1668 осіб), Ужгородський (1158 осіб), Мукачівський (1038 осіб) та Виноградівський райони. Значно нижчі – м. Хуст (145 осіб) та Міжгірський район (192 особи). В 2007 р. в усіх адміністративних одиницях спостерігається від'ємний приріст населення, крім м. Мукачева, Ужгородському, Берегівському та Мукачівському районах. Найбільше міграційне скорочення відбулося в гірських районах, де слабо розвинені галузі промисловості та сільське господарство – Рахівському, Тячівському, Міжгірському. (2)

Міграції мають також негативний вплив на трудовий потенціал та статеву-вікову структуру населення області. Основними суб'єктами міграційного процесу виступає економічно активне населення, питома вага якого серед всіх мігрантів склала 79,2 %, молодше працездатного – 13,5 %, у віці старше працездатного віку – 7,3 %. Міграційне скорочення населення у працездатному віці по області у 2007 році склало 1225 осіб, з них – 65,1 % (1193 особи) чоловічої статі. У районах вибуття мігрантів працездатного віку, особливо чоловічої статі, спостерігається процес фемінізації населення та його постаріння, що являється результатом негативних змін у структурі демографічного процесу.

Серед працездатного населення найактивніша молодь у віці 15-28 років, інтегральний показник становить – 10,2 тис. осіб (48,9 %). Постійне неврегульоване міграційне скорочення саме цієї когорти населення Закарпатської області призводить до істотного зниження якості трудового, демографічного та інтелектуального потенціалу Закарпатської області.

Переважаючими напрямками як серед вибулих (59,4 %), так і серед прибулих (69,1 %) виступають внутрішньообласні міграції – 13700 осіб (21672 осіб – всі напрямки) (табл.1). За період, що аналізується вони охопили – 146904 особи. В 1995 р. їх кількість складала – 7834 особи, в 2002 р. – 11368, а в 2007 р. їх кількість збільшилась на 1924 особи. Отже, аналіз таблиці засвідчує, що з кожним наступним роком кількість мігрантів в межах області збільшується. У їх структурі переважав напрямок "місто-село", наслідком є зменшення чисельності міського населення. В 2007 р. сільське населення за рахунок міграцій в межах регіону скоротилося на 127 осіб. Внутрішньообласні потоки міграції не впливають на зміну чисельності населення регіону, а тільки на перерозподіл частки міського та сільського в його межах (табл. 2).

Міграційний приріст в межах області у 2007 р. відбувся в м. Мукачево (3,9 %), Ужгородському (8,9 %), Мукачівському (1,8 %) та Перечинському (0,3 %) районах, за рахунок молоді, яка приїхала на навчання, а потім залишилася тут працювати та проживати. Ще однією з головних причин є переїзд мешканців міст Ужгорода та Мукачева в сільську місцевість однойменних районів, у зв'язку з розбудовою навколо цих міст приватного житлового сектору.

Найбільший міграційний відтік в 2007 р. зафіксований у м. Чоп (5,3 %), м. Хуст (2,8 %), Воловецькому (4,3 %) та Іршавському (2,9 %) районах, який відбувся внаслідок переміщення жителів цих місцевостей (в основному молодь віком 15-28 рр.) в переважній більшості у обласний центр.

В регіоні добре розвинуті щоденні або щотижневі маятникові трудові та рекреаційні потоки, які не відзначаються негативним впливом на демографічну ситуацію. Адже вони мають зворотній характер і не супроводжуються зміною місця проживання. Зниження темпів виробництва, скорочення інвестицій зумовили масове безробіття та збільшили кількість працівників, що перебувають в умовах вимушеної неповної зайнятості, що в результаті призвело до зменшення інтенсивності маятникових мігрантів, основна частина яких переорієнтувалися з різних галузей промисловості у сільське господарство, а саме для ведення домашніх підсобних господарств у приміській зоні.

Найбільша питома вага за статевим складом у структурі внутрішньорегіональних міграцій припадає на чоловіків – 71,1 %, а в працездатному віці – 73,9 %.

Зміна чисельності демографічного потенціалу Закарпатської області відбувається внаслідок зовнішньої міграції, її складовими є міжрегіональний та міждержавний обмін. Річні коефіцієнти інтенсивності міжобласної міграції, починаючи з 1995 р. (5,5 %) по 2007 р. майже не різняться. Найбільший був

Таблиця 1

Основні напрями міграції населення Закарпатської області за 1995-2007 рр., осіб*

	Всі напрями міграції				Внутрішньорегіональна міграція			Міжрегіональна міграція			Міждержавна міграція		
	Всього	Прибу- лих	Вибу- лих	Сальдо міграції	Прибу- лих	Вибу- лих	Сальдо міграції	Прибу- лих	Вибу- лих	Сальдо міграції	Прибу- лих	Вибу- лих	Сальдо міграції
1995	19301	8489	10812	-2323	3917	3917	0	3064	3793	-729	1399	3035	-1636
1996	21061	9610	11451	-1841	4727	4727	0	3605	4028	-423	1162	2628	-1466
1997	20434	9278	11156	-1878	4891	4891	0	3373	3658	-285	888	2524	-1636
1998	21587	9651	11936	-2285	5348	5348	0	3345	3894	-549	784	2593	-1809
1999	21060	9094	11966	-2872	5684	5684	0	2835	4538	-1703	575	1744	-1169
2000	21664	9583	12081	-2496	6040	6040	0	3134	4373	-1239	409	1668	-1259
2001	21307	9302	12005	-2703	5842	5842	0	3128	4392	-1264	332	1771	-1439
2002	20244	8893	11351	-2458	5684	5684	0	2886	4073	-1187	323	1594	-1271
2003	20334	8896	11498	-2542	5922	5922	0	2621	4135	-1514	353	1381	-1028
2004	21753	9584	12169	-2587	6481	6181	0	2885	4309	-1424	218	1379	-1161
2005	20937	9302	11635	-2333	6420	6420	0	2660	4188	-1528	222	1027	-805
2006	21672	9710	11962	-2252	6850	6850	0	2592	4125	-1533	268	987	-719
2007	20809	9622	11187	-1565	6646	6646	0	2674	3746	-1072	302	795	-493

*Складено за даними Закарпатського обласного управління статистики

zareestrovaniy u 1996 p. (7633 особи), найменший у 2007 р. (6420 осіб). У 2006 році відбулося найбільше міграційне скорочення (1533 особи). Як в міській, так і в сільській місцевостях кожен рік відбувався від'ємний приріст населення, але з вищими коефіцієнтами в сільській.

За рахунок міжрегіональної міграції в області за 2007 р. чисельність населення зменшилась на 1,1 тис. осіб (табл. 2). Найпотужнішими є міграційні потоки з сусідніми областями: Івано-Франківською (8,5%), Львівською (18,7%), Рівненською (3,8%), іншими областями – з м. Києвом – 11,7%, Вінницькою – 4,3%, Дніпропетровською – 4,9%, Полтавською – 4,8%, Харківською – 3,8% і т.д. Наслідком мало-земелля Закарпатської області є виникнення сезонних міграцій, пов'язаних з виїздом на тимчасову роботу в інші регіони України, зокрема - це польові роботи у сільському господарстві. Міграційний приріст у 2007 р. зафіксований з Волинською, Луганською, Кіровоградською та Львівською областями, з іншими –

міграційне скорочення, яке утворилося за рахунок усіх вікових категорій, крім старше працездатного віку. Переважна більшість мігрантів – жінки (58%).

Обмін населення з регіонами України відбувся з міграційним приростом у містах Чоп (7,2%), Мукачево (0,9%), Ужгородському (0,3%), Мукачівському (0,3%), Берегівському (0,1%), Великоберезнянському (0,1%) районах.

Найвищий коефіцієнт від'ємного міграційного приросту зафіксований у сільській місцевості, а саме: в Рахівському (-2,5 %), Міжгірському (-2,2%), Тячівському (-2,0%), Іршавському (-1,8%) районах. Внаслідок міждержавних міграцій в 2007 р. Закарпатська область втратила 493 особи. Починаючи з 1995 р. спостерігається поступове зменшення числа мігрантів за межі країни і в 2007 р. зафіксований найнижчий показник міграційного скорочення населення області (табл.1) і обумовлено зменшенням кількості вибулих та збільшенням кількості прибулих, відповідно на 19,5 та 12,7 відсотків в порівнянні з 2006 роком.

Таблиця 2

Міграція населення Закарпатської області по містах і районах у 2007 р., осіб*

Адміністративні одиниці	Міжрегіональна міграція			Міждержавна міграція		
	Прибулих	Вибулих	Сальдо міграції	Прибулих	Вибулих	Сальдо міграції
По області	2674	3746	-1072	302	795	-493
міста						
Ужгород	351	421	-81	29	85	-56
Берегове (міськрада)	38	67	-29	16	52	-36
Мукачево	489	416	73	21	59	-38
Хуст (міськрада)	64	130	-66	4	22	-18
Чоп	127	64	63	8	10	-2
райони						
Берегівський	54	49	5	11	48	-37
Великоберезнянський	73	71	2	9	45	-36
Виноградівський	256	300	-44	32	66	-34
Воловецький	113	133	-20	2	34	-32
Іршавський	66	248	-182	6	38	-32
Міжгірський	87	194	-107	5	48	-43
Мукачівський	211	177	34	33	64	-31
Перечинський	35	64	-29	18	41	-23
Рахівський	146	368	-222	8	36	-28
Свалявський	112	141	-29	15	34	-19
Тячівський	196	526	-330	31	38	-7
Ужгородський	115	92	23	43	43	-
Хустський	141	274	-133	11	32	-21

*Складено за даними Закарпатського обласного управління статистики

Зважаючи на географічне положення Закарпатської області (її адміністративна межа проходить вздовж державного кордону України з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією), то велика частка мігрантів знаходять місце працевлаштування саме в цих країнах. У всіх без виключення адміністративних районах області міждержавний обмін відбувся в 2007 р. з негативним приростом і най-

більший він зафіксований в м. Берегове, м. Чоп, Перечинському, Великоберезнянському та Воловецькому районах. Як і в попередні роки, центрами еміграції залишаються: Угорщина (50 % всіх вибулих в інші країни), Чехія (19 %), Сполучені Штати Америки (15,1 %), Німеччина (10 %) та Ізраїль (2,5 %). Емігрувало 76,4 % особи у працездатному віці, з них – чоловічої статі (78,9 %).

Поряд з процесом природної міждержавної міграції, коли громадяни змінюють місце проживання у зв'язку з створенням та возз'єднанням сімей, навчанням та підвищенням професійного рівня кваліфікації, тощо, на сучасному етапі набули актуальності найінтенсивніші нелегальні трудові міграційні впливи. Офіційна статистика не враховує даних про найбільш поширений їх тип трудової міграції – нелегальне заробітчанство. Вони відбуваються з депресивних регіонів України, які характеризуються відсталістю показників (від середньоукраїнських) рівня економічного розвитку та зумовлені переважно соціально-економічними чинниками: проблема безробіття, низький життєвий рівень громадян, втрата впевненості за стабільність та покращення матеріальних благ в майбутньому, психологічний неспокій. Вивчення територіальних аспектів депресивності засвідчує, що до таких економічно відсталих, які розвиваються за залишковим принципом, слабо працевлаштованих і бідних регіонів належить Закарпатська область. Тут переважає сільське населення, яке найбільше зазнало впливу реформування економіки в Україні, як незадовільно адаптована частина населення до нових умов, змушене активно шукати роботу за кордоном.

Переважає більшість робочої сили виїжджає на працевлаштування за кордон не на підставі відповідної візи, а за допомогою туристичних, гостювих віз, ваучерів чи запрошень. Більшість громадян працюють не за фахом, переважно це освічені люди з середньою спеціальною чи вищою освітою, змушені працювати на низькооплачуваних роботах (будівництво, сезонні сільськогосподарські роботи, надання послуг по догляду за літніми людьми, техперсоналу), з низьким рівнем житлово-побутових умов.

Недосконала правова політика міждержавної трудової міграції України, призводить до того, що мігранти не мають ні юридичної, ні соціальної захищеності за кордоном, вони зазнають дискримінацію з боку роботодавців.

На початку XXI століття виник і стрімко розвивається новий вид маятникової міграції – “шоп-туризм”(1). Його можна назвати комерційним. Від інших типів маятникових міграцій він відрізняється часовими зрізами, дальністю поїздок, періодичністю та метою, виник внаслідок неконкурентоспроможності та важкодоступності значної частини товарів народного вжитку. Географія розвитку “шоп-туризму” – Польща, Туреччина, Угорщина, Китай,

Сінгапур, Сирія, Арабські Емірати, Індія та інші країни. Суб'єктами виступає значна частка економічно активного та освіченого населення, здебільшого молоді та середньовікової когорти жителів Закарпатської області.

Україна розташована на перехресті основних транзитних шляхів між Європою та Азією, тому являється регіоном, через який проходять наймасштабніші потоки нелегальних мігрантів із Південної та Південно-Східної Азії в європейські держави. Закарпатська область є бар'єром для такої міграції. В Мукачівському районі в с. Павшино розміщений пункт утримання затриманих нелегальних біженців. За період з 1991-2007 рр. в області затримано понад 38,3 тис. осіб. Нелегальна міграція становить небезпеку для кожної держави, вона тісно пов'язана з кримінальним міжнародним бізнесом, загострює епідеміологічну ситуацію, сприяє поширенню небезпечних інфекційних захворювань.

За даними підрозділів Державної прикордонної служби та МВС України найчисленнішими серед затриманих у 2007 р. були групи нелегальних мігрантів з Молдови (1402 особи), Пакистану (585), Грузії (469), Індії (311), Сомалі (234), Російської Федерації (195), Іраку (171), Бангладешу (137), Китаю (137), Афганістану (125). У 2007 році було затримано близько 4000 мігрантів із 37 країн за порушення правил перебування в Україні та спробу незаконного перетину державного кордону або передані у порядку реадмісії (1443 особи) прикордонними службами суміжних країн.

Висновок. Аналізуючи основні напрямки міграції населення за 2007 рік, встановлено, що ними було охоплено 20809 осіб, число всіх прибулих в область склало – 9622 особи, вибулих – 11187 осіб, що відповідно призвело до від'ємного сальдо міграції: -1565 осіб.

На даному етапі існує нагальна потреба формування надійної та дієвої міграційної політики, яка б втілювала розуміння, що збільшення частки емігрантів призведе до демографічної кризи, а збільшення нелегальної міграції – до порушення національної безпеки в державі та області, зокрема. Виникає необхідність перегляду державної політики працевлаштованості. Адже жоден громадянин України не буде шукати шляхів нелегального заробітку за межами держави, якщо буде забезпечений нею вдома, це сприятиме покращенню соціально-демографічної та геодемографічної ситуації в області.

Література

1. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 391 с.
2. Міграційний рух населення в 2007 році. – Статистичний бюлетень: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2008. – 32 с.
3. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2001. – 570 с.

Стаття надійшла 30.07.2008

Науковий керівник О. Заставецька; рецензент Я. Жупанський

УДК 911.3:338.4

Надія Копер

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ НА ЙОГО СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК*

На сучасному етапі з метою досягнення високого рівня розвитку необхідно виділити промисловість як регіональний тип діяльності. Завдання полягає не в тому, щоб заставити промислові підприємства брати на себе відповідальність за грошові надходження, що є нереальним через значне скорочення обсягів продукції. Необхідно, насамперед, сприяти промислового розвитку, особливо галузям спеціалізації, які є основою соціального розвитку і результатом суспільного прогресу регіону.

Nadiya Koper. Basic aspects of the industrial development influence of the region on its social development. *To achieve the high state development level it is necessary to attract industry as regional type of activity to the modern stage. The task does not consist in compelling the industrial enterprises to undertake the load of social payments. It is not real now because of considerable falling of production volumes. The task is to assist the industrial development especially the branches of specializations that are the base of the social development and the result of public progress of the region.*

Постановка проблеми. В умовах переходу країни до ринкових відносин, у зв'язку із загостренням соціальних проблем як в країні загалом, так і в регіонах, особливо важливими є дослідження розвитку промисловості з позицій впливу на соціальну сферу регіону. Це має важливе значення як для збільшення економічної ефективності виробництва, так і для поліпшення умов життя населення України. Це необхідно і для того, щоб мати науково обґрунтовані орієнтири для скоординованої регіональної промислової і регіональної соціальної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі все більше уваги приділяється вивченню ринкових перетворень в промисловості і соціальних проблем регіону. Наукові доробки з даної проблематики представлені в роботах Г.В. Балабанова, І.О. Горленко, В.І. Захарченка, О.В. Заставецької, С.І. Іщука, В.П. Нагірної, О.М. Нижник, Г.П. Підгрушного, О.І. Шаблія та ін.

Більшість вчених комплексно підходять до дослідження соціального розвитку визначаючи основним його рушієм господарську діяльність загалом. Ми цілком погоджуємося з таким твердженням, адже кожен із видів економічної діяльності відіграє різну роль у різних регіонах.

Постановка завдання. З метою досягнення високого рівня розвитку держави потрібно залучати до вирішення соціальних проблем промисловість як регіоноформуючий вид діяльності на сучасному етапі. Завдання полягає не в тому, щоб примусити промислові підприємства взяти на себе тягар соціальних виплат, що нині не є реальним через значне падіння обсягів виробництва, а перш за все сприяти розвитку промисловості, особливо галузей спеціалізації, що є базою соціального розвитку і як наслідок суспільного прогресу регіону.

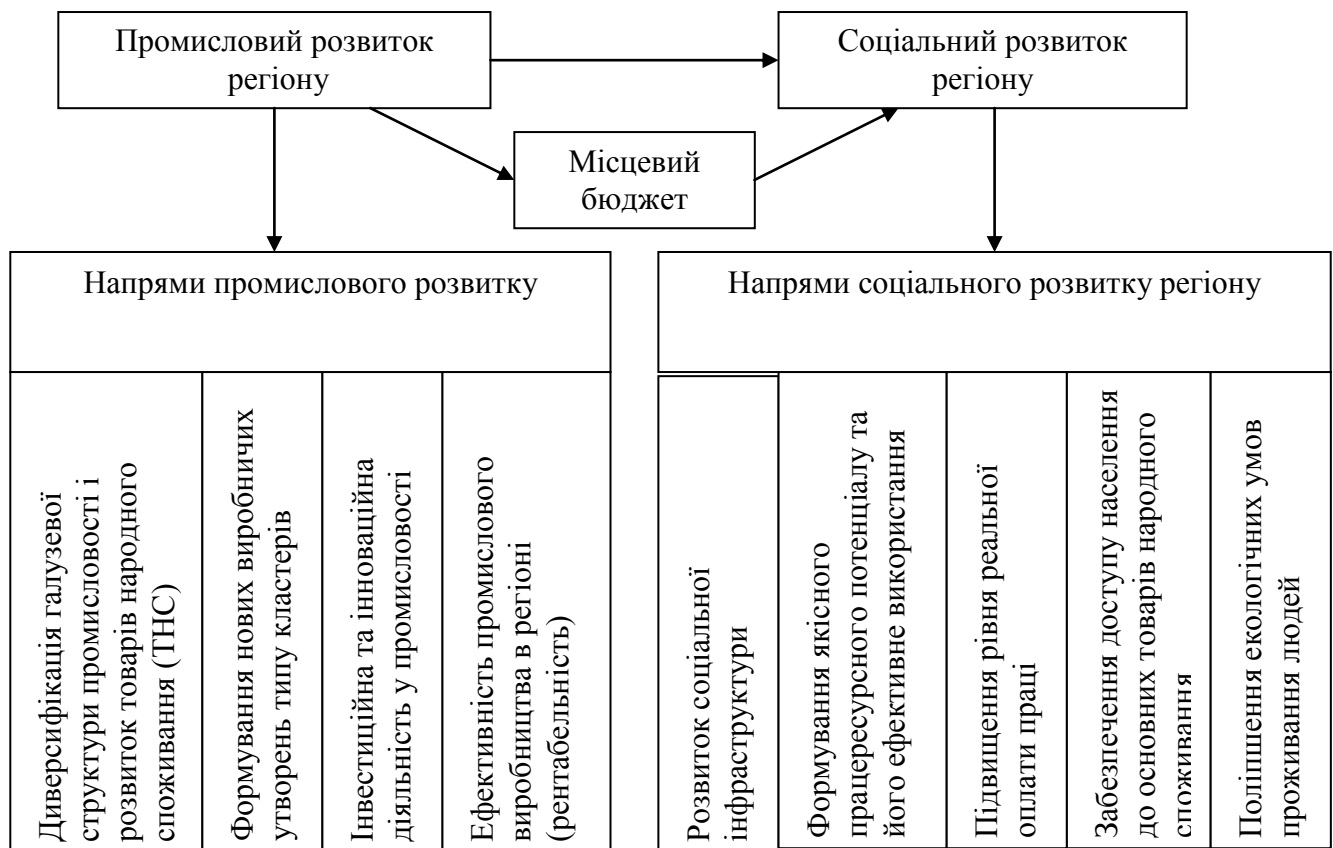
Виклад основного матеріалу дослідження. Перед розглядом процесів впливу промисловості на соціальний розвиток регіонів визначимо категоріальний апарат дослідження. Широкий спектр трактувань понять “соціального розвитку”, “суспільного прогресу”, “промислового розвитку”, “регіонального

розвитку”, вимагає визначення того смислового навантаження, яке вони нестимуть в ході нашого дослідження, в контексті розвитку промисловості, а також в процесі впливу його на соціальний розвиток.

Для характеристики поняття “регіональний розвиток” застосовують різноманітність підходів і критеріїв, що знайшли своє відображення в науковій і управлінській практиці. З позицій нашого дослідження найбільш вдалим є визначення Г.П. Підгрушного, який вважає, що регіональний розвиток — це складний трансформаційний процес, що охоплює компонентно-функціональну структуру, планувальну, організаційно-управлінську та інші складові [6, с. 39-40]. Під впливом промислового виробництва відбуваються безпосередні зміни у всіх регіональних структурах, перш за все це стосується компонентно-функціональної структури, складовою якої є соціальна сфера регіону, його інфраструктура. Промислове виробництво зумовлює особливості та тенденції їх розвитку, значною мірою визначає якість життя населення тощо. Тобто промисловий розвиток, на думку вченого, є визначальним у розвитку регіону. Із цим можна погодитись, щодо регіонів із високим рівнем промислового освоєння. Але це положення не є абсолютним, позаяк в окремих регіонах з сільсько-господарським, лісгосподарським чи рекреаційним освоєнням визначальну роль відіграють інші галузі.

Поняття *суспільний прогрес* трактується науковцями Інституту географії НАН України як “економічне зростання, орієнтоване на соціальний розвиток, підвищення рівня та якості життя населення” [4, с. 51]. Оскільки основою економічного зростання в нашій країні є промисловість, то соціальний розвиток і суспільний прогрес розглядається тільки з позицій розвитку промисловості як основного їх рушія.

Отже, соціальний розвиток значною мірою визначається особливостями розвитку промисловості у регіонах мезо- та мікротериторіального рівня, де відбуваються безпосередні трансформаційні зрушення у виробництві, зумовлені ринковими перетвореннями. Тобто можна говорити, що розвиток промисловості в регіоні повинен бути (є) соціально спрямованим.

Рисunek 1. Основні напрями впливу промислового розвитку регіону на його соціальний розвиток

З огляду на сказане вище, автор пропонує розглянути новий зміст поняття “соціально спрямований розвиток промисловості” або “соціальний розвиток промисловості” в умовах переходу до ринку, під яким розуміє якісні і структурні зміни у промисловості, які спрямовані на удосконалення соціального середовища регіону, сфери соціальних відносин, умов трудової діяльності працівників, захисту працівників від соціальних ризиків (безробіття, відсутність засобів для існування), немисливих в умовах ринкової економіки, системи розподілу і споживання благ, що базуються на принципах соціального партнерства.

Залежно від структури та напрямків промислового розвитку регіонів соціальна сфера в них може еволюційно розвиватися, при цьому здійснюється перехід регіону на вищі щаблі розвитку (прогресивна структурна трансформація промислового виробництва), або ж вони можуть адаптуватися до умов функціонування промисловості без певних якісних змін. Остання ситуація спостерігається в період кризи, коли промислове виробництво уже не здатне генерувати імпульси для подальшого розвитку регіонів [5, с. 202]. Тобто поняття “рівень соціального розвитку промисловості” відображає інтегральну оцінку досягнутого стану її соціальних структур з точки зору їх відповідності потребам росту ефек-

тивності виробництва і покращення рівня матеріального і духовного життя працівників.

Конкретними напрямками сучасного промислового розвитку регіонів є такі: (див. рис. 1):

1) *диверсифікація галузевої структури і розвиток виробництва товарів народного споживання (ТНС);*

2) *формування нових виробничих територіальних утворень типу кластерів.* У колишньому СРСР основною формою територіальної організації виробництва були виробничо-територіальні системи (ВТС), що вдало функціонували в умовах жорсткої планової економіки. З переходом до ринкової системи господарювання ВТС опинились у кризовому стані, вітчизняна продукція стала неконкурентноздатною. Почалася реорганізація великих ВТС у менші, більш гнучкі виробничі територіальні утворення типу кластерів, що проявляють ефективне функціонування у розвинутих державах світу. При цьому дану технологію організації виробництва не потрібно механічно копіювати, а уважно і обережно пристосовувати до наших умов господарювання, залучаючи регулятивні дії держави [8, с. 77].

Кластеризація економіки є одним із головних пріоритетів розвинутих країн, її стимулювання з використання протекційних заходів на рівні як країни, так і регіону є повністю виправданим.

3) *інвестиційна та інноваційна діяльність*

(фактори і масштаби впровадження, як наслідок – кількісні та якісні зміни в розвитку промисловості)

4) ефективність промислового виробництва регіонів (рентабельність).

Соціальний розвиток регіонів (в контексті розвитку промисловості) передусім передбачає:

1) *розвиток соціальної інфраструктури* (особливо відомчої, що знаходиться на балансі промислових підприємств). Соціальна інфраструктура являє собою комплекс закладів, установ, підприємств сфери послуг та сфери господарства, що виконують специфічні суспільні функції, безпосередньо спрямовані на задоволення особистих, матеріальних і духовних потреб людей з метою підвищення їх життєвого рівня.

Розвиток соціальної інфраструктури належить до найважливіших факторів, що визначають кількісні та якісні параметри соціальних процесів. Соціальна інфраструктура відіграє значну роль у формуванні умов відтворення населення, його фізичного й інтелектуального розвитку, забезпеченні належного рівня та якості життя людей [10, с. 7];

2) *формування якісного працересурсного потенціалу та його ефективного використання*. Цей напрям передбачає достатню частку висококваліфікованих працівників у регіонах та оптимізацію перерозподілу трудових ресурсів із сільської місцевості у міста, аби уникнути наявності регіонів з різким переважанням непрацездатного населення;

3) *підвищення рівня реальної оплати праці*,

який значною мірою визначає добробут населення, рівень споживання матеріальних благ і послуг, раціональність структури попиту, а також загальний життєвий рівень населення;

4) *забезпечення доступу населення до основних товарів народного споживання*, в т.ч. і промислових (передусім шляхом збалансування ринку промислових товарів і послуг в асортименті і за ціною для різних категорій населення) [2, с. 46];

5) *поліпшення екологічних умов проживання людей*.

Вплив промисловості на соціальний розвиток регіону здійснюється **через промислові підприємства**, головним чином в результаті:

а) *забезпечення матеріальних потреб працівників*. Для цього використовуються кошти підприємств з фонду соціального розвитку, передбачені на задоволення певних соціальних потреб своїх працівників;

б) *створення відомчих об'єктів соціальної інфраструктури*. Маються на увазі заклади дитячого дошкільного виховання, культури, медичного обслуговування, торгівлі, побутових послуг.

Частина соціальних потреб працівників промислових підприємств у населених пунктах задовольняються за рахунок розвитку соціальної інфраструктури муніципального рівня, у т.ч. і за рахунок відрахувань податків промислових підприємств у місцеві бюджети (рис. 2).

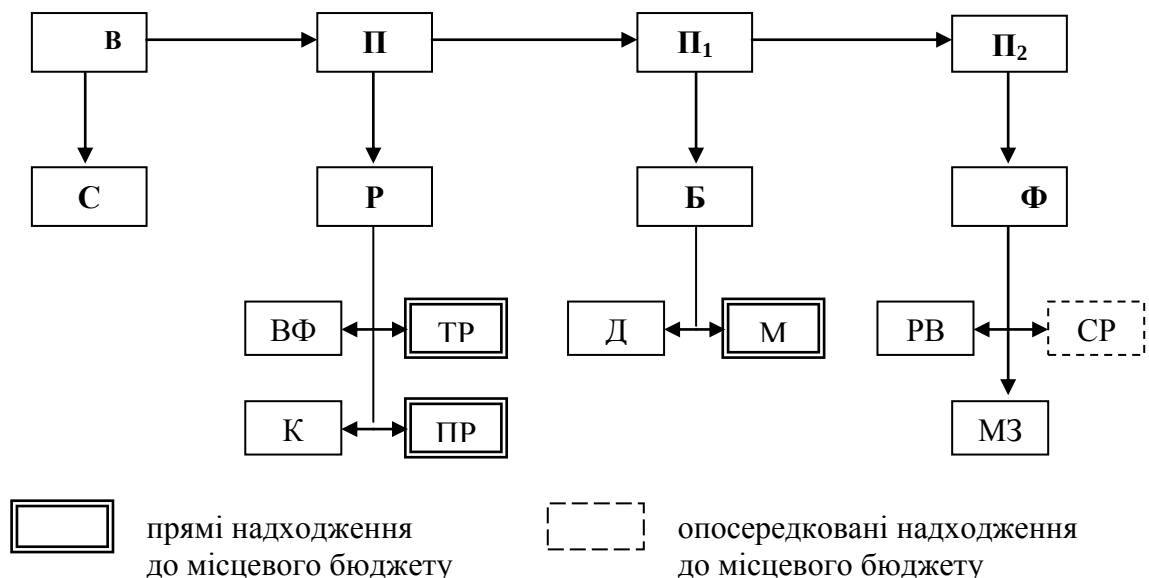

Рисунок 2. Фінансові взаємовідносини промислових підприємств з місцевими органами влади [3, с. 197]

В – виручка від реалізації; **С** – собівартість продукції; **П** – прибуток від реалізації; **П₁** – розрахунковий прибуток; **П₂** – підприємницький прибуток; **Р** – плата за ресурси, в т. ч. за: **ВФ** – виробничі фонди, **ТР** – трудові ресурси, **К** – процент за кредит, **ПР** – природні ресурси; **Б** – податкові платежі, в т. ч. у: **Д** – державний бюджет; **М** – місцевий бюджет; **Ф** – фонди економічного стимулювання, в т. ч.: **РВ** – розвитку виробництва; **СР** – соціального розвитку; **МЗ** – матеріального заохочення.

Очевидно, що різні промислові підприємства беруть не однакову участь у соціальному розвитку, що обумовлено їх можливостями надання працівникам матеріальних і духовних благ. Іншими словами, кожне підприємство володіє своєрідним соціальним потенціалом.

На відміну від поняття “рівень соціального розвитку підприємства” поняття “соціальний потенціал підприємства” відображає ще нереалізовані можливості, які проявлятимуться на шляху подальшого соціального розвитку.

Соціальний потенціал промислового підприємства, а отже, і масштаб його впливу на соціальний розвиток території обумовлені багатьма чинниками. Основні з них: величина фондів соціального розвитку, що визначається головним чином, рівнем розвитку будівельної бази і виробничої інфраструктури регіону; обсяг соціальних потреб працівників підприємства, що залежить від їх чисельності, статевікової структури, особливостей і умов праці, рівня розвитку соціальної інфраструктури регіону тощо.

Проявляючись по-різному на конкретних підприємствах, дані чинники обумовлюють формування різних за величиною соціальних потенціалів. З одного боку, формування високого соціального потенціалу окремих підприємств є успішним вирішенням завдань матеріального стимулювання працівників, з іншого – загострює проблему рівного доступу всіх членів суспільства до соціальних благ [1, с. 34].

Соціальний потенціал підприємства сильно визначає його привабливість для трудових ресурсів. Але в деяких випадках під дією таких факторів, як психологічний клімат в колективі, авторитет керівництва, підприємство не є привабливим для трудових ресурсів, незважаючи на рівень його соціального потенціалу. Хоча дуже часто в процесі реалізації соціальних потенціалів підприємства виступають **ядрами формування соціально-інфраструктурних територіальних систем**. Такі системи представляють собою сукупність об'єктів соціальної інфраструктури та інших галузей, що забезпечують задоволення соціальних потреб працівників (рекреація), функціонування яких здійснюється при безпосередній участі промислового підприємства [7, с. 252].

Сила впливу промислового виробництва на соціальний розвиток регіонів сильно залежить від рівня територіальної концентрації та інтеграції про-

мисловості, а також галузевої специфіки виробництв, що зосереджуються.

У процесі трансформації функціонально-галузевої структури чітко видно, що кожна із галузей промисловості є частиною господарства країни, що визначає її функції в системі суспільного поділу праці. Водночас розвиток кожної галузі в регіоні, форми її зосередження та рівень територіальної концентрації виробництва, її ефективність зумовлюються регіональними особливостями природно-ресурсного потенціалу, економіко-географічним положенням регіону, розвитком матеріально-технічної бази, інноваційними та інвестиційними впровадженнями тощо.

Великий вплив мають промислові галузі на загальноекономічний простір регіону, на його зв'язки із зовнішнім економічним середовищем. Отже, одна і та ж галузь може відігравати різну роль у різних регіонах, у тому числі в контексті її впливу на соціальний розвиток території.

Тому, на думку вчених, найважливішу роль у розвитку регіонів відіграють галузі спеціалізації, що визначають його місце в системі територіального поділу праці країни. Такі галузі є головними елементами функціонально-галузевої структури господарства регіону та базою його соціального розвитку [9, с. 54].

Процес диференціації регіонального розвитку знаходить свій прояв у формуванні регіонів з різним рівнем промислового розвитку, що зумовлює різні вихідні умови для реалізації промислової політики. Отже, нові форми та механізми впливу промисловості на регіональну соціальну структуру потрібно узгоджувати з наявним потенціалом розвитку.

Висновки. Отже, для активізації впливу промислового виробництва на соціальний розвиток регіонів потрібно розробити систему заходів щодо вдосконалення структури промислового виробництва регіонів, його модернізації, підвищення ефективності функціонування, тобто соціально забезпечити реструктуризацію більшості промислових галузей.

На цій основі можна було б взагалі раціоналізувати територіальний розвиток українського суспільства та проводити ефективну регіональну соціальну політику, яка б сприяла досягненню у регіонах комфортних умов життєдіяльності людей тощо.

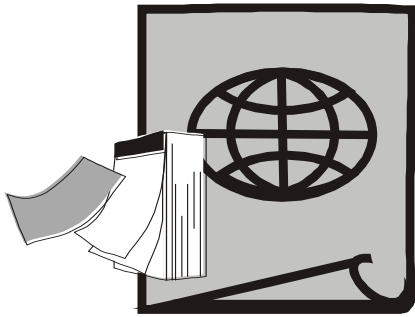
Література

1. Анішина Н., Верба Д. Реструктуризація вугільної промисловості України та соціальний захист осіб, вивільнених внаслідок ліквідації шахт // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 3. – С. 33-39.
2. Будьонна Л. Діяльність вугільних підприємств Донбасу щодо вирішення соціальних питань під час структурної перебудови // Зб. наук. праць Регіон. ін-ту менеджменту. – Луганськ: РІМ, 2004. – № 1. – С. 44-49.
3. Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 548 с.
4. Нагірна В.П., Підгрушний Г.П. та ін. Теоретико-методологічні засади дослідження господарської діяльності в Україні з позицій соціального розвитку регіонів // Український географічний журнал – 2004. – № 3. – С. 51-57.
5. Підгрушний Г.П. Особливості впливу промислового виробництва на регіональний розвиток // Україна: географічні проблеми сталого розвитку: Зб. наук. праць. У 4-х т. / Ред. кол.: П.Г. Шищенко (відп. ред.) та ін. – К.: Обрії, 2004. – Т. 2. – С. 201-202.
6. Підгрушний Г.П. Регіональний розвиток: сутність процесу та його особливості // Український географічний журнал. – 2003. – № 4. – С. 39-47.

7. Проблемы комплексного развития территории / И.А. Горленко, Л.Г. Руденко, Г.В. Балабанов и др.; Отв. ред-ры: И.А. Горленко и др. – К.: Наук. думка, 1994. – 293 с.
8. Руденко Л.Г. Виробничі системи: від локальних виробничо-територіальних систем до кластерів // Український географічний журнал. – 2002. - № 1. – С. 77-78
9. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / За ред. Г.В. Балабанова, В.П. Нагірної, О.М. Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.
10. Фашевський М.І., Чернюк Л.Г. Проблеми територіальної організації продуктивних сил і зайнятості населення на нинішньому етапі розвитку виробничих відносин // Зайнятість і ринок праці: Міжвід. наук. зб. – К., 2000. – Вип. 12. – С. 3-12.

Стаття надійшла 15.09.2008 р.

Науковий керівник О. Заставецька; рецензент О. Шаблій

Хроніка. Факти. Проекти

НАУКОВИЙ СЕМІНАР З НАГОДИ 125-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ҐЕРИНОВИЧА

У приміщенні географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка 27 листопада 2008 р. відбувся науковий семінар, присвячений 125-річчю від народження маловідомого тепер, але визначного українського географа, професора Володимира Ґериновича (1883–1949). Семінар організували кафедра економічної і соціальної географії названого університету, Географічна комісія Наукового товариства імені Шевченка та Львівський відділ Українського географічного товариства. До ювілею В. Ґериновича було видано книгу його праць. Також цій даті присвячено окреме число – №17 часопису “Історія української географії”. Під час роботи семінару було розгорнуто виставку наукових і науково-популярних праць В. Ґериновича (виставку організував доц. І. Ровенчак на матеріалах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України і Наукової бібліотеки ЛНУ ім. І. Франка). Організатори семінару вдячні керівництву названих бібліотек за допомогу і розуміння значення цього заходу.

На семінар були запрошені внуки проф. В. Ґериновича, які проживають у Львові. Це Христина Ґеринович-Ланська, актриса колишнього Львівського театру Прикарпатського військового округу та Олександр Ґеринович – завідувач кафедри оркестрового диригування Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка. Обидвоє виступили наприкінці семінару зі спогадами про свого дідуся. Вони підкреслили його людські і ділові риси – доброту, толерантність, гуманність, щирий український патріотизм, велику працездатність, родинні почуття і любов до географії.

Привітав учасників семінару – працівників географічного факультету і факультету міжнародних відносин, учителів географії, студентів і учнів Малої академії наук ЗНЦ НАНУ декан факультету доц. Ярослав Хомин. Він відзначив потрібність такого заходу не лише для ліквідації білих плям в історії національної географії, але й у благородній справі виховання патріотичних почуттів молоді, почуття гордості за рідну науку, яка у найжорстокіші часи большевицької тиранії перебувала на рівні європейського розвитку.

На науковому семінарі було заслухано і обговорено три доповіді: проф. О. Шаблія, доц. О. Вісьтак та асп. А. Менделюка.

У доповіді “Внесок Володимира Ґериновича у географічну науку та освіту” проф. Олег Шаблій виділив чотири головні напрямки пошукової діяльності ученого: фізіоцентризм (розуміння усієї географії як природничої науки), дескриптивність (описовість – заперечення ролі загальної географії і зосередження уваги на регіональних географічних характеристиках), антропогеографічна спрямованість суспільної географії (зосередження головної уваги на взаємодії людини і природного довкілля і відмінах цієї взаємодії від місця до місця), «простірність» (вивчення просторових відносин між явищами і процесами на земній поверхні). Було наголошено на значенні для сучасної географічної науки статті В. Ґериновича “Понятє, ціль та метода географії”.

Другу доповідь під назвою “Політико-географічні дослідження професора Володимира Ґериновича” виголосила доц. Олександра Вісьтак. Вона розкрила роль наукової школи акад. С. Рудницького, до якої належав В. Ґеринович, у формуванні національної політичної географії і геополітики. Поруч із Степаном Рудницьким В. Ґеринович науково обґрунтував важливу підставу незалежності української держави — її національну територію на основі етнічного принципу, геополітичне розташування України, відношення України до європейського Сходу, її межовість (положення між європейським Сходом і Заходом) та геополітичні наслідки цього розташування.

Аспірант Андрій Менделюк, який готує дисертацію про науковий внесок ученого, виголосив доповідь “Професор В. Ґеринович і розвиток національного географічного країно- і краєзнавства”. Особливо цікавим було повідомлення про те, як учений склав і виготовив карту української національної території до книги С. Рудницького “Коротка географія України. Фізична географія” (1910), яку схвалив Михайло Грушевський. Доповідач охарактеризував книги-підручники вченого з географії України (вони як з рогу достатку сипалися на початку 20-х років XX ст.). Особливу увагу доповідач приділив двотомному краєзнавчому виданню

“Кам’яниччина” (т. I – 1926 р., т. II – 1927 р.). В. Геринович був організатором і активним учасником краєзнавчих наукових і науково-практичних конференцій.

В обговоренні доповідей виступили проф. С. Кукурудза і доц. Б. Муха. Семен Кукурудза наголосив, що зв’язуючою ланкою між В. Гериновичем і географічним факультетом ЛНУ став його учень з Кам’янця-Подільського проф. К. І. Геренчук, який у 1954–1984 рр. працював у Львові. А Богдан Муха охарактеризував загальноземлезнавчі наукові роздуми В. Гериновича, насамперед про річний рух Землі, припливи і відпливи та ін.

Із зацікавленням присутні вислухали спогади онуків В. Гериновича – п. Христину і п. Олександра про їхнього дідуса – великого вченого і мужню людину. Проф. Олександр Геринович передав у дар кафедри економічної і соціальної географії машинопис статті В. Гериновича “Про судноплавство на Дністрі”, підготовлений у повоєнний період після повернення з заслання.

Під кінець семінару відбулася презентація книги “Професор Володимир Геринович”, яка з’явилася як одинадцятий том у проекті “Постаті укра-

їнського землезнання”, що виходить у Видавничому центрі ЛНУ ім. Івана Франка за редакцією проф. Олега Шаблія. До цього видання велику вступну статтю підготували О. Шаблій, О. Вісьтак і А. Менделюк.

У книзі опубліковано ряд статей В. Гериновича та уривки з його великих праць, таких як “Географія України” і “Кам’яниччина” (2-й том). Деякі роботи, наприклад, присвячені судноплавству Дністром (від кінця XVIII ст. до I світової війни) і Чорним морем (до кінця XVIII ст.), публікуються вперше. Поміщені праці з геополітичної регіоналістики (наприклад, „Україна у відношенні до європейського Сходу”) та дуже цікава краєзнавча праця „Нариси до землезнання Угорської України”, яка читається як художній твір.

Семінар зайвий раз показав, що творчий потенціал піонерів української новітньої географії, представлений докторами наук, такими як В. Геринович, Г. Величко, С. Рудницький, М. Кордуба та ін., є великим і ще мало дослідженим, а тому потребує активного освоєння молодим поколінням географів.

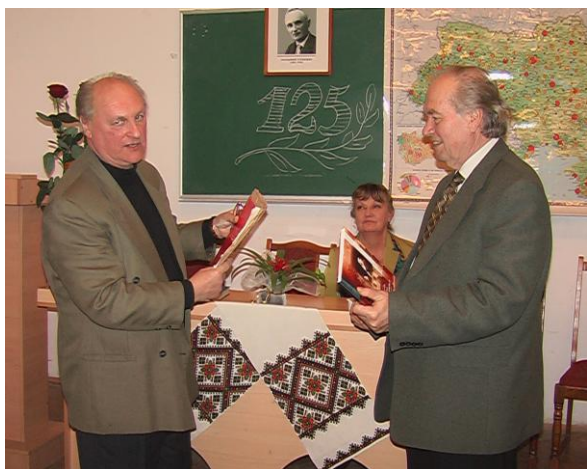
Олег Шаблій

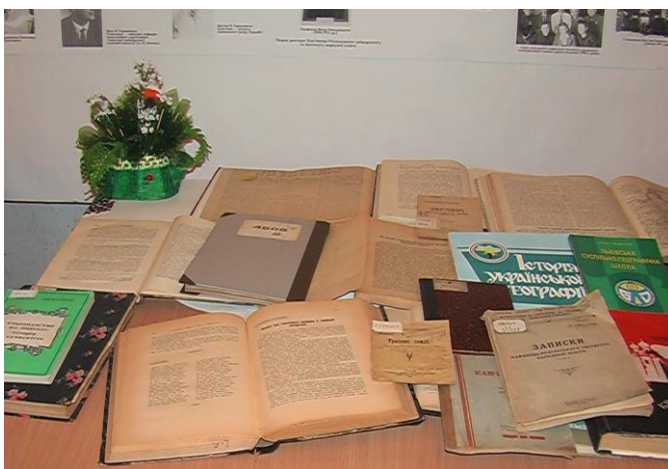
У залі засідань семінару

Президія семінару. Зліва направо: проф. Олег Шаблій (доповідає), внуки проф. В. Гериновича Олександр Геринович і Христина Геринович-Ланська, правнучка вченого Анастасія

Проф. Олександр Геринович дарує рукопис діда проф. Олегу Шаблію

Виставка наукових праць проф. Володимира Гериновича

Фото Івана Рудакевича

ВІДЗНАЧЕННЯ 100-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСОРА ОПАНАСА ВАЩЕНКА

У цьому році минає століття від народження відомого вченого економіко-географа, фундатора львівської економіко-географічної школи, довголітнього керівника кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, почесного члена Українського географічного товариства професора Опанаса (Афанасія) Трохимовича Ващенка (1908–1984). З цієї нагоди було організовано міжнародний науковий семінар “Сучасні теоретичні і методологічні проблеми регіоналізації та комплексного розвитку України”. Організатори: кафедра економічної і соціальної географії ЛНУ ім. І. Франка, Львівський відділ Українського географічного товариства та Географічна комісія НТШ. Семінар відбувся 18 грудня 2008 року на географічному факультеті при багаточисельному зібранні тих, хто пам’ятав професора ще у сорокові – п’ятдесяті роки ХХ ст. (Олександра Дубова, Марія Королько, Галина Анісімова, Галина Проць), його учнів, більшість з яких є докторами чи кандидатами наук і працюють у Києві, Вінниці, Тернополі, Львові та ін. У семінарі взяла участь дочка О. Ващенка Тетяна Коропецька, яка висловила подяку організаторам цього заходу.

У вступному слові про свого учителя виступив Олег Шаблій, який керує організованою проф. О. Ващенком кафедрою від 1990-го року. Він підкреслив, що О. Ващенко був лідером львівської економіко-географічної школи комплексної територіальної організації виробництва, виплекав цю школу, що з цієї школи вийшли десятки кандидатів (понад 40) і докторів (понад 20) географічних наук, що учні вченого і учні його учнів працювали чи працюють по всій Україні. Це відомі учені М. Пістун, С. Ішук, Р. Язиніна, В. Нагірна, Л. Тарангул та ін. у Києві; О. Топчієв – в Одесі; О. Заставецька, Б. Заставецький, М. Петрига, Є. Качан, І. Пушкар – у Тернополі; В. Луцишин – у Луцьку; Л. Коротун – у Рівному; Ф. Заставний, Б. Яремчишин, Р. Іванух, В. Кравців, М. Мальський, С. Писаренко, Ю. Занько, С. Волос, О. Шаблій та багато інших – у Львові. Економгеографічні та картографічні ідеї проф. О. Т. Ващенка отримали подальший розвиток у працях його учнів.

Після привітання від декана географічного факультету Ярослава Хомина було проведене пленарне засідання, цілком присвячене пам’яті вченого. З доповідями виступили учні О. Ващенка – завідувачка кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педуніверситету ім. В. Гнатюка проф. Ольга Заставецька і завідувач кафедри ЛНУ ім. І. Франка проф. Олег Шаблій.

У своїй доповіді О. Заставецька розкрила постать О. Ващенка як педагога з великою букви, організатора вищої географічної освіти у Західному регіоні України, чуйного вчителя, який виховав плеяду просвітян і учених. Вихованці керованої ним з 1945 по 1984 рік кафедри очолили ряд кафедр як у Львові (Ф. Заставний, О. Шаблій, М. Мальський, М. Мальська), так і в інших містах України (М. Пістун, О. Топчієв, П. Луцишин, І. Пушкар, Є. Качан, О. Заставецька, С. Волос, В. Захарченко) та ін.

Професор О. Шаблій розкрив внесок О. Ващенка в національну економіко-географічну науку, особливо у формування львівської економіко-географічної школи та її

головного наукового напрямку – територіальної комплексології. Було підкреслено роль праць О. Ващенка у дослідженні Західного регіону України, його природно- і працересурсного потенціалу, галузевих і міжгалузевих територіальних комплексів, інтегральних територіальних комплексів та систем розселення тощо. О. Ващенку належить ряд ідей, які у 60-х–70-х роках ХХ ст. були новими. Це ідеї і поняття економічного вузла, міжгалузевого територіального комплексу, територіальної рекреаційної системи та ін. Доповідач зупинився також на картографічній діяльності О. Ващенка (рукописні карти і атласи обласних та інших регіонів).

Друга частина семінару пройшла як круглий стіл, де були заслухані доповіді проф. Миколи Пістуна (Київ), проф. Яна Лободи (Вроцлав, Польща), доц. Мирослава Білецького (Львів). Планувалася доповідь проф. Ф. Заставного “Економічне районування України в умовах трансформації її національного комплексу”. Але через хворобу вченого доповідь не відбулася.

Проф. М. Пістун у доповіді “Суспільно-географічна концепція регіонального розвитку України” запропонував по-новому осмислити процеси соціально-економічного розвитку нашої держави в територіальному вираженні, знайти нові підходи до поєднання теорії і практики здійснення регіональної політики держави, обґрунтувати новий територіально-адміністративний устрій України у його поєднанні із суспільно-географічним районуванням.

Професор Ян Лобода, керівник кафедри соціальної та економічної географії у Вроцлавському університеті, розгорнув картину стану географічної науки та освіти через призму масиву даних, зібраних у процесі анкетування. Він відзначив, що у Польщі серед географічних наук панує геоморфологія, гідрографія і метеорологія; у суспільній географії домінує географія розселення, геоурбаністика та політична географія; більшість географів зосереджені в університетах, а не у науково-дослідних чи проектних інститутах; напрямки досліджень пов’язані передусім з об’єктами, а не з проблемами чи методами. Але водночас великий розвиток отримала методика досліджень, зокрема картографічних і геоінформаційних та ін. Доповідач виділив слабкі сторони польської географії: її надмірний поділ на фізичну і суспільну, недостатній зв’язок із сферою практики, відсутність географічного лобі та ін.

У доповіді доц. М. Білецького головна увага була звернена на відносно нову категорію у географії – поняття територіального кластера. Доповідач виділив риси спільності і відмінності територіального кластера і суспільно-географічного інтегрального і галузевого (міжгалузевого) району й ознайомив з підходами різних авторів до розуміння поняття територіального кластера.

В обговоренні проблеми виступили проф. Богдан Заблоцький із Львівської комерційної академії та проф. Олег Шаблій. Перший підкреслив необхідність посилення регіональних досліджень території України, зокрема їх економізації. О. Шаблій звернув увагу на те, що фінансово-економічна криза – це своєрідний “експеримент”, який ставить життя. Тому слід особливу увагу звернути на депресивність вузькоспеціалізованих районів, виробництва яких масово виробляють експортну продукцію. Водночас заслуговують на дослідження проблема “виживання”

регіонів, їх соціально-економічна “гнучкість”, “адаптація” до нових умов, пов’язаних із затуханням глобалізації та ін.

Наприкінці учасники наукового семінару оглянули виставку праць проф. О. Ващенка, зробили загальну

світлину біля пам’ятника Івану Франку та поклали квіти на могилу проф. Опанаса Ващенка на Янівському цвинтарі м. Львова.

Олег Шаблій

Доповідь про життєвий шлях і наукову творчість проф. Опанаса Ващенка виголошує проф. Олег Шаблій

З подякою виступає дочка О. Ващенка, кандидат економічних наук Тетяна Коропецька. У президії семінару сидять проф. О. Заставецька і О. Шаблій

Доповідь виголошує проф. Микола Пістун (Київ)

Виступає проф. Ян Лобода (Вроцлав)

Виступає доц. Мирослав Білецький (Львів)

Учасники семінару біля пам’ятника Івану Франку

Фото Івана Рудакевича

Ювілеї та номінації

МИКОЛІ ДАНИЛОВИЧУ ПІСТУНУ – 75

Провідному науковому співробітнику відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, доктору географічних наук, професору, заслуженому працівнику народної освіти України, відомому педагогу і академіку АН Вищої школи України, почесному члену Українського географічного товариства, лауреату нагороди Ярослава Мудрого – Миколі Даниловичу Пістуну виповнилося 75 років.

Народився він 19 травня 1933 року у Жовківському районі на Львівщині у селянській родині. У 1955 р. закінчив з відзнакою географічний факультет

Львівського державного університету імені Івана Франка за спеціальністю “економічна географія”. Протягом 1955-1958 рр. працював вчителем географії і старшим вихователем у середніх школах м. Острога Рівненської області. Починаючи з 1959 р.

уся подальша 44-річна діяльність М.Д. Пістун, його становлення як педагога вищої школи, науковця, вихователя та громадського діяча відбувалися в Київському університеті імені Тараса Шевченка. Тут він закінчив аспірантуру, став викладачем, а з 1966 р. – доцентом, у 1972-1974 рр. – докторантом кафедри економічної і соціальної географії, а після захисту докторської дисертації у 1975 р. – професором і впродовж 23-х років (1975-1998) завідувачем цієї кафедри.

Як керівник кафедри М.Д. Пістун зреалізував прикладну модель підготовки фахівців з територіального, районного і міського планування та управління регіональним розвитком; керував експедицією з комплексного економіко-географічного вивчення м. Києва та прилеглих до нього областей; як заступник редактора і відповідальний редактор забезпечив подальше видання єдиного в СРСР

спеціального міжвідомчого збірника “Економічна географія”; запровадив у навчальний процес історико-географічні дисципліни; брав участь у підвищенні кваліфікації кадрів для вищої і середньої школи, працював понад 40 років вченим секретарем і головою комплексної і спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Протягом 42-х років педагогічної праці зробив і викладав 8 економіко-географічних курсів лекцій, видав у співавторстві і самостійно 8 навчальних посібників для вищої школи: Географія Української РСР / За ред. Пістун М.Д., Шиповича Є.Й. (1982), Географія сільського господарства СРСР (1983), Экономическая география СССР. Районная часть / Под ред. Пистун Н.Д., Швевса Г.И. X (1988), Основи теорії суспільної географії (1994, 1996), Економічна географія зарубіжних країн. Соціалістичні країни / За ред. Пістун М.Д. (1981), Географія агропромислових комплексів (1977), Агропромисловий комплекс сьогодні (1985), Історія і методологія української суспільної географії в XX–XXI століттях: Програма спецкурсу для магістрів кафедр економічної та соціальної географії університетів (2007). Читав лекції у Бреському (Чехія) та Волинському університетах, стажувався у Загребському (Югославія) і Лейпцігському (НДР) та Ленінградському університетах; керував навчальною практикою студентів у Польщі та Угорщині. Брав участь у роботі Науково-методичних рад Мінвузу СРСР і Міносвіти України. Відзначений знаками “Відмінник народної освіти УРСР” (1978) та МВССО СРСР “За отличные успехи в работе” (1983). Декілька років був професором-сумісником кафедри економічної і соціальної географії Київського національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Наукові інтереси проф. Пістун М.Д. стосуються теоретико-методологічних засад суспільної географії, проблем географії сільського господарства і агропромислового комплексоутворення в Україні. Він зокрема обґрунтував концепцію зонального і приміського АПК, поглибив метод виробничо-територіальної типізації сільськогосподарських

підприємств України, опрацював їх картографічні моделі для Житомирської і Чернігівської областей. Значними є також напрацювання з суспільно-географічних аспектів регіональної політики (регіонального розвитку) України, змісту і методики організації навчального процесу у вищій школі, історії формування і розвитку української суспільно-географічної школи, методики суспільно-географічних досліджень та територіальної організації митної діяльності.

Свою наукову діяльність Микола Данилович продовжив із жовтня 2003 р. у відділі суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАНУ. Тут учений узагальнив суспільно-географічні дослідження в Україні, зокрема в АН України, протягом ХХ-ХХІ ст., дав оцінку наукових напрямків і доробку академіків Ф.О. Туманського, К.Г. Воблого, ряду професорів. Другим напрямом його досліджень є опрацювання теоретико-методологічних засад процесу регіонального розвитку країни, зокрема питань суспільно-географічного макрорайонування України та удосконалення її адміністративно-територіального устрою; регіонального, локального і топологічного рівнів управління; функціонально-територіальної структури суспільно-географічної діяльності в Україні і Столичному макрореґіоні. Монографію і дві наукові розробки з питань регіонального розвитку України передано Міністерству регіонального розвитку і будівництва України.

Науковий доробок ювіляра складає понад 290 публікацій, у т. ч. розділи у 6-ти монографіях: “Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект” (2004), “Економіко-географічний комплекс крупного города (на примере г. Киева)” (1989), “Трудовые связи в крупном городе” (1984), “Чернігівська область (економіко-географічна характеристика)” (1975), “Аграрно-територіальні і аграрно-промислові комплекси Житомирської області” (за ред. Пістуна М.Д., 1972); “АПК “Рось”: територіальна і комплексно-пропорційна організація”

(1994); брошура “Костянтин Григорович Воблий – видатний український економіко-географ” (2006). Підготував 10 кандидатів і 2 доктори географічних наук зі спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія. Був офіційним опонентом докторських дисертацій В.Г. Крючкова, Б.М. Ішмуратова – в МДУ, В.А. Поповкіна – в Ленінградському університеті, Я.І. Жупанського, Т.М. Худякової, В.П. Нагірної – у Києві.

Тривала і плідна також науково-громадська діяльність ювіляра: у вчених радах із захисту дисертацій у КНУ ім. Тараса Шевченка та Інституті географії НАНУ, десять років – головою комісії з географії АН ВШ України, понад 30 років – заступником і керівником редколегії наукового збірника. Призначався членом експертної ради ВАК України; обирався членом ревізійної комісії, членом вченої ради та президії Українського географічного товариства; був членом редколегії Географічної енциклопедії України, є членом редколегії журналів “Український географічний журнал”, “Історія української географії”, “Економічна та соціальна географія”, “Науковий вісник Волинського університету”.

Як вчений-педагог Микола Данилович виділяється глибиною і широким діапазоном знань, вимогливістю, послідовністю, принциповістю і користується глибокою повагою колег та учнів.

Вітаючи Миколу Даниловича з 75-річчям, щиро і зичимо йому міцного здоров’я, подальших творчих успіхів.

Президія Українського географічного товариства

Колектив відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

Редколегія “Українського географічного журналу”

Редколегія часопису “Історія української географії”

УДК 911.3-057.4.

Степан Позняк

ПРОФЕСОРУ МИРОНУ КІТУ – СІМДЕСЯТ

Висвітлено біографію і творчий науковий шлях відомого вченого-географа, ґрунтознавця. Розглянуто основні напрямки науково-дослідної діяльності в галузі клімату ґрунтів, ґрунтово-географічних, ґрунтово-меліоративних досліджень, картографування ґрунтового покриття і охорони ґрунтів.

Stepan Pozniak. Professor Myron Kit is seventy. *The biography and creative scientific path of noted scientist-geographer and soil scientist have been presented. The main trends of scientific-research activities in the field of soil climate, geography of soil and soil melioration, cartography of soil and soil protection have been considered.*

1. Короткий життєпис

6 липня 1938 року в ніч на Івана Купала в с. Черче Рогатинського району Івано-Франківської області у селянській родині народився майбутній професор Львівського національного університету

імені Івана Франка, Почесний член Українського товариства ґрунтознавців і агрохіміків, член Українського географічного товариства та Наукового товариства імені Тараса Шевченка – Кіт Миرون Григорович.

Дитячі роки припали на час Другої світової війни. У дитячій свідомості закарбувалися загибель радянських солдатів в 1944 році, воїнів ОУН-УПА в 1944-1954 рр. З початком війни пов'язана перша велика втрата – смерть батька. Раннє дитинство минуло без батьківської любові і науки. До сьогодні в пам'яті збереглися картини облав, плач людей, яких

вивозили взимку до Сибіру; од-на пара чобіт, якою по черзі користувалася вся сім'я (мама, бабуся і малий хлопчина); плуг, що оре поле, а за ним йдуть мама і він, десятирічний Мирон. Згадується та страшна і дуже довга липнева ніч 1944 року, коли через село проходив фронт, земля здригалася від

вибухів снарядів і бомб, а в підвалі, під будинком, збиралася вся родина і молилась Богові, щоб зберіг їм життя. А вранці на гостинці – підбиті танки, понівечені тіла військових. Важко подумки повертатися і в часи колективізації, коли відмова від вступу в колгосп чи небажання пов'язувати червоні галстуки могли закінчитись не лише погрозами, а і виселенням або тюрмою.

Але дитинству притаманні оптимізм і віра в майбутнє. Природа рідного краю, його краса і самотність згладжували негаразди і страхи малого хлопця. Природа Опілля, де знаходиться батьківщина ювіляра, нагадує, за словами професора О. Шаблія, “малу Швейцарію”. Буково-грабові ліси, розорані схили і плакори пагорбових пасем, заболочені долини потоків, гіпсово-ангідридні скелі з ковилою, карстові западини і численні джерела – все це ще змалку прививало любов до природи і зумовило в майбутньому вибір професії географа. Дух мандрів зародився в хлопця ще змалку і не полишав його впродовж всього життя. Мабуть тому, незважаючи на настійні поради вчителів продовжувати навчання за математичним профілем, оскільки Мирон Кіт неодноразово займав призові місця на районних і обласних олімпіадах, любов до природи перемогла. Ймовірно, що на вибір життєвого шляху вплинула перемога в географічній олімпіаді, за яку переможців було нагороджено поїздкою до Києва. Для хлопчика з села, який вперше в тринадцять років сів у поїзд, ця подорож була казковою. Спостерігаючи з вікна поїзда за краєвидами, хлопчина був в захопленні від величності і краси природи нашої країни. Місто Київ полонило школяра. Відвідавши за своє життя багато міст світу – Москву, Берлін, Нью-Йорк, Відень та багато інших, – Мирон Кіт залишився переконаним, що найчарівніше місто на Землі – Київ.

Рідне село Черче відоме в Україні не лише як курорт, де з 1927 року і до сьогодні отримують лікування тисячі людей, а як батьківщина відомих українських літераторів Богдана Лепкого і його брата Левка, Михайла Угрин-Безгрішного, Костя Левицького та ін. Вихідцем села є відомий письменник

Р. Коритко, вчені – професор, доктор фізико-математичних наук Іванків Л.І., кандидати фізико-математичних наук Антонів І.П., Войтович О.І., Клим Б.П., Клим М.М., Космина М.Б., кандидат біологічних наук Гладун Я.Д. та ін.

У такому природному і духовному середовищі М. Кіт закінчив семирічну школу і поступив у Рогатинське педагогічне училище, яке закінчив на “відмінно” у 1956 р., отримавши диплом “з відзнакою”. Без вагань подав документи на географічний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка, і був прийнятий на навчання, пройшовши співбесіду як п'ятипроцентник.

Навчання в університеті припадає на час роботи відомих професорів Ващенко О.Т., Геренчука К.І., Цися П.М. Проте найбільше юному студентові першого курсу запам'ятались лекції молодого викладача, доцента Гоголева І.М. Після проходження навчальної практики з ґрунтознавства студенту-першокурснику була запропонована робота в експедиції з ґрунтового обстеження. З 1957 року і по сьогоднішній день життєвий шлях М.Г. Кіта, пов'язаний з вивченням ґрунтів. Мабуть з генами хліборобської родини молодому юнаку передалась любов до землі, запах свіжозораної ріллі і сьогодні кличе його в поле до ґрунтового розрізу. Розпочавши дослідження ґрунтового покриву Турійського і Ковельського районів Волинської області в студентські роки, ним також проводились ґрунтові обстеження у Гребінківському, Пирятинському, Великокринківському районах Полтавської області, Яворівському районі Львівської і Міжгірському районі Закарпатської області. Здаючи у травні екзамени, в період канікул, М. Кіт проводив картографування ґрунтового покриву господарств України. Першим об'єктом його дослідження були ґрунти господарства с. Колодяжного Ковельського району Волинської області, де тривалий час проживала Л. Українка. Тут вона написала свою знамениту “Лісову пісню”. Навпроти музею Л. Українки і поселили молодого студента. Це, ймовірно, і посилює його насагу та силу духу до вивчення основного багатства України та всього людства – ґрунту.

Закінчивши з відзнакою університет (1961 р.), М. Кіт був направлений на кафедру фізичної географії, якою завідував професор К.І. Геренчук. Почавши свій трудовий стаж з посади лаборанта, займався метеорологічними спостереженнями, не забувши і про ґрунтові дослідження. Так у 1961 році він обстежував ґрунти Вологодської області, а в 1962 році – ґрунти Ціліноградської області Казахстану. І так в літній період – ґрунтового обстеження, а в зимовий – камеральні роботи та метеорологічні спостереження. Якраз у ці роки в молодого спеціаліста зародилась думка про необхідність вивчення клімату ґрунтів. Починаючи з 1961 року, М. Кіт впродовж майже 40 років постійно у своїх працях розвиває вчення про клімат ґрунту як одну з нових дисциплін, яка в другій половині ХХ ст. почала формуватись на стику ґрунтознавства і кліматології. Доцільність розвитку такого вчення не викликає сумніву ні у ґрунтознавців, ні в кліматологів. Розвиток цього напрямку в колишньому Радянському Союзі, зокрема в Україні, відбувається дуже повільними темпами на

відміну від аналогічних досліджень в Західній Європі і США. По суті, М. Кіт започаткував дослідження клімату ґрунтів і є відомим вченим у цій галузі науки.

Набувши достатнього досвіду в галузі метеорології, кліматології та агрокліматології, залишає в 1967 році роботу на кафедрі фізичної географії і переходить в науково-дослідний сектор університету, де очолює ґрунтознавчу експедицію, яка займалась картографуванням ґрунтового покриття в різних природних зонах Радянського Союзу. Прийнявши експедицію в стані часткової стагнації, де кількість працівників зменшилась до 21 особи, за тридцять років керівництва М.Г. Кіта штат експедиції збільшився до 92-х осіб. Очоливши ґрунтознавчу експедицію, М. Кіт не тільки збільшив об'єм науково-дослідних господарств робіт, а і розширив їх тематику. Крім великомасштабного ґрунтового обстеження, експедиція почала проводити ґрунтово-меліоративні дослідження осушених земель Західного регіону України, польове знімання і ґрунтово-меліоративну оцінку зрошуваних земель півдня України і Алтайського краю Російської Федерації, стаціонарне вивчення площинного змиву в Передкарпатті, ґрунтово-ерозійні дослідження дефляційних процесів на півдні України та цілих землях Казахстану, ґрунтово-меліоративні дослідження та розробка проектів меліорації солонців в Казахстані та інші напрямки ґрунтово-географічних та ґрунтово-меліоративних досліджень. Тобто з 1967 р., крім прикладних, експедиція перепрофілюється і на наукові дослідження.

За тридцять років досліджень, проведених ґрунтознавчою експедицією під керівництвом М. Кіта, обстежено понад 12,5 млн. га земель в межах Львівської, Волинської, Тернопільської, Хмельницької, Чернігівської, Закарпатської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей України; Оренбурзької, Пермської, Новосибірської областей, Алтайського та Красноярського краю, Бурятської автономної республіки Російської Федерації; Північно-Казахстанської, Кустанайської, Цілиноградської, Тургайської, Павлодарської, Семипалатинської, Карагандинської і Джезказганської областей Казахстану. На замовлення Міністерства меліорації і водного господарства України, Інститутів "Укрдніпровдгосп" та "Львівдніпровдгоспу" вивчався стан меліоративних систем, розроблялись агротехнічні, агро-меліоративні та гідромеліоративні заходи з попередження таких деградаційних процесів, як вторинне заболочення, засолення, осолонцювання, погіршення агрофізичного та біохімічного стану меліорованих земель, їх забруднення тощо. На замовлення інституту "Укрземпроект" проведені стаціонарні дослідження площинного змиву в межах Дрогобицької височини. Одним із відомих прикладних аспектів, методика якого була розроблена М. Кітом, є оцінка втрат якості ґрунтового покриття при будівництві магістральних трубопроводів. Застосування цієї методики для розрахунку в 1998 р. втрат якості (бонітету) ґрунту при прокладанні магістрального трубопроводу Одеса-Броди дала змогу поповнити бюджет Львівської області за кошти нафтопроводу "Дружба" на 3,2 млн. грн.

Ґрунтознавча експедиція стала базою виробничої практики студентів географічного факультету:

10-15 студентів старших курсів зараховувались на робочі місця і відряджувались на 2-3 місяці у вищепераховані регіони. Школу польовика-дослідника в експедиції пройшло багато вчених Львівського та інших університетів України. Це професори Берко Й., Волошин І., Ковалишин Д., Кравчук Я., Кукурудза С., Позняк С., Томашівський З., Трохимчук С., доценти Болух О., Зденюк М., Коцюба І., Гаськевич В., Климович П., Кіпчач Ф., Папіш І., Муха Б., Свидницький Б., Присяжнюк Ю., Зінко Ю. та багато інших.

Захист дисертації, основою якої були матеріали польових досліджень і наукових експериментів 1961-1967 рр., частково доповнені матеріалами ґрунтових обстежень та даними Гідрометслужби в наступні роки, відбувся в 1996 р. в Одеському університеті імені Іллі Мечникова. Спеціалізована вчена рада Д 05.01.04, до складу якої входили географи і ґрунтознавці а також кліматологи Одеського гідрометеорологічного інституту, одностайно підтвердила актуальність і наукову новизну досліджень дисертанта.

Починаючи з 1995 року за сприяння західного наукового центру НАН України та безпосередньому сприянню академіка Юхновського І.Р., тодішнього першого віце-прем'єра, М.Г. Кіт бере активну участь в розробці методики оцінки земель, тісно співпрацюючи із Міністерством фінансів Австрії, яке в цій країні займається оцінкою земель. І до сьогодні у професора М. Кіта тісні зв'язки з ґрунтознавцями Міністерства фінансів Австрії А. Пегамбергером, Р. Штіхом, М. Ціглером, з якими у 1995-1996 рр. він проводив спільні дослідження в Україні та Австрії з польового обстеження ґрунтів, оцінці їх якості. Періодично зустрічається з ними на симпозиумах Україна-Австрія "Сільське господарство: наука і практика", де обмінюється новими здобутками в царині оцінки земель.

Упродовж 1993-1996 рр. брав участь у виконанні робіт під патронатом ЮНЕСКО, які стосуються вивчення ґрунтового покриття на території Дунайського та Карпатського біосферних заповідників.

Проте найбільш тісна співпраця із зарубіжними вченими була започаткована при виконанні з 1997 р. першого на теренах України під патронатом ЮНЕСКО спільного українсько-німецького проекту "Екологічний аналіз і фахова природно-охоронна оцінка басейнової екосистеми верхів'я Дністра, як моделі річкового ландшафту в Східній Європі", де М. Кіт займався вивченням стану сільського господарства в умовах проведення земельної реформи та проблемою деградації ґрунтів. З вересня 1999 року розпочалася друга фаза проекту "Трансформаційні процеси в басейновій екосистемі Верхнього Дністра" (Західна Україна), метою якого була розробка концепції землекористування, орієнтованих на збереження довкілля. Третя фаза проекту, започаткована в 2002 році, була завершальною і передбачала розробку концепції тривалого ощадливого менеджменту природних ресурсів та їх охорони. Як продовження попередніх фаз, в яких розроблялись переважно структурно-аналітичні концепції, в останній, третій фазі, розроблялись проекти оптимізації землекористування на основі встановлення

функціональних ключових параметрів, які є визначальними для інтегративної системи землекористування. У перших двох фазах професор М. Кіт курував виконання науково-дослідних робіт з питань оцінки трансформації ґрунтового покриву, агро-екологічної оцінки земельних ресурсів та загальної оцінки земельно-ресурсного потенціалу території досліджень. У третій фазі був співкерівником (разом з професором Г. Кауле з німецької сторони) підпроєкту "Інтегративне планування землекористування". Тісну наукову співпрацю з німецькими вченими професорами Марбурзького університету Г. Брюктером і Штутгартського університету Г. Кауле М. Кіт продовжує і після завершення проєкту.

Тісні наукові зв'язки М. Кіт має з вченими Ягелонського та Люблінського університетів у Польщі (проф. Стефан Скиба і проф. Рішард Дембіцкий), Інституту агрофізики Польської академії наук (професор Я. Глінський) тощо. Спільно з науковими співробітниками Ґрунтового інституту імені В.В. Докучаєва Російської академії наук М. Скрипніковою і В. Стрельніковою у 2000 р. започатковано вивчення древніх антропогенних терасових комплексів Українських Карпат.

Продовжується співпраця з вченими вузів і наукових установ Києва, Одеси, Харкова (зокрема проф. В. Медведєв, Д. Добряк, В. Михайлюк, О. Каша).

Наукові доробок ученого нараховує понад 140 праць різного спрямування. Це 3 монографії, 3 навчальних посібники, 5 методичних розробок, 2 науково-прикладні розробки. М. Кіт підготував трьох кандидатів географічних наук (Ямелинець Т.С., Телегуз О.Г., Підкова О.М.), був опонентом на захисті ряду кандидатських дисертацій.

На даний час проф. Кіт М.Г. є відомим вченим з клімату ґрунтів та одним із найбільш досвідчених спеціалістів із морфології ґрунтів, постійно вболіває за стан ґрунтів, їх збереження та підвищення родючості. Про це свідчать його публікації в пресі: "Біль і надії землі нашої", "Оскальпована земля або сутінки безконтрольності", "Три кити, які зберігають благополуччя нашої землі" тощо.

Наукові напрацювання вчений з успіхом впроваджує в практику. Про це свідчать його тісні зв'язки з обласними інститутами землеустрою Західного регіону України, центральним інститутом землеустрою, обласними управліннями та районними відділами земельних ресурсів. Це підтверджують і обсяги госпдоговірних науково-дослідних робіт, що виконуються під науковим керівництвом М. Кіта. За останні роки вони постійно збільшуються і становили в 2007 році понад 300 тис. грн.

Тисячі ґрунтових розрізів, описаних вченим, десятки тисяч кілометрів доріг, пройдених по тундрі, тайзі, степах, півпустелях і горах, сотні підготовлених спеціалістів – це далеко не закінчення творчої праці і польових досліджень вченого, який ввійшов у своє 70-річчя.

2. Основні напрями науково-дослідної діяльності

Наукові напрями проф. М. Кіта досить різноманітні, в основі яких є: клімат ґрунтів,

меліорація земель, ґрунтознавство і географія ґрунтів, деградація ґрунту і консервація земель, екологія землекористування, морфологія ґрунтів тощо.

Клімат ґрунтів. Це основний із напрямів досліджень, який був започаткований однією із перших статей Кіта М. Г. "Про предмет ґрунтової кліматології", опублікованої в Доповідях і повідомленнях Львівського відділу Географічного товариства за 1965 р., де ним обґрунтовано необхідність формування нової дисципліни на стику ґрунтознавства і кліматології – ґрунтової кліматології. Визначення клімату ґрунту у цій статті, як "властивого для нього багаторічного режиму внутрішньоґрунтових явищ з добовим і річним ходом, що розвиваються у взаємозв'язку із атмосферним кліматом, ґрунтом та його властивостями, рослинністю і господарською діяльністю людини" на даний час, не претендуючи на вичерпуючу новизну терміну, вважається одним із найбільш прийнятних у ґрунтовій кліматології.

Так, починаючи з 1965 р., професор М. Кіт розвиває і вдосконалює вчення про клімат ґрунту, пропагуючи досягнення в цій галузі наукових знань вчених Західної Європи (Дюшафур, Демолон та ін.) і США (Сінгер, Гай, Річардс, Хаган та ін.). Про це свідчать численні публікації, які стосуються як окремих елементів ґрунтового клімату, так і проблем ґрунтово-кліматичних досліджень. Це роботи з дослідження режиму вологості ґрунтів Західного регіону України, оцінка впливу різних чинників на забезпечення ґрунтів продуктивною вологою, вивчення водного і повітряного режимів ґрунтів західного регіону України і проблеми їх оптимізації. М. Кітом розроблено принципи та методи класифікації і районування клімату ґрунту на регіональному рівні.

Проте основним науковим доробком слід вважати оцінку значення клімату ґрунтів в процесах ґрунтоутворення. Ним стверджується, що при побудові наукових концепцій генези ґрунтів неможливо обминути детальне вивчення їх теплового і водного режиму, як основних характеристик клімату ґрунтів, які повинні стати головним ключем для встановлення історії формування й еволюції ґрунтів. Враховуючи те, що серед авторів досліджень, присвячених температурі і вологості ґрунтів, дуже мало ґрунтознавців, результати цих досліджень, отримані переважно кліматологами, практично, за окремими винятками, не використовуються в ґрунтознавчій науці. І це незважаючи на провідну роль в ґрунтоутворенні не лише атмосферного, а і більшою мірою ґрунтового клімату. Відомо, що інтенсивність фізичної дезінтеграції гірських порід з наступним їх вивітрюванням, складність формування ґрунтового профілю збільшується з підвищенням температури породи і ґрунту. Практично температура ґрунту – це термодинамічний параметр ґрунтоутворення, а його мінливість і незначна інерційність доцільно використовувати при вивченні циклів розвитку ґрунтів та їх еволюції. Це зумовлено впливом на швидкість хімічних реакцій температури ґрунту (правило Вант Гоффа). Це і зв'язок дисоціації води на іони H^+ і OH^- з температурою породи (дослідження Раммана). Таких прикладів впливу температури ґрунту та його

вологості на процеси ґрунтоутворення можна навести багато. Це і вплив тривалості періоду біологічної активності (періоду з температурою понад 10⁰С) на накопичення гумусу, на відношення С:N в ґрунтах різних вертикальних ґрунтово-кліматичних поясах гірських країн, на процеси вилугування чи реградації ґрунтів Лісостепу. Ці та багато інших проблемних питань детально розглянуто у статтях “Ґрунтова кліматологія, сучасний стан і перспективи розвитку” (1999), “Педоклімат і еволюція ґрунтів” (2000), “Клімат ґрунтів, його роль в процесах ґрунтоутворення” (2003), “Клімат ґрунтів і процеси ґрунтоутворення” (2006) тощо.

М. Кітом проведено детальне вивчення клімату західного регіону України, яке розглядається у таких його працях, як “Клімат ґрунтів західних областей України” (1998), “Принципи та методи класифікації та районування клімату ґрунтів (на прикладі Західного регіону України)”, “Количественная оценка климата почв западных районов Украины” (1988), “З досвіду класифікації клімату ґрунтів (на прикладі західних районів УРСР)” (1974) тощо.

Професором М. Кітом уперше в Україні розроблений і читається для студентів географічного факультету спецкурс “Клімат ґрунтів”, готується до друку навчальний посібник “Ґрунтова кліматологія”.

Ґрунтово-географічні дослідження охоплюють численні дослідження з морфогенетичних особливостей ґрунтів різних регіонів України, ряд наукових публікацій з теорії і практики географії ґрунтів. Це зокрема, роботи з вивчення ґрунтів та розробка рекомендацій з раціонального використання ґрунтів Любомльського району Волинської області, дослідження фізико-хімічних властивостей ґрунтів рисових чеків Західного Присивашся, морфогенетична характеристика, мочаристих ґрунтів Поділля, буроземів природного національного парку “Сколівські Бескиди” та Чорногірського біосферного заповідника.

До робіт ґрунтово-географічного спрямування зарахувати низку робіт (спільно із проф. С. П. Позняком), присвячених теоретичним і практичним проблемам географії ґрунтів. Серед них слід відмітити “Актуальні проблеми географії ґрунтів України” (1995), “Ґрунтово-географічні проблеми Західного регіону України” (1994). “Роль і значення ґрунтово-географічних досліджень у розробленні систем ведення сільського господарства” (2007).

Крім того, проф. М. Кітом складено карти ґрунтів до навчальних атласів Львівської, Закарпатської та Івано-Франківської областей.

Ґрунтово-меліоративні і ґрунтово-ерозійні дослідження. Це одна з найбільш обширних і різнопланових науково-прикладних проблем, якій присвячені численні наукові праці, написані на основі багатьох і тривалих досліджень ґрунтів різних територій України, Російської Федерації та Казахстану. Понад 50 наукових праць присвячено проблемам дослідження осушених і еродованих ґрунтів. Це і монографія “Стационарное изучение плоскостного смыва в Предкарпатье” (1976 спільно з О. Болюхом, О. Канашем і Я. Кравчуком), “Методические рекомендации по расчету дренажа в сочетании с глубоким рыхлением для слабОВОдопроницаемых переувлаж-

ненных почв”, розроблені в 1982 р. спільно з працівниками інституту гідромеханіки Академії Наук України та інституту “Львівдіпроводгосп”.

Серед ґрунтово-меліоративних досліджень переважна більшість робіт М. Кіта присвячена фізичним властивостям ґрунтів та оцінці змін властивостей перезволожених і заболочених земель під впливом осушення. Це капілярна вологоємність буроземів Карпат, водно-фізичні властивості перезволожених ґрунтів, водно-фільтраційні властивості ґрунтів Сокальського Пасма тощо. Це дослідження впливу осушення як на властивості ґрунтів, так і на природні комплекси в цілому та на хімізм ґрунтових вод зокрема, еколого-економічна оцінка осушувальних меліорацій Передкарпаття, встановлення екологічної і економічної ефективності застосування шлаків в якості фільтраційних засипок при будівництві осушувальних систем тощо.

Поряд з тим, М. Кіт проводив ґрунтово-меліоративні дослідження поливних земель Алейської зрошувальної системи Алтайського краю та півдня України.

У роботі з ґрунтово-ерозійних досліджень вивчалися окремі аспекти аналізу кількісних показників площинного змиву, розробці діагностичних показників ступеня змитості ґрунтів Передкарпаття і Поділля, експериментальних досліджень ерозії на стокових майданчиках, встановленні діагностичних ознак піддатливості ґрунтів вітровій ерозії в степовій частині України тощо.

Деградаційні процеси і проблеми консервації земель. Цій актуальній проблемі присвячена значна кількість досліджень, зокрема вивчення впливу господарської діяльності на деградацію ґрунтів Подільської височини, земельно-кризових ситуацій в Українських Карпатах, деградації ґрунтів і проблеми консервації земель у басейновій екосистемі верхнього Дністра. Детально досліджено деградаційні процеси в буроземах Українських Карпат.

Професор М. Кіт спільно з ДП “Львівський інститут землеустрою” впродовж останніх п’яти років займається проблемами консервації деградованих і малопродуктивних земель Львівщини. Ним розроблена і передана до впровадження Головному управлінню земельних ресурсів Львівської області “Регіональна концепція консервації деградованих і малопродуктивних земель Львівської області”. Складено комп’ютерний варіант карти деградаційних процесів у басейні р. Дністер в межах Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської області, на якій крім деградаційних процесів, пов’язаних з водною і вітровою ерозією, вперше оцінено різні види деградації осушених земель (агрофізична, спрацювання торфу, біохімічна, переосушення, вторинне заболочення осушених ґрунтів та ін.); деградаційні процеси, пов’язані з гідрогеоаномаліями (карст, вітровали, катастрофічні паводки тощо). Спільно з доц. Т. Ямелинцем видана монографія, в якій проведено просторовий аналіз деградаційних процесів у сірих лісових ґрунтах Західного Лісостепу, а з доцентом О. Телегузом монографія „Техногенні ґрунти магістральних трубопроводів”.

Екологія землекористування і ґрунтово-екологічна оцінка земель займає значне місце в

науковому доробку М. Кіта, особливо в останнє десятиріччя. Це і еколого-економічні аспекти осушувальних меліорацій у Передкарпатті і проблеми ґрунтово-економічних досліджень з метою організації ґрунтово-охоронної інфраструктури, проблеми моніторингу кризового стану земельних ресурсів, оцінка біосферно-екологічних функцій ґрунтів Карпат. На прикладі басейнової екосистеми верхів'я Дністра проведено екологічну оцінку землекористувань території сільрад і окремих землевласників та землекористувачів. Спільно з проф. С. Позняком продовжуються вивчення екологічних особливостей деградації ґрунтів Українських Карпат, оцінено роль інтегративного планування землекористування і екологізації землеробства, приведеного з використанням наукових доробок німецьких вчених (Г. Кауле, В. Шульцем,) агроекологічне районування басейнової системи верхів'я Дністра. Новим доробком в галузі екологічного ґрунтознавства слід вважати роботу, виконану спільно з проф. С. Позняком, яка стосується оцінки структурно-функціональної ролі ґрунтів в агроекосистемах. Це далеко неповний перелік тих проблем, які досліджуються в наукових працях проф. М. Кіта.

Серед інших напрямків досліджень слід відзначити роботи, які стосуються історії географії. Серед них насамперед виокремимо вивчення спадщини відомого географа В. Кубійовича в галузі вивчення земельних ресурсів Західної України та її оцінки з точки зору проблеми екологобезпечного землекористування в контексті проведення земельної реформи в незалежній Україні. Це і статті про розвиток географічної науки у Львівському університеті імені Івана Франка (1998) і про доробок кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів за 10 років її існування в нашому університеті (2003 р.), про становлення і розвиток ґрунтознавчої науки в ЛНУ імені Івана Франка (2003).

Серед навчальної і навчально-методичної літератури слід відмітити навчальні посібники "Картографування ґрунтового покриву" (спільно з проф. С. Позняком і Є. Красехою, 2003), "Морфологія ґрунтів. Основи теорії практикум" (2008), "Землі сільськогосподарського призначення. Права громадян" (група авторів, під. ред. д-ра юридичних наук Н.І. Тітової, 2003), науково-методичні розробки "Практикум з фізичної географії України" (1995), "Економічна оцінка земель" (спільно із З. Паньківим, 2005) та ін.

Оцінюючи науковий і навчально-методичний доробок професора Кіта М.Г., слід наголосити, що його праці друкувались не лише у виданнях України, а і в Російській Федерації (Москва, Санкт-Петербург, Барнаул, Новосибірськ, Іркутськ та ін.), Естонії (Тарту), Білорусі (Мінськ, Брест), Німеччині (Дрезден, Штутгарт), Австрії (Відень), Угорщині (Будапешт, Ньїредьхаза), Польщі (Варшава, Люблін, Краків).

За 45-річний період роботи Мирона Кіта у Львівському університеті його наукові ідеї знаходили підтримку, розуміння і схвалення насамперед серед викладачів географічного факультету, кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів.

З сердечною теплотою і вдячністю відзивається професор М. Кіт про співробітників ґрунтової експедиції НДЛ-50, з якими він упродовж багатьох років підтримує виробничі, наукові і приватні стосунки. Це Вишневський Й., Кавин М., Урбанович О., Яцюк З., Носан В., Свидницька А., Костюченко А., Стецьків І., Болюх Є., Бобченко Г., Єрмоленко А., Біланчин О., Волошина Л., Городиська У., Сухоставський О., Когут Н., Бойко Г., Єфімчук Н., Трофимчук А., Прокопів П., Пука Є., Блистів В., Баран О., Баран Л., Король О., Варга Л., Качинська Н., Вітрук Л., Гнатишин Г., Костів Л. та ін.

ДО 50-РІЧЧЯ ДОКТОРА ЕКОНОМІЧНИХ НАУК ВАСИЛЯ СТЕПАНОВИЧА КРАВЦІВА

Виповнилося 50 років від дня народження директора Інституту регіональних досліджень НАН України, доктора економічних наук Василя Степановича Кравціва.

Народився В.С. Кравців 11 вересня 1958 р. у с. Колоколин Рогатинського району Івано-Франківської області в сім'ї хлібороба. У 1973 р. закінчив Колоколинську восьмирічку, а в 1975 році – Явчинську середню школу з золотою медаллю. З 1975 року навчався на гео-

графічному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка, який закінчив у 1980 році з відзнакою.

Трудову діяльність В.С. Кравців розпочав методистом Львівської обласної станції юних туристів та вчителем географії СШ № 47 м. Львова. З 1981 р. і до сьогодні працює в Інституті регіональних досліджень НАН України, пройшовши шлях від інженера відділу еколого-економічних проблем Західного регіону УРСР, молодшого наукового співробітника, наукового і старшого наукового співробітника до завідувача відділу, а з 2004 р. – заступника директора з наукової роботи Інституту. З вересня 2004 р. – виконував обов'язки, а з травня 2008 р. – затверджений на посаді директора Інституту.

За час роботи в Інституті захистив канди-

датську дисертацію на тему “Удосконалення управління охороною навколишнього середовища (на прикладі Карпатського регіону)” (1987 р.) та докторську дисертацію “Регіональна екологічна політика в умовах становлення ринкової економіки в Україні (теорія, методи, практика)” (2007 р.).

Наукова діяльність В.С. Кравців присвячена економічним та географічним проблемам охорони навколишнього середовища та екологічної безпеки, раціонального використання природних ресурсів на регіональному рівні, науковим аспектам регіональної політики й туризму.

В.С. Кравців – автор понад 60 наукових праць, у тому числі 10 індивідуальних та колективних монографій. Під його керівництвом підготовлено і захищено дві кандидатські дисертації.

Він здійснював наукове керівництво розробленням науково-дослідних тем “Соціально-економічні механізми реалізації регіональної екологічної політики”, “Еколого-економічні засади формування та реалізації політики сталого розвитку гірських територій”, “Трансформація механізму економічного регулювання економічної безпеки в контексті переходу України на євро стандарти”, “Концептуальні основи формування політики освоєння рекреаційного потенціалу регіону та механізми її реалізації в ринкових умовах”, “Сучасний стан та перспективи розвитку ринкових відносин у сфері природо-користування: регіональний контекст” та ряд інших.

За його науковим керівництвом розроблено низку програмних документів: Державну програму соціально-економічного розвитку Карпатського регіону на період до 2000 року, Державну програму соціально-економічного розвитку Поділля, Програму охорони навколишнього природного середовища Львівської області на 1999 – 2002 роки, Програму охорони навколишнього природного середовища Львівської області на 2004 – 2007 роки, Програму розвитку санаторно-курортної сфери, туризму і відпочинку у Львівській області на 2003 – 2007 роки. У них він активно втілює географічні концепції та методи дослідження.

Наукову діяльність В.С. Кравців органічно поєднує з науково-організаційною і науково-педагогічною: він є головним редактором науково-практичного журналу “Регіональна економіка”, членом Колегії головного управління економіки Львівської обласної державної адміністрації, головою державної екзаменаційної комісії географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наукова громадськість, колеги-географи, учні та друзі щиро вітають Василя Степановича з ювілеєм, зичать йому здоров'я, щастя, натхнення і подальших творчих здобутків.

*Редакційна колегія часопису
“Історія української географії”*

НОВІ ПОЧЕСНІ ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА, ОБРАНІ НА X З'ЇЗДІ УГТ

Корнєєв Віктор Петрович – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту педагогіки АПН України, дійсний член Академії педагогічних і соціальних наук (Москва).

Народився 16 серпня 1931 р. у м. Стаханов Луганської області. У 1956 р. закінчив Харківський державний педагогічний інститут ім. Г.С. Сковороди. Працював учителем географії на Чернігівщині (у Гнилицькій – нині Знам'янській – школі Прилуцького району) і в м. Києві (СПШ № 49), методистом географії в Київському обласному інституті вдосконалення вчителів. З 1973 р. – в Науково-дослідному інституті педагогіки АПН України.

У 1980 р. В.П. Корнєєв захистив кандидатську, а в 1996 р. докторську дисертації. Основним напрямком його наукового зацікавлення є питання теорії та методики навчання шкільної географії; з даної проблематики вченим одноосібно й у співавторстві надруковано близько 500 наукових робіт. Серед них: підручник для 7 класу “Географія материків і океанів” (у співавторстві, К., 2003), навчальні програми з курсів “Рідний край” (для учнів 5 класу, 2000) і “Географія материків і океанів” (для учнів 7 класу, у співавторстві, 2003), монографії “Методи навчання географії” (у співавторстві, К.,

1986) і “Форми навчання географії” (Кам'янець-Подільський, 2004), 6 методичних листів, 19 методичних посібників, науково-методичні статті в журналах і наукових збірниках.

За науковим керівництвом проф. В. Корнєєва захищено 7 кандидатських дисертацій і 1 докторська.

В.П. Корнєєв є професором кафедри фізичної географії і картографії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна і професором кафедри економічної і соціальної географії Криворізького педагогічного університету, членом спеціалізованих рад із захисту кандидатських дисертацій у Національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова (м. Київ) і Криворізькому педагогічному університеті, заступником головного редактора журналу “Географія та основи економіки в школі” і кон-

сультантом науково-методичного журналу "Географія" (Харків).

Має звання „Відмінник освіти України”, нагороджений медалями А.С. Макаренка і В. О. Сухомлинського, грамотами Міністерства освіти і науки України, Дипломом першого ступеня АПН України.

Нудельман Володимир Ілліч — доктор географічних наук, професор кафедри міського будівництва Київського національного університету будівництва і архітектури (КНУБА).

Народився 5 січня 1930 року в м. Артемівську Донецької області. Після закінчення у 1954 р. Київського національного університету імені Шевченка (за спеціальністю "економічна географія") 45 років працював в Українському науково-дослідному і проектному інституті проектування міст (Діпромисто), де з 1981 р. був керівником науково-методичного сектору. Одночасно з 1987 р. викладав у Київському інженерно-будівельному інституті (нині — Київський національний університет будівництва і архітектури). Пройшов навчання у Лінкольновському інституті земельної політики (США). З 2000 р. повністю перейшов на роботу в КНУБА.

Напрямами наукових зацікавлень В.І. Нудельмана є: планування територій на національному, регіональному і місцевому рівнях, регіональна політика, місцеве самоврядування, землекористування. Він є автором і співавтором понад 250 друкованих праць, у т.ч. 36 монографій і посібників. Серед них: "Комплексная районная планировка" (1980), "Районная планировка в Украинской ССР" (1982), "Регулювання використання і забудови територій", (1996), "Розробка та реалізація стратегій розвитку громад: загальні засади методики" (2002), "Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та шляхи їх вирішення" (2003), "Містобудування. Довідник проектувальника" (2007).

Проф. В.І. Нудельман виконував і продовжує виконувати величезний обсяг науково-організаційної та громадської роботи. Він був науковим керівником, автором нормативно-методичної бази містобудування, Генеральної схеми планування території України (яка затверджена Законом України), схем планування територій багатьох областей, промислових та рекреаційних районів України, а також Казахстану і Таджикистану, приміської зони м. Києва, генеральних планів міст Харкова, Дніпропетровська, Донецька, Одеси, Львова та ін., трансграничного району Україна-Польща, Генеральної схеми розселення УРСР, схеми розселення на території СРСР та ін.

В. Нудельман — дійсний член Української

академії архітектури, Української муніципальної академії, віце-президент Спільки урбаністів України, член наукової ради Українського географічного товариства, президії Науково-технічної ради Міністерства регіонального розвитку і будівництва, громадської ради Міністерства економіки, експертної комісії Всеукраїнського конкурсу проектів розвитку місцевого самоврядування і двох спеціалізованих рад із присудження наукового ступеня доктора наук, експерт Будівельної палати України. Він є співавтором багатьох законопроектів: "Про основи містобудування", "Про планування і забудову територій", "Про Генеральну схему планування території України", "Про стимулювання розвитку регіонів", "Про грошову оцінку земель", "Про державну регіональну політику", "Про адміністративно-територіальний устрій України", "Про місцеве самоврядування".

В.І. Нудельман нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, є заслуженим діячем науки і техніки України, двічі лауреатом Державної премії України в галузі архітектури.

Половина Іван Петрович — доктор географічних наук, професор кафедри фізичної географії Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова (Київ).

Народився 12 вересня 1928 року в с. Заріг Оржицького району Полтавської області. Закінчив географічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю "кліматологія" (1953), працював інженером-аерологом у Київському аеропорту "Жуляни". У 1957 р. Закінчив аспірантуру Центральної аерологічної обсерваторії у Москві і перейшов на роботу в Український науково-дослідний гідрометеорологічний інститут у Києві, де впродовж семи років завідував лабораторією штучних впливів на атмосферні процеси. У 1970 р. захистив докторську дисертацію, ставши одним із наймолодших докторів наук в Україні на той час. З 1973 р. І.П. Половина працює в Київському педагогічному інституті (нині Національний педагогічний університет), у 1973-1995 рр. завідував кафедрою фізичної географії.

Основна наукова діяльність І.П. Половина була пов'язана з експериментальними дослідженнями проблем фізики хмар і туманів та методів активного впливу на них з метою збільшення кількості опадів над територією України, розсіювання туманів і низьких хмар над аеродромами. Дослідження проводилися на спеціально обладнаних літаках-

лабораторіях, у створенні яких учений брав особисту участь. У вищій педагогічній школі проф. І. Половина читав різні навчальні дисципліни, за його підручниками й нині навчаються студенти географічних спеціальностей ВНЗ.

Результати наукових досліджень І.П. Половина викладені в 100 наукових працях, у т. ч. кількох монографіях і підручниках. Серед них: “Воздействия на внутримассовые облака слоистых форм” (Ленінград, 1971), “Рассеяние переохлажденных слоистообразных облаков и туманов” (Ленінград, 1980), “Сучасні можливості управління погодою” (Київ, 1981), “Человек управляет природой” (Київ, 1983), “Фізична географія Європи” (Київ, 1998). Низку книжок Іван Петрович написав про буремні роки Великої Вітчизняної війни, учасником якої він був.

Проф. І.П. Половина виконує значну громадську науково-організаційну та пропагандистську роботу. Тривалий час був членом президії та вченої ради Українського географічного товариства, членом президії Українського товариства охорони природи, ректором Народного університету “Природа”. Він проявив себе як майстерний лектор товариства “Знання”, прочитавши для населення понад 800 лекцій. Обраний дійсним членом Української екологічної академії наук.

Нагороджений орденом «Знак пошани» та 5 державними медалями, відзнакою “Відмінник народної освіти”, медаллю Географічного товариства СРСР.

Топчієв Олександр Григорович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Народився 22 липня 1939 р. у шахтарському селищі (нині м. Антрацит) Луганської області. У 1961 р. закінчив географічний факультет Львівського

державного університету ім. І. Франка за спеціальністю “економічна географія”. Певний час працював на даному факультеті: спочатку – в проблемній лабораторії якісної оцінки земель, а після захисту кандидатської дисертації (1966) – асистентом і доцентом кафедри фізичної

географії.

У 1969 р. перейшов на роботу на кафедру економічної та соціальної географії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, з 1980 р. очолює її. Певний час завідування кафедрою поєднував з роботою на посадах декана геолого-географічного факультету (1984-1985) і проректора університету з наукової роботи (1985-1987). У 1990 р.,

ставши депутатом Одеської обласної ради, очолив новостворену комісію з розробки концепції соціально-економічного розвитку Одеського регіону, протягом 1992-1994 рр. працював першим заступником глави Одеської облдержадміністрації. У 1994-1996 рр. очолював за сумісництвом кафедру регіональної економіки Одеського філіалу Української академії державного управління (нині – Одеський регіональний інститут державного управління у складі УАДУ), організація і становлення якого відбулася за безпосередньої участі О.Г. Топчієва.

У коло наукових інтересів ученого входять: теорія та методологія загальної географії, математичні методи й моделі в географії, проблеми соціально-економічного розвитку та раціональної територіальної організації населення і господарства приморських регіонів і міських агломерацій, гео екологія. Олександр Топчієв є автором і співавтором понад 240 друкованих наукових праць, у т. ч. 24 навчальних посібників, підручників і монографій. Серед них: “Основи методики земельного кадастру гірських районів: На прикладі Українських Карпат” (у співавторстві, Львів, 1966), “Польові географічні дослідження” (у співавторстві, К., 1975), “Моделирование геосистем” (Одеса, 1976), “Терміни і поняття в економічній географії” (К., 1982), “Економічна географія СРСР” (К., 1986), “Изучение географических структур и текстур” (у співавторстві, Одеса, 1987), “Пространственная организация географических комплексов и систем” (Київ; Одеса, 1988), “Биосфера: методы и результаты дистанционного зондирования” (у співавторстві, Москва, 1990), “Геоэкология: географические основы природопользования” (Одеса, 1996), “Теоретичні основи регіональної економіки” (К., 1997), “Основи суспільної географії” (Одеса, 2001), “Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики” (у співавторстві, Одеса, 2005), “Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики” (у співавторстві, Одеса, 2005).

З участю О.Г. Топчієва чи за його безпосереднього керівництва розроблено більше десяти концепцій, програм і проектів соціально-економічного розвитку регіонів, субрегіонів, міст та їх екологічного захисту, насамперед Одещини, Українського Причорномор'я, Нижнього Подунав'я, міста Одеси й Одеської агломерації. Вчений входив до складу комісії з адміністративно-територіальної реформи, створеної Указом Президента України в 2000 р., є членом державної комісії з питань місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України і науково-технічної ради з розробки генерального плану м. Одеси (2004 – 2009 рр.).

За науковим керівництвом професора Олександра Топчієва захищено 15 кандидатських і 3 докторські дисертації.

Високий науковий авторитет О.Г. Топчієва одержав міжнародне визнання. Він обирався дійсним членом Комісії з математичних методів і моделей у географії та членом-кореспондентом Комісії з морської географії Міжнародного географічного союзу, читав лекції для студентів і аспірантів у Китаї (Пекін, Сіань), Польщі (Гданськ), Угорщині (Сегед),

Молдові, стажувався у США. Вчений систематично бере участь у міжнародних наукових конгресах, конференціях, симпозіумах.

О.Г.Топчієв виконує великий обсяг науково-організаційної і громадської роботи. Він був членом редколегії "Географічної енциклопедії України", працював у складі державної комісії з розроблення Національного атласу України та в редколегії Атласу, був членом експертної комісії з географії ВАК України, очолював спеціалізовану раду із захисту докторських дисертацій з географії в Одеському національному університеті, обирався віце-президентом Українського географічного товариства, очолює Одеські відділи УГТ та Асоціації картографів

України, є членом Бюро Південного наукового центру НАН України. Професор О.Топчієв – член редакційних колегій кількох часописів, серед яких "Український географічний журнал", "Історія української географії", "Геоінформатика", "Географія та основи економіки в школі", "Культура народів Причорномор'я", "Вісник Одеського національного університету", "Вісник Таврійського національного університету", "Актуальні проблеми державного управління", "Екологічний бюлетень Причорномор'я".

О.Г.Топчієв є почесним професором Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського. У 2005 р. йому присвоєно звання "Заслуженого діяча науки і техніки України".

Втрати

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА МЕФОДІЙОВИЧА МАРИНИЧА

25 серпня 2008 р. на 88-му році життя відійшов у вічність видатний учений, державний і громадський діяч, колишній Міністр освіти України, один з фундаторів та організаторів сучасної української географічної науки, багаторічний президент Українського географічного товариства, лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент Національної академії наук України, доктор географічних наук, професор Маринич Олександр Мефодійович.

Славний життєвий шлях пройшов О.М. Маринич. Він народився 4 вересня 1920 року в селі Суботці Знам'янського району на Кіровоградщині у

простій селянській сім'ї. Після закінчення середньої школи у сусідньому селі Богданівці у 1937 р. він вступив на геолого-географічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

У 1941 р., закінчивши четвертий курс, одразу на початку війни разом з першими 150 добровольцями з числа студентів та викладачів університету пішов на фронт, брав участь в обороні Києва, де у боях неподалік від Пирогово був тяжко поранений, що давалося взнаки протягом усього його подальшого життя. Після майже річного лікування успішно закінчив Казанський державний університет за спеціальністю "географ-геоморфолог" і там же вступив до аспірантури. Потім у 1943 р. знову добровільно повернувся до лав армії, воював у танкових військах, був радистом бойової машини, комсоргом батальйону.

Із закінченням війни демобілізувався і повернувся до Києва, до Київського державного

університету імені Тараса Шевченка, де під керівництвом академіка В.Г. Бондарчука навчався в аспірантурі. Закінчив її у 1948 р. і, успішно захистивши кандидатську дисертацію на тему "Геоморфологія Подільського Придністров'я", продовжив наукову та викладацьку діяльність в університеті. Працював асистентом, доцентом кафедри геоморфології, завідувачем кафедри фізичної географії (1956–1971). У 1956–1968 рр. – декан географічного факультету, потім до 1971 р. – проректор університету з навчальної роботи. Значну увагу приділяв експедиційним дослідженням, які проводив на території Поділля, Полісся, Придніпров'я, лісо-степової та степової зон, у Криму та в Карпатах.

На основі результатів глибоких польових та інших наукових досліджень підготував і у 1961 р. у Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова О.М. Маринич захистив докторську дисертацію на тему "Геоморфологія Південного Полісся", яка у 1963 р. була видана як монографія. Науковим консультантом з підготовки дисертації, у якій поновому розкрито походження Полісся, численні його особливості, був академік І.П. Герасимов, опонентами – академік К.К. Марков та доктори географічних наук К.І. Геренчук, Г.І. Гарецький, які високо оцінили виконану роботу.

У 1969 р. О.М. Маринича було обрано членом-кореспондентом Академії наук України.

Характерним для науково-педагогічної діяльності Олександра Маринича було прагнення донести до студентства, аспірантів найбільш сучасні фундаментальні наукові знання, навчити глибоко розуміти природні процеси, їх зміни під дією антропогенних факторів, закономірності формування сучасних природних та інших особливостей території України, всієї Землі. Його учнями стали тисячі фахівців, які працювали і працюють у різних сферах в Україні та за її межами.

З березня 1971 р. протягом більш як восьми років О.М. Маринич очолював Міністерство освіти України. За цей час в Україні внаслідок реалізації відповідної державної програми забезпечено майже

стовідсоткове охоплення молоді шкільного віку навчанням у середній школі, суттєво удосконалено навчальний процес, відповідні програми, підручники, збудовано тисячі нових шкіл, започатковано систему навчання та підвищення кваліфікації керівників закладів освіти. Про відкритий, демократичний і, разом з тим, вимогливий стиль О.М. Маринича, сформовану в міністерстві атмосферу взаємної довіри і поваги, відповідального ставлення до справи й досі згадують тодішні його працівники.

О.М. Маринич обирався до Верховної Ради УРСР двох скликань (1971–1980 рр.).

У 1979 р. О.М. Маринич перейшов на наукову роботу до Академії наук, де працював у складі бюро Відділення наук про Землю НАН України, очолював Відділення географії Інституту геофізики ім. С.І. Су-ботіна, на базі якого в подальшому, насамперед завдяки зусиллям О.М. Маринича, після здобуття Україною незалежності було створено сучасний Інститут географії НАН України, діяльністю якого він опікувався до останнього свого подиху.

Суттєвий внесок О.М. Маринича у формування наукових основ сучасної географії, її теоретичних засад, розв'язання актуальних проблем фізичної географії, ландшафтознавства, геоморфології, розроблення схем фізико-географічного, іншого природного та природно-господарського районування, взаємодії суспільства і природи, конструктивного природо-користування, розгортання стаціонарних географічних досліджень, історії географічної науки.

За участю та під редакцією О.М. Маринича спільно з В.П. Поповим та А.І. Ланько було підготовлено та видано у 1968 р. монографію “Фізико-географічне районування України” – неперевершений за детальністю і комплексністю опис регіональних природних особливостей країни. За активної участі О.М. Маринича було підготовлено і видано географічний атлас “Природные условия и естественные ресурсы Украинской ССР” (1978). Він був автором та редактором таких широко відомих географічних праць, як “Украина. Общий обзор” та “Украина. Районы” (1969) багатотомного географічного видання “Советский Союз”, монографії “Украина и Молдавия” з серії “Природные условия и естественные ресурсы СРСР” (разом з М.М. Паламарчуком, 1972), заступником голови редколегії серії “Природа Украинской ССР”, відповідальним редактором і одним з авторів її тому “Ландшафты” (разом з П.Г. Шищенком та В.М. Пашенком, 1985).

З ініціативи, за активної участі та під керівництвом О.М. Маринича географами України було реалізовано широку дослідницьку програму з конструктивних проблем природокористування в Україні, видано цикл робіт, які у 1993 р. було відзначено Державною премією України у галузі науки і техніки.

Під керівництвом О.М. Маринича в Україні було розгорнуто широкі роботи з ландшафтного картографування, вперше підготовлено і видано ландшафтну карту України в масштабі 1 : 1 000 000 (1997).

З ініціативи та під керівництвом О.М. Маринича напередодні здобуття Україною незалежності

було розпочато підготовку і потім видано вперше унікальну тритомну Географічну енциклопедію України (1989–1993). Пізніше О.М. Маринич став одним з ініціаторів та натхненником підготовки та видання знову ж таки вперше в Україні Національного атласу, який наприкінці 2007 р. вийшов друком.

В цілому у доробку О.М. Маринича понад 400 наукових публікацій в Україні та багатьох державах світу, з яких більше 20 монографій, підручників та навчальних посібників, серед яких особливе місце займають навчальні посібники “Фізична географія Української РСР” (разом з А.І. Ланьком, М.І. Щербанем, 1969, а також з П.Г. Шищенком 1982) підручник “Фізична географія України” (разом з П.Г. Шищенком, 2003, 2006), за яким ще багато років будуть готуватись нові покоління географів та інших фахівців.

Впродовж майже тридцяти років О.М. Маринич очолював спеціалізовану раду (тепер при Інституті географії НАН України) з присудження наукових ступенів докторів та кандидатів географічних наук за спеціальністю “фізична географія, геофізика та геохімія ландшафтів”, у якій за цей час одержали путівку в життя більше 130 тепер добре знамих вчених-географів, включаючи 34 доктори географічних наук. Безпосередньо під керівництвом та за науковим консультуванням О.М. Маринича науковцями підготовлено 35 кандидатських та 8 докторських дисертацій; він був опонентом на захисті дисертацій багатьма тепер широко відомими географами України, Росії, Білорусі, В'єтнаму та інших держав, надавав конкретну допомогу кожному, хто звертався до нього.

Наукову, викладацьку діяльність О.М. Маринич завжди поєднував з активною громадською діяльністю. Значною мірою завдяки його зусиллям спільно з проф. П.К. Заморієм у 1958 р. в Україні було відновлено діяльність самостійного географічного товариства. У 1964–1995 рр. О.М. Маринич був президентом Українського географічного товариства, надалі – його почесним членом, членом вченої ради, постійно плідно займався популяризацією географічних знань, наук про землю. За цей час Товариство стало однією з найбільш авторитетних громадських організацій в Україні, зміцнилися його зв'язки з аналогічними зарубіжними товариствами. У 1990 р. його було обрано почесним членом Географічного товариства СРСР, у 1993 р. – почесним членом Всеукраїнської спілки краєзнавців, у 1994 р. – почесним професором Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

О.М. Маринич очолював Національний комітет географів України, брав активну участь у діяльності Міжнародного географічного союзу, роботі трьох його конгресів, Програмі ЮНЕСКО “Людина і біосфера”, відповідного національного комітету, численних наукових рад, комісій, редакційних колегій. Він читав лекції в університетах Франції, Німеччини, Польщі, Хорватії, США, Канади, Великої Британії, Словаччини, Швеції, Норвегії, Індії, Куби, Сирії, Лівану, Греції, Болгарії, Угорщини, Японії, брав участь у роботі усіх з'їздів Географічного

товариства СРСР та Географічного товариства України, очолював Українську делегацію на ювілейній конференції ЮНЕСКО (1971), представляв державу на багатьох інших міжнародних форумах вчених, освітян.

О.М. Маринич більш як за 60 років своєї невтомної, плідної діяльності став визнаним лідером, патріархом географічної науки, освіти, консолідатором зусиль не тільки вчених-географів, а й представників багатьох інших галузей знань, широко знаним та шанованим науковцями багатьох держав світу.

Особисті трудові та бойові заслуги, досягнення у науковій діяльності О.М. Маринича відзначено високими державними нагородами – Державною премією України в галузі науки і техніки, орденом

Князя Ярослава Мудрого (V ступеня), двома орденами Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни (II ступеня), “За мужність” (III ступеня), почесним званням “Заслужений діяч науки і техніки України”, медалями “За бойові заслуги”, “За оборону Києва”, “За победу над Германией”, “За трудовое отличие”, іншими медалями (всього 24), включаючи іноземні. Нагороджений також медаллю імені В.О. Сухомлинського, і йому присвоєно почесне звання “Ветеран праці Київського університету”.

Світла пам’ять про Олександра Мефодійовича Маринича як державного діяча, прекрасного організатора, видатного вченого-енциклопедиста, безмежно відданого географії, самовіддану, мудру, чуйну, мужню та багатогранно обдаровану Людину, Вчителя назавжди залишиться у наших серцях.

Президія вченої ради

Українського географічного товариства

Рада ветеранів Міністерства освіти

і науки України

Рада ветеранів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Учні, колеги, друзі

Наші автори

- **Білецький Мирослав Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Ващенко Опанас (Афанасій) Трохимович (1908 – 1984)** – доктор географічних наук, професор, організатор і багатолітній завідувач кафедри економічної географії Львівського університету імені Івана Франка, один з організаторів і декан географічного факультету цього університету, засновник і багатолітній Голова Львівського відділу Українського географічного товариства, почесний член УГТ
- **Годісь Наталія Романівна** – аспірантка кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Гудзеляк Ірина Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Дем'янчук Петро Михайлович** – кандидат географічних наук, викладач кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецька Леся Богданівна** – викладач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецький Тарас Богданович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Книш Мирослава Михайлівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Козак Надія Василівна** – аспірантка кафедри геоморфології та палеогеографії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Копер Надія Євгеніївна** – аспірантка кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Коротун Сергій Ігорович** – кандидат географічних наук, старший викладач Національного університету водного господарства та природокористування, м. Рівне
- **Лаврик Олександр Дмитрович** – молодший науковий співробітник кафедри географії та екології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, аспірант Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- **Мельничук Анатолій Леонідович** – кандидат географічних наук, молодший науковий співробітник географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Некос Алла Наумівна** – кандидат географічних наук, професор кафедри екологічної безпеки та екологічної освіти Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
- **Паланичко Ольга Вікторівна** – аспірантка кафедри гідроекології, водопостачання та водовідведення Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Позняк Степан Павлович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка, почесний член Українського географічного товариства
- **Потапова Алла Геннадіївна** – аспірантка кафедри екології Луцького національного технічного університету
- **Пушкар Степан Романович** – старший науковий співробітник музейного комплексу м. Рогатина – філіалу Івано-Франківського обласного художнього музею, вчитель географії
- **Рунців Оксана Іванівна** – викладач кафедри туризму Галицького інституту імені В'ячеслава Чорновола, м. Тернопіль

- **Свинко Йосип Михайлович** – кандидат геолого-мінералогічних наук, професор кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, почесний член Українського географічного товариства
- **Смочко Наталія Михайлівна** – учитель географії та основ економіки Мукачівської ЗОШ № 20 Закарпатської області, пошукувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Чубрей Олександра Степанівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної географії та екологічного менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Шаблій Олег Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Географічної комісії НТШ, академік АН Вищої школи України та Української Екологічної АН, почесний член Українського географічного товариства
- **Штокало Ярослав Юрійович** – викладач кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету
- **Ющенко Юрій Сергійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри гідроекології, водопостачання та водовідведення Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Янковська Любов Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геоекології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЧАСОПISУ

- ❑ Всі матеріали до часопису подаються українською мовою.
- ❑ Обсяг статті: не менше 9 сторінок (макс. – до 22 с.) – при розмірі шрифту 14 та міжрядковому інтервалі 1,5 або ж не менше 5 сторінок (максимально – до 12 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- ❑ Обсяг рецензії – до 5 сторінок, повідомлення – до 1 повної сторінки, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- ❑ Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc), записаний на CD-R (не на дискеті!) або ж надісланий електронною поштою.
- ❑ Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат 210x297 мм, всі поля по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- ❑ 2 друковані примірники тексту, вислані поштою: формат сторінки 210x297 мм, всі поля по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5. Один з примірників підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання. Аркуші не перегинати, надсилати у твердій обкладинці.
- ❑ Картографічні та схематичні матеріали виконуються в чорно-білому кольорі.
- ❑ Фотографії, картосхеми та інші схематичні матеріали записуються в окремі файли на CD-R, а їх відбитки подаються в статтях у паперовому варіанті.
- ❑ Дотримання вимог ВАК при оформленні статті (дана умова стосується насамперед аспірантів, магістрів і пошукувачів).
- ❑ Перед початком статті необхідно подати такі позиції (кожна з них вказується зліва в окремому рядку шрифтом 12):
 - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
 - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
 - заголовок статті (великими буквами, жирним шрифтом);
 - анотацію статті українською мовою (курсивом, 3-4 речення, але не менше 5 рядків);
 - ім'я та прізвище автора і назва статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
 - та сама анотація англійською мовою (курсивом).
- ❑ Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені.
- ❑ Посилання в тексті на джерела подаються в квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- ❑ Аспіранти і магістри надсилають лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів, підписаний ним, або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці одного з друкованих примірників.
- ❑ Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- ❑ Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному із них необхідно подати: повністю прізвище, ім'я, по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки, навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Потрібно також надіслати дані для спілкування і контактів з автором: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- ❑ Автор отримує один примірник.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:

Ігору Дітчучу,
відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра економічної та соціальної географії,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2,
46027 м. Тернопіль

Тел. (8-0352) 43-61-54, 80935793420

e-mail: ditchuk@i.ua ditchuk@ukr.net zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису розташована на сайті “Світ географії та туризму” (<http://geotur.org.ua>)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 18

Літературний редактор *Марія Редьква*

Комп'ютерна верстка *Тарас Заставецький*

Художнє оформлення обкладинки *Михайло Цибулько і Світлана Демчак*

Підписано до друку 25.12.2008. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
18,6 ум. др. арк., 18,1 обл.-вид. арк. Тираж 300.
Редакція газети "Підручники і посібники".
Свідоцтво ТР № 189 від 10.01.96.
46010, м. Тернопіль, вул. Поліська, 6-А